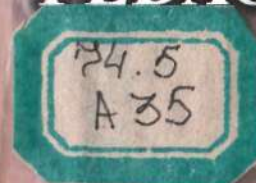

N.N.Azizxo'jayeva

PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR VA PEDAGOGIK MAHORAT

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA
MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

NIZOMIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
PEDAGOGIKA UNIVERSITETI

N.N. AZIZXO'JAYEVA

PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR VA PEDAGOGIK MAHORAT

Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan ta'lim
yo'nalishining barcha sohalari magistratura talabalari uchun
o'quv qo'llanma sifatida tavsiya etilgan

O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti

TOSHKENT-2006

N.N.AZIZKO'JAYEVA

Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. O'quv qo'llanma.
«T. O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamgarmasi nashriyoti.
2006, 160 b.

Mazkur o'quv qo'llanma xalq ta'limi sohasida xizmat ko'rsatgan fan arbobi N.N. Azizkodjaeva tomonidan yozilgan bo'lib, oliy maktab o'qituvchilari pedagogik mahorati va pedagogik texnologiyalar zamonaviy muammolarini ochib beradi.

O'quv qo'llanmada «Kadrlar tayorlash milliy dasturi»dagi vazifalardan kelib chiqib oliy maktabda ta'lim jarayoni tahlil qilingan. Ta'limning mohiyati, tamoyillari va mazmuni asosiy nazariyalari ko'rib chiqilgan.

Oliy maktabda o'qishni tashkil qilish shakllari va metodlariga zamonaviy talablar hamda talabalarining bilim olish faoliyatlari o'rganiladi. Pedagogik texnologiyalar ilmiy-nazariy asoslariga alohida e'tibor qaratiladi, ishlab chiqilgan pedagogik texnologiyalar beriladi. Pedagogik texnologiyalarni amaliyotda aniq foydalanish o'qituvchining pedagogik mahorati bilan bog'lanadi.

Pedagogik mahorat asoslari, o'qituvchining pedagogik faoliyati turlari, pedagogik munosabat va pedagogik madaniyat masalalari ochib beriladi. Oliy maktab magistraturasining barcha ixtisosliklari uchun tavsiya etilgan.

74.58

УЗ. Р. ССБ АНДИЖОН ДАВЛАТ
ТИББИЕТ ИНСТИТУТ
КУТУБХОНАДИ

© O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi
Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2006

MUNDARIJA

MUQADDIMA.....	5
I-BOB. OLIY MAKTABDA TA'LIM JARAYONI	8
1.1. "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" va O'zbekiston Respublikasida oliy maktab taraqqiyoti.....	8
1.2. Oliy maktab ta'lim mazmuni	10
1.2.1. Ta'lim mazmunini shakllantirishning mohiyati va nazariyasi	10
1.2.2. Ta'lim mazmunini tanlash tamoyillari va me'yorlari	12
1.3. Oliy maktabda o'qitishni tashkil etishning shakl va metodlariga qo'yiladigan talablar	14
1.3.1. Asosiy qoidalar	14
1.3.2 Oliy maktabda o'qitish shakllari	16
1.3.3. Oliy maktabda o'qitish metodlari	23
1.4. Bilish faoliyati to'g'risida sharq mutafakkirlarining ilmiy-pedagogik qarashlari	29
1.5. Oliy maktab talabalarining bilish faoliyati	32
O'z-o'zini nazorat qilish uchun savollar	37
ADABIYOTLAR	38
II BOB. TALABA SHAXSI RIVOJLANISHI TAVSIFI	39
2.1. Shaxs rivojlanishining umumiy qonuniyatlari	39
2.2. O'smirlik davrida shaxsning shakllanishi	44
2.3. Talabaning aqliy faoliyat xususiyatlari	46
O'z-o'zini nazorat qilish uchun savollar	49
ADABIYOTLAR	50
III BOB. OLIY MAKTAB O'QITUVCHISINING INNOVATSION FAOLIYATI	51
3.1. Innovatsion faoliyatining nazariy omillari	51
3.2. O'qituvchining innovatsion faoliyati tuzilmasi	55
3.3. O'qituvchining innovatsion faoliyatini shakllantirish shartlari.	59
O'z-o'zini nazorat qilish uchun savol va topshiriqlar	62
ADABIYOTLAR	63

IV BOB. PEDAGOGIK TEXNOLOGIYANING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI	64
4.1. Pedagogik texnologiyalarning ilmiy asoslari	64
4.2. Muammoli o'qitish texnologiyasi	70
4.3. O'yinli texnologiyalar	91
4.4. Tanqidiy fikrlashni o'stiruvchi faol metodlar.	109
4.5. Mualliflik texnologiyasi	118
4.5.1. Shaxsni ko'zda tutishga asoslangan pedagogik texnologiyalar	118
4.5.2. O'qitishni jadallashtirish texnologiyasi	119
4.5.3. O'quv jarayonini samarali boshqarish va tashkil etish asosiga qurilgan pedagogik texnologiyalar	123
4.5.4. O'qitishni tabaqalashtirish	125
4.5.5. Oqitishning individallashtirish texnologiyasi	127
4.5.6. Dasturlashtirilgan o'qitish texnologiyasi	129
O'z-o'zini nazorat qilish uchun savollar va vazifalar	134
ADABIYOTLAR	134
V-BOB. PEDAGOGIK MAHORAT ASOSLARI	136
5.1. Pedagogik mahorat haqida tushuncha	136
5.2. Oliy maktab o'qituvchisining kasbiy-pedagogik faoliyati	141
5.2.1. O'qituvchi shaxsiga qo'yiladigan talablar	141
5.2.2. Pedagogik qobiliyat	142
5.2.3. O'qituvchi faoliyati turlari	144
ADABIYOTLAR	146
XULOSA	147
Asosiy foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati	148
Pedagogik terminlarning qisqacha lug'ati	149

Muqaddima

O'zbekiston Respublikasi demokratik huquqiy davlat va fuqarolik jamiyati qurish yo'lini tanlagan va amalga oshirib kelmoqda. Respublikamizdagi amalga oshirilayotgan qayta qurishdan asosiy maqsad va uning harakatlantiruvchi kuchi inson, shaxsning har tomonlama rivojlanishi va farovonligi hisoblanadi.

Mamlakatimiz taraqqiyotining muhim sharti kadrlarni tayyorlash tizimining mukammal bo'lishi, zamonaviy iqtisod, fan, madaniyat, texnika va texnologiyalar asosida rivojlanishi hisoblanadi.

«Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» uzluksiz ta'lim va kadrlarni tayyorlash tizimlarini tubdan isloh qilishga qaratilgan.

«Milliy dasturni» amalga oshirishda mavjud ta'lim va kadrlarni tayyorlash tizimlarini tubdan o'zgartirish zamonaviy ilmiy fikrlar yutuqlari va ijtimoiy tajribalarga, ta'lim jarayonini hamma bosqichlarida, uzluksiz ta'lim tizimi ta'lim muassasalarining hamma shakli va turlarida ilg'or-metodik ta'limlarga tayangan holda amalga oshiriladi.

Hozirgi zamonaviy bosqichda pedagogik dolzH vazifalarga fan, texnika, ilg'or texnologiyalar yutuqlaridan foydalanish asosida shaxsni tHiyalash, o'qitish va rivojlantirish maqsadlari, mazmuni, metodlari, vositalari va tashkiliy shakllarini ilmiy ta'minlash kiradi. Kadrlar tayyorlash sohasidagi davlat siyosati uzluksiz ta'lim tizimini orqali har tomonlama rivojlangan shaxs — fuqaroning tashkil topishni ko'zda tutadi. U ushbu ta'lim tizimida va kadrlar tayyorlashda ta'lim xizmatlarining ist"emolchisi, buyurtmachisi sifatida va xuddi shunday ishlab chiqaruvchi sifatida ishtirok etadi.

SHaxs ta'lim jarayonining ishlab chiqaruvchisi sifatida ta'lim, moddiy ishlab chiqarish, fan, madaniyat va xizmatlar sohasi faoliyatida bilish va tajribalarni berishda ishtirok etadi. Respublikamizda shaxsga o'zining ijodiy imkoniyatlarini amalga oshirish uchun professional ta'lim dasturini tanlash huquqini bergan.

Uzluksiz ta'lim tizimida oliy ta'lim alohida o'rin egallaydi. Oliy

ta'lim umumiy o'rta, o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi asosida uzluksiz ta'lim tizimining mustaqil turi hisoblanadi va O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi va «Kadrlash tayyorlash milliy dasturi» qonunlariga binoan amalga oshiriladi.

«Kadrlash tayyorlash milliy dasturi»da oliy ta'limning asosiy vazifalari belgilab berilgan. Oliy ta'limning eng muhim vazifalaridan biri zamonaviy o'quv dasturlari asosida yuqori natijali o'qitish va malakali kadrlar tayyorlashni ta'minlash hisoblanadi. Oliy ta'limni isloh qilishning hozirgi bosqichi oliy ta'lim maktabi o'qituvchisining vazifasini ham o'zgartiradi.

Oliy maktab o'qituvchisining faoliyati shaxsning o'quv jarayonida ta'lim olishi, talab va qobiliyatlarining shakllanishi uchun sharoitlar yaratib berishga yo'naltirilgan bo'lishi kerak.

Oliy maktabning har bir o'qituvchisi malakasining ikki qirrasiga ega: ular ikki fanlar bilan yoritiladi — maxsus va pedagogik. Oliy maktab o'qituvchisiga har doim nima uchun o'qitish kerak? Nimalarni o'qitish kerak? Qanday o'qitish kerak? kabi savollarga javob izlashga to'g'ri keladi.

Bu masalalarning to'g'ri yechimlarini topish kerak. Bunday yechimlar pedagogik fanning asosiy qonunlari va qoidalarini bilish, o'quvchilarning xususiyatlariga qarab, ularni tushuntirishga asoslangan bo'lishi kerak.

Chuqur ijtimoiy o'zgarishlar hozirgi paytda pedagogik konsepsiyalarni qayta ko'rib chiqishni, insonga, shaxsga, individga pedagogika fanini faol rivojlantirishni talab etadi. Pedagogikaning yangi prinsiplarida tashkil topishi, muhim muammosi pedagogik jarayonning mezonlari nazariyasini ishlab chiqish hisoblanadi, u o'qituvchining mutaxassisligi asosini tashkil etishi kerak.

O'qituvchi mutaxassisligi bo'yicha uning ilmiy bilimlaridan qat'iy nazar, o'quv jarayoniga kirishar ekan, kerakli pedagogik minimumga, pedagogik va psixologik bilimlar miqdoriga, dars berish metodikasini va texnologiyasini egallagan bo'lishi kerak.

Shulardan kelib chiqib, oliy maktab o'qituvchilarini tayyorlashda asosiy masalalar belgilanadi:

1. O'quv jarayoni samaraliligini ta'minlovchi pedagogik malakani shakllantirish.

2. Ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlarni anglab yetishga qaratilgan yangi pro-fessional fikrlashni yuzaga keltirish.

3. Pedagogik bilimlar tizimini o'qituvchining faoliyati metodologik asosi sifatida egallab olishi.

4. O'qitish texnologiyasi o'quvchilar professional faoliyatiga eng yaqin metodlar sifatida o'zlashtirish.

Taklif etilayotgan o'quv qo'llanma O'zbekiston oliy maktablari oldiga qo'yilgan masalalarni hal etishga katta yordam ko'rsatishi kerak.

I BOB OLIY MAKTABDA TA'LIM JARAYONI

1.1. "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" va O'zbekiston Respublikasida oliy maktab taraqqiyoti

Ochiq bozor iqtisodiga asoslangan demokratik, huquqiy jamiyat barpo etishning asosiy tamoyillarini shakllantirar ekan, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimov davlatning ustuvor tamoyillaridan biri sifatida uzluksiz ta'lim tizimini rivojlantirishni belgilab berdi.

O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi qonuni va "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi"ga binoan oliy ta'limning maqsadi, hozirgi davr talablariga javob beradigan, ilmiy-texnik, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy rivojlanishni ta'minlay oladigan hamda yuksak ma'naviy va axloqiy sifatlarga ega bo'lgan yuqori malakali, raqobatbardosh kadrlar bilan ta'minlashdir.

Oliy ta'limning asosiy vazifalari quyidagilardir:

- yuksak ko'rsatkichli ta'limni ta'minlash va davlat ta'lim standartlariga muvofiq ravishda hozirgi zamon ta'limiy va kasbiy dasturlar asosida malakali kadrlar tayyorlash;

- jamiyat talablariga javob beradigan istiqboldagi taraqqiyotga, mamlakatning iqtisodiy ijtimoiy taraqqiyotiga, zamonaviy fan, texnika, texnologiya va madaniyat yutuqlariga asoslangan holda kadrlar tayyorlashni tashkil etish va uni muntazam takomillashtirish;

- yoshlarni milliy istiqloq mafkurasi, umuminsoniy qadriyatlarni bilish asosida, mustaqillik ideallariga sadoqat, vatanga, oilaga, atrof-muxitga muhabbat ruhida tarbiyalash;

- axloqiy, madaniy va ilmiy qadriyatlarni saqlash hamda ularni boyitish;
- shaxsning intellektual, madaniy va axloqiy rivojlanish talablarini qondirish;

- o'quv jarayoniga yangi pedagogik hamda axborot texnologiyalarini, ta'limning fan va ishlab chiqarish bilan integrasiyalashuvining joriy mexanizmlarini kiritib borish;

- fan, texnika, texnologiya ravnaqi, ilmiy pedagogik kadrlar hamda ta'lim oluvchilarning ilmiy tadqiqotlari samaradorligi va ijodiy faoliyatini o'stirish, olingan natijalardan ta'lim jarayonida foydalanish;

- oliy malakali ilmiy-pedagogik kadrlar tayyorlash;
- respublika oliy ta'lim tizimiga byudjetdan tashqari vositalarni, shu jumladan, xorijiy investisiyalarni jalb qilish;

- yuksak taraqqiy etgan mamlakatlar bilan oliy ta'lim sohasida o'zaro manfaatli aloqalarni rivojlantirish;

Oliy ta'lim tizimiga quyidagilar kiradi:

• *mulkchilik shakllari va bo'ysinishidan qatii nazar davlat ta'lim standartlariga muvofiq kasbiy ta'lim dasturini amalga oshiruvchi oliy ta'lim muassasalari;*

• *oliy ta'limning rivojlanishiga xizmat qiladigan tadqiqot ishlarini olib boruvchi ilmiy pedagogik muassasalar;*

• *oliy ta'limning boshqaruv organlari va uning tasarrufidagi korxona, muassasa va tashkilotlar.*

Oliy ta'lim sohasidagi davlat siyosati quyidagi tamoyillarga asoslangan:

• *ta'lim va tarbiyaning insoniylik, xalqchillik xarakteri;*
• *universitet ta'limining ustuvorligi;*
• *o'rta maxsus, kasb-hunar, oliy va oliy ta'limdan keyingi ta'limning uzluksizligi hamda uzviyligi;*

• *ta'limning dunyoviy xarakteri;*
• *davlat ta'lim standartlari negizida ta'limning hammabopligi;*
• *o'quv dasturlarining yagonaligi va ularni tanlashga differensial yondashish;*

• *qobiliyat va iste'dod egalarini rag'batlantirish;*
• *oliy ta'lim tizimida davlat va jamiyat boshqaruvi birligi;*
• *oliy ta'lim hamda fan va ishlab chiqarish integratsiyasi.*

Oliy ta'lim ikki bosqichga ega - bakalavriat va magistratura.

Bakalavriat — mutaxassisliklar yo'nalishi bo'yicha fundamental va amaliy bilim beradigan, ta'lim muddati kamida 4 yil davom etadigan tayanch oliy ta'lim

Magistratura — aniq ixtisoslik bo'yicha fundamental va amaliy bilim beradigan, bakalavriat negizida kamida ikki yil davom etadigan oliy ta'lim

O'zbekiston Respublikasida oliy o'quv yurtlarining quyidagi turlari belgilanadi:

- **universitet.** U bilim sohalari va yo'nalishlarining keng tarmoqlari bo'yicha oliy va oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim dasturini amalga oshiradi;

- **akademiya.** U bilim va yo'nalishlarning muayyan sohasi bo'yicha oliy va oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim dasturini amalga oshiradi;

- **institut.** U bir bilim sohasi miqyosida muayyan yo'nalish oliy, shuningdek, oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim dasturini amalga oshiradi.

Xotima. O'zbekiston Respublikasidagi oliy maktabning hozirgi davrdagi taraqqiyoti davlat islohotlari bilan amalga oshiriladi. Oliy maktab islohotlari esa "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" bilan belgilanadi. Bu dasturga muvofiq ravishda respublikadagi oliy ta'limning yangi maqsadi, vazifalari va tamoyillari aniqlangan.

Oliy ta'lim tizimi tuzilmasi ham o'zgarishga yuz tutdi, unda ikki bosqich joriy etildi: bakalavriat va magistratura.

1.2. Oliy maktab ta'lim mazmuni

1.2.1. Ta'lim mazmunini shakllantirishning mohiyati va nazariyasi

Oliy maktab ta'lim jarayoni o'zining mazmuni bilan bo'lajak mutaxass shaxsini shakllantirishga qaratilgan vazifani amalga oshiradi. Unga ilmi yondashuvlar esa ta'lim mazmunini bilimlar, malaka va ko'nikmalarni qarashlar hamda e'tiqodlar, shuningdek, bilish nazariyasi kuchi, amaliy tayyorgarliklar rivojlanishining muayyan darajasi tizimining yig'indisi sifatida izohlaydi.

Ta'lim mazmunining mohiyati unga bo'lgan turli yondashuvlar bilan belgilanadi.

Bilimga yo'naltirilgan yondashuvda bilim insoniyatning butun tarixiy tajribalarida to'plangan boy ma'naviy mulk sifatida diqqat markazda bo'ladi. Biroq bu yondashuvning ma'lum salbiy jihatlari ham bor. Bilim bunda mutlaq darajaga ega bo'ladi. Shu sababli shaxs jilovlanadi va ikkinchi darajaga o'tib qoladi. Bu esa akademizmga berilishning ilmiy asosini qoidalashtirishga olib keladi.

Hozirgi davrda **ta'limni insonparvarlashtirish va ta'lim mazmunining mohiyatini shaxsga yo'naltirilgan yondashuvini** maydonga olib chiqdi. Bu yondashuv markazida shaxs turadi. Bunday yondashuv ta'lim mazmunini erkin tanlash imkoniyatini beradi. Shaxsga yo'naltirilgan yondashuvni amalga oshirish jarayonida shaxsning ta'limiy, ma'naviy, madaniy va hayotiy talablari qondiriladi. Eng muhimi, shaxsga nisbatan insonparvarlik munosabati namoyon bo'ladi, madaniy-ta'limiy sharoitda o'qish individualligi va mustaqil harakat qila olish imkoniyati shakllanadi.

Shaxsga yo'naltirilgan yondashuv insonning tabiiy, ijtimoiy va madaniy xususiyatlari birligi rivojlanishiga qaratilgan bo'ladi. Bunday yondashuv namoyandalari I.Ya. Lerner, M.N. Skatkin, V.S. Lednev, B.M. Bim-Bada, A.V. Petrovskiydardir.

Ta'lim mazmuni **tarixiy xarakter** ham kasb etadi.

Jamiyat rivojlanishining har bir bosqichida ta'lim mazmuni muayyan maqsad va vazifalarga ega bo'ladi. Ta'lim mazmuni davr talabi, nazariy bilim va ishlab chiqarish taraqqiyoti darajasiga mos ravishda o'zgarib turadi.

Ta'lim mazmuni ijtimoiy hodisa sifatida maydonga keladi va u o'zining boshlang'ich davrida amaliy ahamiyat kasb etgan, ya'ni insonlarning hayotiy ehtiyojlari uchun zarur hisoblangan bilimga nisbatan talabini qondirgan.

Ijtimoiy taraqqiyot ta'limning **madaniyatshunoslik funksiyasini** yuzaga keltirdi.

Ta'limning rivojlanishiga boshqa ijtimoiy omillar ham ta'sir ko'rsatdi, natijada hukmron sinflar umummadaniy va takomillashib boruvchi bilimga o'z monopoliyasini o'rnatib boshladilar, aholining asosiy qatlamlari esa kundalik

turmushda zarur bo'ladigan amaliy bilimlarnigina egalladilar.

XVIII-XIX asrlar uyg'onish davrida **insonparvarlik** g'oyasi qaror topdi. V. de Feltre "Maktab quvonchi" asarida erkin jismoniy va aqliy rivojlanish haqida yozgan edi. J.J. Russo bola rivojlanishida uning tabiatidagi spontan holatlarini kuzatish lozimligini uqtiradi I.I. Pestalossi insonni faol hayotga tortish orqali shakllantiradigan barcha ahamiyatga molik kuchlarni to'la rivojlantirish g'oyasini olg'a suradi. Ushbu g'oya ta'sirida Fransiya, Shveysariya yangi maktablar, AQSh, Germaniya, Avstriyada sara (elita) maktablar paydo bo'ladi. Ularda shaxsning ta'lim va tarbiyasi tabiiy erkin rivojlanish, bola va kattalar orasidagi tabiiy munosabatlar bilan bog'lanadi.

Ta'lim mazmunining asosiy nazariyalari XVIII asr oxiri va XIX asr boshlarida paydo bo'ldi. Pedagogika fani ta'lim mazmunining **material va formal nazariyasini** belgilab berdi. Ta'lim mazmunining material nazariyasi ayrim manbalarda **didaktik materializm** yoki **qomusiylik** (ensiklopedizm) deb yuritildi.

Bu nazariyaning asosiy maqsadi fanning turli sohalaridan mumkin qadar ko'p miqdorda bilim berishidir. Bunday qarashni Ya.A. Komenskiy ham yoqlagan u o'zining darsligida o'quvchilarga zarur bo'lgan barcha bilimlarni joylashtirish uchun ko'p yillik hayotini bag'ishladi. Ya.A. Komenskiyning zamondoshi ingliz shoiri va tarixchisi Djon Milton (1608-1674) ham ta'lim mazmunini shunday tushungan.

Formal nazariya yoki **didaktik formalizm** ta'lim mazmunini qobiliyatlar va bilishga bo'lgan qiziqishni o'stirish vositasi sifatida tushuntiradi. Didaktik formalizmning nazariy asosini bir faoliyat sohasida olingan bilim va ko'nikmalarni ikkinchisiga ko'chirish holati tashkil etadi.

Qadimgi yunon olimi Geraklit didaktik formalizm tarafdori bo'lgan. Uningcha, "Ko'p bilim aql o'rgata olmaydi". Siseron ham shunday fikrdadir.

Yangi davrga kelib, I.I. Pestalossi hamda I. Kant falsafasi neogumanizm g'oyasiga asoslangan holda, didaktik formalizm nazariyasini olg'a suradi. Ularning fikricha, o'qitishning bosh maqsadi "*o'quvchining to'g'ri fikrlash yoki formal ta'limi*"ni kuchaytirishdan iborat. Bunga yaqin fikrlarni A. Disterverg o'zining "Nemis o'qituvchilariga qo'llanma" (1850) ham bayon qilgan edi.

Ta'lim mazmuni formal nazariyasi o'qituvchilarining xizmatlari shunda ediki, ular ta'lim oluvchilarning qobiliyati, bilishga qiziqishlari, ularning diqqati, xotirasi, tasavvuri, tafakkurini o'stirish zarurligiga diqqatni qaratdilar. Bu nazariyaning o'zligi esa ularning ta'lim dasturlarida ko'proq ko'rgazmali predmetlari (til, matematika)ning aks etganligida edi.

Har ikkala nazariya K.D. Ushinskiy tomonidan qattiq tanqid qilindi. U shunday yozgan edi: "Aqlning formal rivojlanishi bu muhim bo'lmagan belgi, chunki aql haqiqiy real bilimlarda rivojlanadi" (K.D. Ushinskiy, Asarlar to'plami. 8-jild, 661-b.)

K.D. Ushinskiy fikriga, maktab insonni bilimlar bilan boyitishi va ayni zamonda bu boylikdan foydalanishni o'rgatishi lozim. U didaktik formalizm va didaktik materializm birligi g'oyasini yoqlab chiqdi.

XIX va XX asr oralig'ida AQShda **didaktik utilitarizm konsepsiyasi** paydo bo'ldi. Bu g'oya amerikalik pedagog Dj. Dyuga tegishlidir. Yevropada bu yo'nalish bo'yicha taniqli nemis pedagoga R. Kershenshteyn fikr bayon qilgan.

Dj. Dyuning aytishicha, alohida olingan o'quv fanlari mazmuni orasidagi aloqalarning manbai ta'lim oluvchilarning individual va ijtimoiy faoliyati hisoblanadi. Bu faoliyat turlari optimal dasturni o'quv fanlarining ketma-ketligi va uzviyligi asosida emas, balki o'quvchining erkinligida, uning tajribalari bilan bog'langan xulqining yangi munosabatlari va tiplarini shakllantirish asosida ta'minlaydi.

Didaktik utilitarizm amerika maktablarining ham ta'lim mazmuniga, ham o'quv ishlari metodlariga kuchli ta'sir etdi. Buning natijasi o'laroq ta'lim oluvchilarga maksimal darajada erkinlik berildi. Jumladan, majburiy va fakultativ fanlar sifatida ajratilgan o'quv fanlarini tanlab o'qitishga ijozat berildi. O'quv-tarbiya jarayoni o'quvchilarning individual talablari (tanlovlari)ga moslashtirildi.

Polshalik olim V. Okun **funksional materializm** deb nomlanuvchi ta'lim mazmuni nazariyasini ishlab chiqdi. Bu nazariya asosida esa bilimning faoliyat bilan integral aloqasi qoidasi yotar edi. Bu nazariyada jamiyatning ta'limga qo'yiladigan talablari va o'quvchilarning individual tanlovlari birligi sezilib turadi.

50-yillar o'rtalarida dasturlashtirilgan ta'limning yuzaga kelishi munosabati bilan ta'lim mazmunining **operatsional strukturizatsiya nazariyasi** ishlab chiqildi. Bu nazariya qay tarzda o'qitish kerak degan savolga javob berishga qaratilgan. Bu nazariya tarafdorlari o'quv fanlari mazmuni va ular orasidagi bog'lanishni sinchiklab tahlil qilish zarurligini uqtiradilar. Bu tahlil programmalashtirilayotgan matnni oldindan aniq va konkret belgilash imkonini beradi.

1.2.2. Ta'lim mazmunini tanlash tamoyillari va me'yorlari

Pedagogika nazariyasida ta'lim mazmunini shakllantirishning asosiy tamoyillari V.V. Kraevskiy tomonidan ishlab chiqilgan. Ular quyidagilardir:

1. *Ta'lim mazmunining jamiyat, fan, madaniyat va shaxs muvofiqligi tamoyili.* Bu tamoyil ta'lim mazmuniga zarur bo'lgan bilim, malaka va ko'nikmalarni, shuningdek, jamiyat, madaniyat va shaxs imkoniyatlari rivojlanishining zamonaviy darajasini aks ettiruvchi bilimlarni kiritishni ko'zda tutadi.

2. *O'qitishning mazmun protsessual jihatlarining yagonaligi tamoyili.* Bu

tamoyil o'quv jarayonining konkret xususiyatlari, uning tamoyillari, ularni amalga oshirish texnologiyalari va o'zlashtirish darajasi birligini aks ettiradi.

3. *Turli sathlardagi ta'lim mazmuni tuzilmasining yagonaligi tamoyili.* Buni shakllantirish nazariy tasavvur, o'quv fanlari, o'quv materiallari, ta'lim oluvchining shaxsi kabi qismlarning muvofiqlashtirilishini taqozo qiladi.

4. *Ta'lim mazmunini insonparvarlashtirish tamoyili.* Bu tamoyil shaxsning umuminsoniy madaniyati, uning ma'naviy ehtiyoji va qobiliyatlarining faol ijodiy va amaliy o'zlashtirilishiga shart-sharoit yaratishni taqozo qiladi.

5. *Ta'lim mazmunining asoslanganligi tamoyili.* Bu gumanitar va tabiiy-ilmiy bilimlarni integratsiyalash, uzviylik va fanlararo aloqalarni o'rnatishni talab qiladi.

6. *Ta'lim mazmuni asosiy komponentlarining shaxs ichki (tayanch) madaniyati tuzilmasiga muvofiqligi tamoyili.*

Zamonaviy pedagogika fani ta'lim mazmunining quyidagi komponentlarini belgilaydi:

- shaxsning kognitiv tajribasi;
- amaliy faoliyat tajribasi;
- ijod tajribasi;
- shaxs munosabatlari tajribasi.

Shaxsning kognitiv tajribasi. Bu komponent tabiat, jamiyat, tafakkur, texnika, faoliyat usullari to'g'risidagi bilimlar tizimini o'z ichiga oladi. Bu asosiy komponent hisoblanadi. Chunki shaxs shakllanishining asosini *bilim* tashkil etadi. Bilimlar borliqni, tabiat, jamiyat, tafakkurning rivojlanishi qonunlarini bilish natijasi sifatida belgilanadi. Bilimlarning asosiy funksiyalari dunyoning umumiy manzarasini yaratish, bilim va amaliy faoliyatni ta'minlash, yagona ilmiy dunyoqarashni yaratishdan iboratdir.

Ta'lim mazmunining **amaliy komponenti** malaka va ko'nikmalarni shakllantirishni o'z ichiga oladi. Tashqi yoki amaliy, ichki yoki intellektual malaka va ko'nikmalar mavjud.

Malaka va ko'nikmalar barcha o'quv fanlari uchun umumiy bo'lishi mumkin. U har bir o'quv fani uchun o'ziga xos va xarakterli bo'ladi. Malaka va ko'nikmalar muayyan faoliyat turining asosini tashkil etadi. Faoliyatning esa bilish, mehnat, badiiy, ijtimoiy, qadriyatlarga yo'naltirilgan va kommunikativ turlarini qayd qilish mumkin.

Ijodiy faoliyat tajribasi. U yangi muammolarni hal qilish va voqelikni ijodiy qayta yaratishga tayyor bo'lishda namoyon bo'ladi.

Shaxs munosabatlari tajribasi. Bu asoslash (motivatsiya) — baholash, hissiylik, irodalilik munosabatlar tizimidan iboratdir. Bu tajriba dunyoga, voqelikka, odamlarga baho berish munosabatida namoyon bo'ladi.

Xotima. *Mutaxassis shaxsi rivojlanishining asosiy vositalaridan biri va ularning chuqur fundamental bilim hamda amaliy tayyorgarligi oliy*

maktabdagi ta'lim mazmuni bilan belgilanadi.

Ta'lim mazmunining rivojlanishi shuni ko'rsatadiki, u ta'lim oluvchining ijtimoiy va individual talablarini hisobga oladi hamda tobora takomillashtirib borish, tarbiyalash hamda bilish ahamiyatini kasb etadi.

Pedagogika nazariyasi ta'limning bir necha shakllanish tamoyillarini asoslab berdi. Ular: ta'lim mazmunining jamiyat, fan, madaniyat, shaxs rivojlanishi talablariga muvofiqligi tamoyili, ta'limning yagona mazmun va protsessual jihatlarini mazmuni, turli sathlarda ta'lim mazmuni tuzilmasining yagonaligi, ta'lim mazmunini insonparvarlashtirish, ta'lim mazmunining asoslanganligi, ta'lim mazmuni asosiy komponentlarining shaxs ichki (tayanch) madaniyati tuzilmasiga muvofiqligi.

Ta'lim mazmunining asosiy komponenti quyidagilar: shaxsning kognitiv tajribasi, amaliy faoliyat tajribasi, ijod tajribasi, shaxs munosabatlari tajribasi.

1.3. Oliy maktabda o'qitishni tashkil etishning shakli va metodlariga qo'yiladigan talablar

1.3.1. Asosiy qoidalar

Har bir fan obyektiv voqelikni o'rganish qonunlarini belgilab beradi. Didaktik qonunlar o'qitish va ta'lim birligi hamda ularning o'zaro aloqadorligida o'rganiladi.

Hozirgi oliy maktab didaktikasida qanday o'qitish jarayoni qonuniyatlari mavjud?

Oliy maktabdagi o'quv jarayoniga sistem-struktur yondashuv nuqtai nazaridan qaralganda uning o'zaro bog'langan ikki tizimi amal qiladi.

Birinchidan, o'quv jarayoni o'zining o'qitish maqsadi, o'qitish va o'quv faoliyati, ta'lim mazmuni, o'qitish vositalaridan iborat **murakkab tizim** sifatida namoyon bo'ladi. Ular o'zaro bir-biri bilan bog'lanib ketgan.

Ikkinchidan, o'quv jarayoni nisbatan yirik tizim bo'lgan pedagogik jarayonning **tagtizimidir**. Bu tagtizim o'qitish, ta'lim berish va tarbiya jarayoni birligi sifatida namoyon bo'ladi. Shu bilan birga bu tizim salmoqli tizim sifatida oliy o'quv yurti o'quv jarayoni rivojlanishi qonuniyatlari bevosita ta'sir ko'rsatadigan ijtimoiy jarayonlar va talablar tizimi ham mavjud.

Shunday qilib, o'quv jarayonining muhim tashqi va ichki bog'liqligini farqlash lozim. Shu asosda ta'lim qonunlari tasniflanadi. Didaktikaning o'z qonuniyatlari sifatida o'quv jarayoni komponentlari orasidagi zaruriy, takrorlanuvchi va muhim bog'lanishlarni ko'rsatish mumkin.

Sotsial-pedagogik qonuniyatlarga quyidagilarni kiritish mumkin:

• oliy o'quv yurtidagi ta'lim jarayoni jamiyat ishlab chiqarish taraqqiyotini aks ettiradi;

- oliy o'quv yurtidagi ta'lim jarayoni tarbiya jarayoni va talabalar rivojlanishi bilan qonuniy bog'langan;

- oliy o'quv yurtidagi o'quv jarayoni tashqi sharoitga ham qonuniy bog'liq;

- oliy o'quv yurtidagi o'qitish va o'rgatish jarayonlari yaxlit o'qitish jarayoni bilan, muayyan ta'lim mazmuni bilan, ikki tomonlama qonuniy aloqani tashkil etadi;

- talabani u yoki bu faoliyatga o'rgatish uni shu faoliyatga, maqsadga muvofiq jalb qilish orqali amalga oshiriladi;

- o'qitish maqsadi va oliy o'quv yurti ta'lim mazmuni, o'qitish metodlari va shakllari o'rtasida qonuniy bog'liqlik mavjud;

- o'quv jarayoni talaba maqsadlarining o'qituvchi maqsadlariga muvofiq kelgani taqdiridagina davom etadi. Bunda o'qituvchi faoliyati o'zlashtirilishi lozim bo'lgan mazmunga mos bo'lishi shart;

- ta'lim mazmunining o'zlashtirilish surati va mustahkamligi o'qituvchi tomonidan amalga oshirilishi lozim bo'lgan o'quv faoliyatiga talabalarning bilishga bo'lgan qiziqishini ta'minlash bilan proporsionaldir;

- o'qitish va rivojlantirishning muvaffaqiyatligi va tezligi talabani u o'zlashtirishi mumkin bo'lgan o'quv-bilish jarayoniga jalb qilinishiga bog'liq;

- anglab olingan o'quv materiali mazmunining mustahkamligi ushbu mazmunni doimo to'liq va qisman takrorlashdan hamda, uni avval o'zlashtirilgan bilimlar tizimiga kiritishdan ko'ra muhimdir.

O'quv jarayoni qonuniyatlarini asoslash yo'li bilan qo'lga kiritilgan nazariy bilimlar o'quv jarayonini kelgusidagi takomillashishiga xizmat qilishi lozim. Buning uchun esa o'qitishning ilmiy tavsifidan uni loyihalashga, ya'ni nazariyadan amaliyotga o'tkazish lozim bo'ladi.

O'quv jarayonida bilish qonuniyatlaridan qanday foydalanish mumkin?
Buning uchun didaktik tamoyillarga amal qilish zarur.

Didaktik tamoyillar. Bu idrok qilingan didaktik qonuniyatlarning metodologik in'ikosi; bu — amaliyotning doimiy me'yori sifatida foydalanishga monelik qilmaydigan shakldagi o'qitishning maqsadi, mohiyati, mazmuni, tuzilmasi to'g'risidagi bilim.

Demak, oliy maktabdagi o'qitish nazariyasining didaktik qonuniyatlari tizimiga o'quv jarayonini tashkil etish va rejalashtirish uchun zarur bo'lgan asosiy qoidalar sifatida qatnashadigan didaktik tamoyillar tizimi muvofiq keladi.

Didaktik tamoyillar V.I. Zagvyazinskiy, L.I. Grisenko, M.A. Danilov, I.I. Kobilyaskiy, M.G. Garunovlar tomonidan ishlab chiqilgan.

O'qitishning tamoyillarini asoslashda oliy maktab didaktikasi quyidagilarni nazarda tutadi:

- jamiyat talablariga muvofiq keluvchi o'qitishning maqsadi;
- o'qitishning obyektiv qonuniyatlari;

- o'quv jarayoni borishining konkret sharoiti.

Oliy maktab didaktikasi o'qitish tamoyillarini asoslashga turlicha yondashuvlar mavjud. Ular quyidagilar:

- o'quv ishlarini ilmiy ishlarga yaqinlashtirish;
- mustaqil o'qish – bilish faoliyatida talabalarning yuqori faolligini ta'minlash.

Yuqorida bayon qilinganlardan quyidagi xulosalarni chiqarish mumkin:

- asosiy didaktik tamoyillar maktab va oliy maktab uchun umumiy bo'lsa-da, ularga maktabda va oliy maktabda amal qilish farqlidir;
- oliy maktab sharoitida amal qiladigan maxsus tamoyillar ham mavjud.

Shunday qilib, oliy maktab didaktik tamoyillari tizimini yaratishda unga xos bo'lgan o'qitishning umumiy qonuniyatlari bilan birga umuman o'qitish nazariyasining qoidalarini ham hisobga olish zarur.

Oliy maktab amaliyotida qanday didaktik tamoyillar amalga oshiriladi?

Oliy maktabdagi didaktik tamoyillar tizimiga quyidagilar kiradi: ilmiylik, qulaylik, izchillik, uzviylik, nazariyaning amaliyot bilan bog'liqligi, ongliklik, faollik va mustaqillik, ko'rgazmalilik, mustahkamlik, guruh qilib o'qitish hamda unda individual yondashishni qo'shib olib borish, o'qitishning tarbiyalovchi va takomillashtiruvchi xarakteri, o'qitishning kasbiy yo'naltirilganligi.

1.3.2 Oliy maktabda o'qitish shakllari

Oliy maktabdagi o'qitish jarayoni o'qitishning shakl va metodlarini tashkil qilishning ko'pqirrali yagona tizimi ramkasida amalga oshiriladi.

Oliy maktabdagi o'qitishning shakl va metodlari yig'indisi o'quv jarayonining obyektiv qonuniyatlari bilan belgilanadigan yagona didaktik kompleksni tashkil etadi.

Oliy maktabdagi o'qitishning shakl va metodlari tasnifi o'zaro bog'langan va o'zaro shartlangan ikki faoliyatga tayanadi:

- *o'quv jarayonini boshqarish va tashkil etish bo'yicha o'qituvchilarning faoliyati;*

- *talabalarning o'qish va bilish faoliyati.*

Oliy maktabdagi o'quv jarayoni shakllariga leksiya, seminar va amaliy mashg'ulotlar, laboratoriya mashg'ulotlari, o'quv anjumanlari, maslahatlar, ekskursiya, ekspeditsiya, o'quv ishlab chiqarish pedagogik amaliyoti, kurs va diplom ishlari, talabalarning mustaqil tahsili.

Leksiya – u yoki bu ilmiy masalani to'g'ri, mantiqiy izchillikda va aniq izohlab berish.

S.I. Arxangelskiyning ta'kidlashicha, leksiya o'qituvchi shaxsining barcha boyligi: ongi, hissiyoti, irodasi, tuyg'usi, e'tiqodi orqali talabalar ichki dunyosi bilan muloqotda bo'lishining eng samarali, jonli shaklidir. Bunda

uning yo'naltiruv, axborot berish, metodologik va tarbiyalov funksiyalarini to'yobga chiqarishga yordam beradi.

Leksiyaning **yo'naltiruv funksiyasida** talabalarning diqqati o'quv materialining asosiy qoidalari, uni o'rganishdagi hamda bo'lg'usi kasbiy faoliyatidagi roli, ahamiyati va uni o'zlashtirish metodlariga jalb qilinadi. Leksiyaning **axborot berish funksiyasi** o'qituvchi tomonidan asosiy ilmiy faktlar, qoidalar, xulosalarning mohiyatini ochish chog'ida amalga oshiriladi. O'qitishning **metodologik funksiyasini** qo'llash tadqiqot metodlarini qiyoslash, chog'ishtirishga hamda ilmiy izlanishning tamoyillari va yondashuvlarini aniqlashga yordam beradi. O'qitishning **tarbiyalov funksiyasi** leksiya jarayonida o'quv materialiga hissiy baho berish munosabatlarini uyg'otish, qiziqishlarini o'stirish, mantiqiy fikrlash va isbotlashni oydinlashtirish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, leksiyada hal qilinadigan **asosiy vazifalar** quyidagilardan iborat:

- *ilmiy bilimlarning muayyan miqdori bayon qilinadi;*
- *talabalarga fan va tadqiqotlarning metodologiyasi tanishtiriladi;*
- *o'quv faoliyati va o'quv mashg'ulotlarining barcha turlari orasidagi metodik aloqalar ko'rsatiladi.*

Leksiyaning didaktik maqsadi, o'qitish jarayonidagi o'rni va axborotlarni bayon qilish metodlariga ko'ra o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'ladi.

Didaktik maqsadiga (yo'nalganligiga) ko'ra kirish va tematik hamda umumiy - yakuniy leksiyalar farqlanadi.

Kirish (muqaddima) leksiyada kurs (bo'lim, mavzu) ning ilm-fan tizimidagi o'rni, ushbu materialni amaliyotda qo'llash imkoniyatlari, kurs (bo'lim, mavzu) mazmunini o'rganish metodlari ochib beriladi. Bunday leksiyaning muhim xususiyati shundaki, unda o'qituvchi asosiy masalaning u yoki bu tomonlarigagina to'xtaladi va bu masalalar keyinchalik albatta detalma-detal yoritib beriladi.

Tematik leksiyalar ayniqsa, keng tarqalgan. Bunday leksiya u yoki bu mavzuga bag'ishlangan bo'lib, unda faktlar, ularning tahlillari, xulosalar mazmuni bayon qilinadi va konkret ilmiy qoidalar isbotlanadi.

Umumiy-yakuniy leksiya avval o'rganilgan materiallarni qaytadan umumlashtirishga qaratilgan bo'ladi. Uning mazmuni avval bayon qilingan mazmunga o'xshamaydi, balki talabalar tomonidan o'zlashtirilgan axborotlarni yuksak abstraksiyalash bosqichida tizimga tushiriladi. Bunday leksiyalar talabalar bilimining chuqurlashishida va o'quv fani metodologiyasini yaxshi tasavvur qilishda alohida ahamiyatga molik bo'ladi.

Axborotlarning bayon qilinishiga ko'ra *leksiyalar dogmatik, axborot va namoyish qilish va muammoli* leksiyalardan iborat bo'ladi. Lekin shuni ta'kidlash joizki, har bir leksiyaning o'ziga xos xususiyatlarini qayd qilgan holda, ulardagi umumiy jihatlarni ham farqlash lozim. Chunki leksiya o'qish

УДН 006 АНДИЖОН ДАВЛАТ
ТИВБИЕТ ИНСТИТУТ
КУТУБХОНАСИ

va uni loyihalash jarayonida ularni amalga oshirmasdan bo'lmaydi. Ular quyidagilar:

- *ilmiylik;*
- *qulaylik;*
- *kasbiy yo'naltirilganlik;*
- *oqibatli aloqani amalga oshirish.*

Oliy maktab o'qitish tizimiga leksiya bilan birgalikda **amaliy** (mashq, seminar va laboratoriya) mashg'ulot turlari ham kiradiki, ular ta'limiy, tarbiyaviy hamda nazariyani amaliyot bilan bog'lash funksiyalarini bajaradi.

"Amaliy mashg'ulot" termini pedagogikaga oid adabiyotlarda ham keng, ham tor ma'noda izohlanadi. "Amaliy mashg'ulot" termini keng ma'noda mashq, seminar (ularning barcha turlari) va laboratoriya mashg'ulotlarini umumlashtiradi. Amaliy mashg'ulotlarning leksiyadan farqlanadigan asosiy me'yorlaridan biri o'quv jarayoni qatnashchilarining birgalikdagi harakatlarida o'ziga xos xarakter bilan namoyon bo'lishidir. Ular vazifalariga ko'ra ham farqlanadi. Agar leksiyada ilmiy bilimlar asosi bayon qilinadigan bo'lsa, amaliy mashg'ulotlarda esa bilimlar chuqurlashtiriladi, kengaytiriladi va detallashtiriladi. Eng muhimi, amaliy mashg'ulotlar talabalar bilimini sinash uchun ham xizmat qiladi.

Amaliy mashg'ulot shakllaridan biri **seminar**dir. Seminar mashg'ulotlari quyidagi vazifalarni yechishga qaratilgan bo'ladi:

- *leksiyada bayon qilingan nazariy qoidalarni mustahkamlash;*
- *fan bo'yicha bilimlarni kengaytirish va chuqurlashtirish;*
- *talabalarining ilmiy-tadqiqot va bilish qobiliyatlarini o'stirish;*
- *nazariy o'qitish jarayonida egallangan bilimlarning amaliyotda tan olinishi.*

Pedagogika nazariyasi va amaliyotida seminar mashg'ulotlarining uch turi farqlanadi: *seminaroldi mashg'uloti hamda seminar va maxsus seminar.*

Seminaroldi mashg'ulotlari, asosan, talabalarni mustaqil ishning o'ziga xos xususiyatlari bilan tanishtirish maqsadida o'tkaziladi. Unda adabiyotlar, ma'lumotnoma-adabiyotlar va boshqa manbalar bilan ishlash usullari o'rgatiladi, talabalarni boshlang'ich shaklda ilmiy-tadqiqot ishlariga o'tishga hozirlaydi. Seminaroldi mashg'ulotlari seminar mashg'ulotlarining tayyorgarlik shakli hisoblanadi va odatda birinchi kurslarda o'tkaziladi.

Seminaroldi mashg'ulotlarida o'qituvchi yetakchilik qiladi. Chunki talabalar muayyan ixtisoslik bo'yicha o'quv ishlariga kam e'tibor beradilar, shuning uchun ham yetarli darajada tashabbus ko'rsata olmaydilar.

Seminar mashg'ulotlarida, seminaroldi mashg'ulotlariga nisbatan o'ta muhim vazifalar hal qilinadi. Masalan, ayrim seminarlar tematik bog'langan muayyan muntazam kursni chuqur o'rganishni maqsad qilib qo'yadi. Boshqalari esa biror mavzuni yoki kursning alohida va nihoyatda muhim va umumiy bo'lgan mavzularini metodologik jihatdan ishlab chiqishga

bag'ishlangan bo'ladi.

Maxsus seminarlar leksiya mavzulariga aloqador bo'lmaydi va biror fanning dastur mazmuniga kirmaydi. U odatda fanning xususiy masalalarini chuqur o'rganish maqsadini ko'zlaydi.

Seminar mashg'ulotlari davomida o'qituvchi va talaba o'rtasida yaqin aloqa, ya'ni ular o'rtasida ikki tomonlama aloqa o'rnatiladi. Bu esa tarbiyaviy ahamiyatga molik bo'lib unda o'qituvchi talabalar bilan uzoq vaqt yaqin aloqada bo'ladi, leksiya guruhlariga nisbatan talabalar kichik bo'lgan guruhlarida jonli suhbat olib boradi, o'zaro fikr almashadi, turlicha qarashlarini bayon etish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Seminar jarayonida o'qituvchining o'rni juda yuksak, ya'ni o'qituvchi talabaning o'rniga javobni aytib bermaydi, balki muhokamalarni tashkil etadi, unga derijyorlik qiladi.

Seminarda o'qituvchining kirish so'zi konkret sharoitga qarab talabani muammoga jalb qiladi, hal qilinishi lozim bo'lgan masalalar doirasidagi savollar bo'yicha aniqliklar kiritadi. Ba'zan esa oldingi mashg'ulotlardagi fikrlar esga tushiriladi. O'qituvchining seminardagi kirish so'zi aniq, keng qamrovli va qisqa bo'lishi lozim.

Talabalarning ma'ruzalari bo'yicha izohlar quyidagicha bo'lishi kerak:

- *mustaqil fikrlashga yo'naltirib turish;*
- *tavsiya etilayotgan masalaning mohiyati va shaklini aniqlash;*
- *talabalar bahsidagi nuqtai nazarlarni darrov farqlab olish;*
- *masalaning nostandart hal qilinishini rag'batlantirish.*

Bunday izohlarda o'qituvchi muhokama jarayonida befarq turmayotganligini va har bir seminar ishtirokchisining bildirgan nuqtai nazariga e'tibor berayotganligini namoyon qilib turishi lozim.

O'qituvchi har bir seminar mashg'ulotiga yakun yasaydi. Unda quyidagilar e'tiborga olinadi:

- *zamonaviy fan erishgan muammo muhokamasining holati va umumiy darajasiga tavsif berish;*
- *ayrim talabalarning chiqishlarini tahlil qilish va baholash;*
- *mashg'ulotga umumiy baho berish (talabaning faolligi, uning tayyorgarlik va o'sish darajasi, madaniyati hamda fikrlashdagi xususiyatlari).*

Ta'kidlash joizki, seminar mashg'ulotlarida talabalarni faollashtirish, maqsadida ular tomonidan referatlar yozish va ularni muhokama qilish hamda taqrizdan o'tkazishga jalb etiladi.

Laboratoriya mashg'ulotlari. Laboratoriya mashg'ulotlarining asosiy tavsifi shundaki, unda talabalar mustaqil ravishda vazifa bajaradilar yoki eksperiment o'tkazadilar.

Ilmiy-texnik taraqqiyot sharoitida laboratoriya ishlari talabaga nazariy bilimlarni qo'llash mexanizmini chuqur va ko'rgazmali o'rganish imkonini beradi. Laboratoriya mashg'ulotlari talabada tadqiqot o'tkazish ko'nikmalarini

shakllantiradi, fan va texnikaga ijodiy yondashishni ta'minlaydi va eksperimentning umumiy metodikasini egallashga imkon beradi.

Laboratoriya mashg'ulotlarini o'tkazishda quyidagi didaktik tamoyillarga amal qilinadi:

- *laboratoriya mashg'ulotlarini rejalashtira olish va o'tkaza olish;*
- *laboratoriya mashg'ulotlarining maqsadini aniq belgilab olish;*
- *fan va ishlab chiqarish bo'yicha bilimlarni chuqurlashtirish imkoniyatlariga talabalarda qiziqish uyg'otish;*
- *talabada natijani mustaqil ravishda qo'lga kiritish imkoniyatini ta'minlash;*
- *talabani nazariy jihatdan tayyorlash;*

Laboratoriya mashg'ulotlari nafaqat aniq mavzu bo'yicha bilimlarni yakunlash, balki talabalarni tarbiyalash manbai hamdir.

Mutaxassislar tayyorlash tizimini tubdan qayta qurishda, o'quv-tarbiya jarayonining ahamiyatini oshirishda **talabalarining mustaqil ishlari** muhim o'rin egallaydi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, mustaqil ishlar deganda shunday o'quv faoliyati tushuniladiki, unda bilimlar egallanishi bilan birga, ko'nikmalar shakllantirilish ham mustaqil tashkil etilishi ta'minlanadi. Bu esa amaliyotda xususiy-didaktik maqsadlarga bog'liq ravishda 4 ta mustaqil ish tipida amalga oshadi.

Mustaqil ishlar xususiy-didaktik maqsadining birinchi turi— bu sirtidan qaraganda faoliyatning algoritmi ma'lumotlari va vazifalar sharoitidan iborat, ya'ni dastlabki bilimlarning (bilimlarning birinchi bosqichi) shakllanishi omillari asosida talabalarda shakllanadigan va ulardan talab qilinadigan malakalarni aniqlashdir. Bu maqsadga yetish uchun talabalar tomonidan idrok qilinadigan vazifalarni yechish zarurligi ko'zda tutiladi.

Mustaqil ishlar xususiy-didaktik maqsadining ikkinchi tipida esa o'zlashtirilgan axborotlar xotiradaqaytaishlanishigavatipik vazifalarni, ya'ni bilimlarning ikkinchi bosqichini bajarishga qaratilgan bilimlar shakllanadi.

Bu maqsadga idrok qilinadigan masalalarni yechish chog'ida talabalardan yo tanlab olingan faktlarni tavsiflash asosida obyektlar va hodisalarni aniq bayon qilish yoki o'rganilayotgan obyekt va hodisalardagi o'zgarishlarning sababini asoslash hamda uni ifodalash orqali yetish mumkin. Unisini ham, bunisini ham talabalar avval egallangan va shakllangan bilimlari tizimini to'g'ri jalb qila olishlari va faollashtira olishlari asosida bajarilish lozim. Talabalarining bilish (idrok qilish) faoliyati avval o'zlashtirilgan o'quv axborotining mazmuni, tuzilmasini qayta ishlash, qisman qayta loyihalash va yangilashdan iborat bo'ladi. Bunday qayta loyihalash va yangilash tavsif qilinayotgan obyektni tahlil qilish, vazifani turli yo'llar bilan bajarish, ulardan eng to'g'ri yoki mantiqiy izchilligini topish kabi yechish usullarini tanlash zarurligini keltirib chiqaradi.

Mustaqil ishlarning ikkinchi tipi barcha turlarining umumiy tavsifnomasi

shundaki, bunday ishlarda vazifalarning hal qilinish g'oyasi (tamoyili) e'lon qilinadi, talabalardan ushbu g'oyani (tamoyilni) rivojlantirib, konkret sharoitga tatbiq etish usul va usullari talab qilinadi.

Mustaqil ishlar xususiy-didaktik maqsadining uchinchi tipi talabalarda uchinchi bosqich – tipik bo'lmagan vazifalarni bajarish chog'ida shakllanadigan bilimlardan iboratdir.

Bu maqsadga talabalardan o'rganilayotgan obyektidagi o'zgarishlar sabablarining algoritm asoslarini tuzishni talab qiladigan bilish (idrok qilish) masalalarini yechish jarayonida erishish mumkin.

Mustaqil ishlarning uchinchi tipini bajarishdagi bilish faoliyati umuman olganda bilim, malaka, ko'nikmalarni ko'chirishni amalga oshirish yo'li bilan avval o'zlashtirilgan vaqolip (muayyan algoritm harakatlari tajribasi)ga tushgan tajriba asosida yangi faoliyat tajribasini to'plash va namoyon qilishdan iborat bo'ladi. Bu tipdagi ishlar vazifasining mohiyati izlanish, yechimlar g'oyasini ifoda qilish, amalga oshirishdan iboratdir. Bu qolipga tushgan tajribalar doirasidan doimo chetga chiqadi va fikrlashning jonli jarayonida talabalardan topshiriqlarni avval o'zlashtirilgan o'quv axborotlari, ularga yangi nuqtai nazardan yondashish (muayyan topshiriqlar talablari nuqtai nazaridan) asosida turlanadi.

Mustaqil ishlar xususiy-didaktik maqsadining to'rtinchi tipi ijodiy faoliyatga omillar yaratishdir.

Bunday ishlarni bajarishdagi talabalarning bilish faolligi shundan iboratki, bunda talabalar muhokama qilinyotgan obyekt mohiyatiga tobora chuqur kirib boradilar va zarur bo'lgan yangi, oldindan noma'lum bo'lgan g'oyalarni topish hamda yangi axborotlarni yuzaga keltirish tamoyillarini hal qilish uchun zarur bo'lgan yangi aloqalar munosabatlarni o'rnatadilar. Bunda har bir talaba vazifalarni bajarishning hamda bosqichida o'zi yaratishi lozim bo'lgan, uning uchun yangi bo'lgan harakatlar mohiyati u yoki bu axborot xarakteri ustida bosh qotirishga majbur bo'ladi.

Pedagogikaga oid adabiyotlarda mustaqil ishlarning quyidagi turlari qayd qilinadi:

- *namunalar bo'yicha mustaqil ishlar;*
- *rekonstruktiv-variativ;*
- *evristik (qisman, ijodiy);*
- *ijodiy tadqiqot.*

Namunalar bo'yicha mustaqil ishlar deganda tipik vazifalarni va turli mashqlarni namuna asosida yechish tushiniladi. Ular materialni o'zlashtirishga omil bo'ladi, lekin talabalarning ijodiy faolligini o'stirmaydi.

Rekonstruktiv-variativ mustaqil ishlar nafaqat bilimlarning amaliy tavsifnomasini, balki bilimlar tuzilmasini qayta ishlab chiqishni hamda masala va muammo kabilarni yechishda mavjud bilimlarni jalb qilishni ko'zda tutadi.

Evristik mustaqil ishlar leksiya, laboratoriya, amaliy mashg'ulotlar, seminarlarda qo'yilgan ayrim masala va muammolarni hal qilish bilan bog'liqdir.

Tadqiqiy mustaqil ishlar, tadqiqot muammosini ko'ra olish malakasini, uni mustaqil ifodalay olish, farazni belgilab olish va muammoning hal qilinish rejasini ishlab chiqish hamda uni hal qilishni mo'ljallaydi.

Ijodiy tadqiqot ishlari. Bunday ishlarda vazifa muammoli vaziyatning yuzaga kelishini taqozo qiladigan sharoit yaratishdan iborat bo'ladi. Talaba o'z faoliyatida tayyor namunalardan ozod bo'lgan holda masalaning hal qilinish yo'llarini qidiradi va tadqiq qiladi. Bunday ishlar sirasiga eksperiment qo'yish, jihozlar, maketlar va dastgohlarni loyihalash bilan bog'liq bo'lgan vazifalar kiradi.

Shunday qilib, mustaqil ishlar, o'qitishning eng muhim metodi bo'lib, unda talabalarning mashg'ulotlarga tayyorlanish, olingan bilim, malaka va ko'nikmalarini mustahkamlash jarayonida ularning individual faolligi oshadi.

Mustaqil ishlarni samarali tashkil etishning asosiy shartlari quyidagilardan iborat:

- *mustaqil ishlarning ilmiyligi, uning tadqiqiy xarakteri;*
- *mustaqil ravishda o'z bilimlarini yanada oshirib borishga bo'lgan ehtiyojning shakllanishi;*
- *mustaqil ishlar vazifalarini individuallashtirish;*
- *mustaqil ishlarni tashkil etishga metodik rahbarlik qilish.*

Oliy maktabdagi o'quv jarayoni **mustaqil tahsilni** tashkil etilishini ham ko'zda tutadi. Talabalarning mustaqil tahsili ularning o'z bilimlarini kengaytirish va chuqurlashtirish, mavjud malaka va ko'nikmalarni takomillashtirish hamda ularning yangilarini o'zlashtirishga bo'lgan intilishi sifatida qaraladi.

Mustaqil tahsilning asosiy maqsadi talabalarning shaxsiy va kasbiy sifatlarini o'stirishdir.

Mustaqil tahsilning vazifalari: *shaxsning intellektual imkoniyatlarini yangilash, ularning g'oyaviy-nazariy saviyasini oshirish, kasbiy mahorati va madaniyatini takomillashtirish kabilarni ichiga oladi.*

Oliy maktabdagi o'quv jarayoni mustaqil tahsilga bo'lgan ehtiyojni shakllantirishga yo'naltirilgan bo'lishi va talabalarning o'z-o'zini baholay olishini, ularning tayyorgarligini, yangi bilimlarni egallashga bo'lgan ongli munosabatini aniqlab berishi kerak. Mustaqil tahsil bo'yicha mashg'ulotlarning izchilligini va maqsadga muvofiqligini ta'minlash maqsadida uning rejasi tuziladi.

Rejaga quyidagi talablar qo'yiladi:

- *rejalashtirilayotgan ishlarning hajmi va oldinma-keyinligi;*
- *ularning bajarilish muddatlari;*
- *mustaqil faoliyatning har bir turiga maqsadli ko'rsatmalar berish.*

Mustaqil tahsil jarayoni uning aniq shakli, metodlari va usullarini qamrab olishi shart.

Mustaqil tahsilning asosiy metodi **adabiyotlar ustida individual ishlashdir**. Bu metod axborotlar oqimida eng muhim axborotni topish, unga to'g'ri baho berish, ushbu axborotdan o'zining kasbiy faoliyatida foydalanish malakasini shakllantiradi. Qo'lga kiritilgan axborotlar asosida mustaqil mashq qilish metodlaridan foydalanish imkonini beradi. Bu metoddan foydalanish amaliy faoliyatda zarur bo'ladigan sifat ko'rsatkichlarini ta'minlaydi.

Shuningdek, mustaqil tahsilga amaliy ahamiyatga molik bo'lgan vazifalarni bajarish va audiovizual uskunalar bilan ishlash ham kiradi.

Mustaqil tahsilning muhim metodlaridan biri ularning **muloqotidir**. Mustaqil tahsilning pirovard maqsadi talabalarni ijodiy izlanishga, o'zi ustida ishlash va har tomonlama tadqiqot yuritishning mohiyatini anglashga tortishdir.

1.3.3. Oliy maktabda o'qitish metodlari

Pedagogikaga oid adabiyotlarda o'qitish metodlariga katta ahamiyat beriladi. Didaktika bilan shug'ullanuvchilar metodni o'quv jarayonining o'zagi, ko'zlangan maqsad va pirovard natijani bog'lovchi vosita deb izohlaydilar.

O'qitish metodi «o'qitishning maqsadi – mazmuni, metodi, shakli, usullari» tizimida muhim o'rin egallaydi

Metod deganda, ta'limda maqsadga erishish, masalalarni hal qilish yo'llari, usullari tushuniladi. O'qitish metodi tarkibida usullar alohida ajralib turadi. **Usul** – metodning unsuri bo'lib, uning tarkibiy qismi, metodni amalga oshirishda bir martagina qo'llanadi va alohida qadam hisoblanadi.

O'qitish metodi – murakkab, ko'p qirrali, ko'p sifatlarga ega bo'lgan ta'limdir.

O'qitish metodida o'qitishning obyektiv qonuniyatlari, maqsadlari, mazmuni, tamoyillari, shakllari o'z aksini topadi. Metodlar boshqa didaktik kategoriyalarga dialektik bog'liq va biri boshqalarini taqozo qiladi, ya'ni o'qitishning maqsadi, mazmuni, shakli hosilasi sifatida metodlar didaktik kategoriyalarga aks ta'sir ko'rsatadi.

Metodlar tuzilmasida *obyektiv va subyektiv jihatlar* ajralib turadi.

Metodlarning **obyektiv jihatlarida** barcha didaktik qoidalar, qonunlar va qonuniyatlari, tamoyillar va ta'riflar, shuningdek, mazmun butunligining doimiy komponentlari, o'quv faoliyatining shakllariga xos bo'lgan umumiy jihatlar aks etadi.

Metodlarning **subyektiv jihati** pedagog shaxsi, ta'lim oluvchilarning o'ziga xosligiga va konkret sharoitga bog'liq bo'ladi.

O'qitish metodlarining ko'p o'lchovliligi ularning ko'plab tasnifini

keltirib chiqardi.

O'qitish metodlari tasnifi - bu muayyan belgilar asosida tartibga solingan tizimdir.

Didaktik tadqiqotlar o'qitishni dialektik jarayon sifatida o'rganadi. Bunga ko'ra o'qitish metodlari tizimi dinamikada, harakatda, ta'lim mazmunida yuz berayotgan barcha o'zgarishlarni hisobga olingan holda deb qaraladi.

Eng asoslangan o'qitish metodlari tasniflariga quyidagilar kiradi:

1. An'anaviy metodlar. Bu metodlarning ibtidosini ilk falsafiy va pedagogik tizimlar tashkil etadi. Hozirgi davrda ulardan beshtasi inobatga olinadi: *amaliy, ko'rgazmali, ifodali, kitob bilan ishlash va video metodlar.*

2. Maqsadiga ko'ra metodlar tasnifi: (M.A. Danilov, B.P. Yesinov)

- *bilimlarni egallash;*
- *malaka va ko'nikmalarni shakllantirish;*
- *bilimlarni qo'llash;*
- *ijodiy faoliyat;*
- *mustahkamlash metodlari;*
- *bilim, malaka va ko'nikmalarni tekshirish metodlari.*

3. Idrok etish-bilish faoliyati xarakteriga ko'ra metodlar tasnifi:

• *tushuntirish — illyustrativ (axborot — retseptiv).* Ularning xarakterli xususiyatlari; bilimlar "tayyor holda" tavsiya etiladi; bu bilimlarni idrok qilish tashkil etiladi; bilimlar idrok (retsepsiya) qilinadi va tushunib olinadi, xotiraga joylashtiriladi;

• *reproduktiv metod:* bilimlar tayyor holda tavsiya etiladi, bilim nafaqat bayon qilinadi, balki tushuntiriladi; bilimlar ongli o'zlashtiriladi, ularning tushunilishi va eslab qolinishiga erishiladi hamda bilimlarning mustahkamligi tez-tez takrorlash yo'li bilan ta'minlanadi.

• *muammoli bayon qilish metodi;*

• *qisman ijodiy (evristik) metod.* Bilim tayyor holda tavsiya etilmaydi, balki u mustaqil ravishda egallanadi; yangi bilimlarni qidirish, izlash tashkil etiladi; bilish vazifalari bo'yicha mustaqil fikr yuritiladi, muammoli vaziyatlar yaratiladi va hal qilinadi;

• *tadqiqiy metod.* Bunda muammo belgilab olinadi, muammoning tadqiqoti jarayonida bilim egallanadi.

4. Didaktik maqsadi bo'yicha (T.I. Shukina, I.T. Ogorodnikov i dr.) quyidagilar farqlanadi:

- *ilk bor bilimlarni o'zlashtirish metodlari;*
- *egallangan bilimlarni mustahkamlash va takomillashtirish metodlari.*

5. O'qitish metodlarining binar (qo'sh) va polinar (ko'pqirrali) tasnifi. M.I. Mahmutovning binar tizimi *dars berish metodi* va o'rgatish metodi majmuidan iborat (1.01. - jadvali).

O'qitish metodlari (M.I. Mahmudov)

(1.01. - jadvali)

Dars berish metodi	O'rganish metodi
Axborot berish – bayon qilish	Ijro etish
Tushuntirish	Reproduktiv
Ko'rsatma berish – amaliy	Produktiv – amaliy
Tushuntirish – ishlantirish	Qisman ijodiy
Ishlantirish	Ijodiy

O'qitishning polinar tasnifi V.F. Palamarchuk va V.I. Palamarchuk tomonidan ishlab chiqilgan. Bu tasnif bilimlar manbai, bilish faolligi darajasi, o'quv bilimlarining mantiqiy yo'llari yig'indisidan tarkib topadi. Didaktika bo'yicha nemis mutaxassisi L. Klinberg o'z tasnifida metodlarni o'qitishdagi hamkorlik shakllari bilan birga olib qaraydi. (1.02. - jadvali).

O'qitish metodlari (L. Klinberg)

(1.02.- jadvali)

Monologik metodlar	Hamkorlik shakllari	Dialogik metodlar
Leksiya Hikoya namoyish qilish	Individual Guruh Frontal Kollektiv	Suhbat

Akademik Yu.K. Babanskiy o'qitish metodlarining uch guruhini belgilaydi:

- *o'quv-bilish faoliyatini tashkil etish va amalga oshirish metodlari* (1.03. - jadval)
- *o'quv-bilish faoliyatini motivatsiyalash va stimullash metodlari* (1.04 - jadval)
- *o'quv-bilish faoliyatining samaradorligini nazorat qilish va o'z-o'zini nazorat qilish* (1.05. - jadval).

O'quv-bilish faoliyatini tashkil etish va amalga oshirish metodlari

1.03. – jadval

Ifodali Ko'rgazmali Amaliy	Induktiv va deduktiv	Reproduktiv va muammoli – ijodiy	O'qituvchi rahbarligida mustaqil ish metodlari
Manbalari	Mantiq	Tafakkur	Boshqaruv

O'quv-bilish faoliyatini motivatsiyalash va stimullash metodlari

1.04. – jadvali

O'rganishga qiziqish uyg'otishni stimullash va motivatsiyalash metodlari	O'rganishda burch va mas'uliyatni stimullash va motivatsiyalash metodlari
--	---

O'quv-bilish faoliyatini samaradorligini nazorat qilish va o'z-o'zini nazorat qilish

1.05 – jadvali

Og'zaki nazorat qilish va o'z-o'zini nazorat qilish metodlari	Yozma nazorat qilish va o'z-o'zini nazorat qilish	O'z-o'zini nazorat qilishning laboratoriya-amaliy metodlari
---	---	---

Didaktikada ishlab chiqilgan metodlar, funksional yondashuv metodlar tizimini yaratish uchun asos bo'lgan bo'lib, unda metodlar didaktik maqsadlarga erishishning nisbatan alohida yo'llari va usullari sifatida namoyon bo'ladi.

Shunday qilib, tarixiy meros, pedagogik hayot, chet el va o'z tadqiqotchilarimizning ilmiy mahsulotlari o'qitishning quyidagi metodlarini belgilash mumkinligini ko'rsatadi: (1.06. – jadval).

O'qitish metodlari va ularning funksiyalari

1.06-jadval

O'qitish metodlari	Funksiyalar bajarilishiga yaroqli nazariy mezonlar				
	O'qituv	Takomil-lashib borish	Tarbi-yalov	Ishonti-rish	Nazorat qilish va tuzatish
Bayon qilish	+++++	+++++	+++++	+++++	++
Suhbat	+++++	+++++	+++++	+++++	++
Leksiya	+++++	+++++	+++++	+++++	+
Munozara	+++	+++++	+++++	+++++	+++++
Kitob bilan ishlash	+++++	+++++	+++++	+++++	+++++
Namoyish qilish	+++++	+++++	+++++	+++++	++
Illustratsiya	+++++	+++++	+++++	+++++	++
Video metodi	++++	++++	+++++	+++	+++++
Mashq	+++++	+++++	+++++	+++++	+++++
Laboratoriya metodi	+++++	+++++	++++	+++++	+++
Amaliy metod	+++++	+++++	+++++	++++	+++
Bilish (idrok qilish) o'yinlari	++++	+++++	+++++	+++++	+++++
Programmalashtirilgan o'qitish metodlari	+++++	+++	+++	++++	+++++
O'rgatuvchi nazorat	++	++	++	+++++	+++++
Vaziyat metodi	++++	+++++	+++++	+++++	+++

Oliy maktabdagi o'qitish metodlari muammosi ko'p sonli tadqiqotlarning mavjudligiga qaramasdan hali to'la hal etilganicha yo'q. Bu o'qitish metodlarining dialektikligi, oliy maktabdagi ta'lim mazmunining takomillashuvi, ilmiy-texnik taraqqiyotning o'sib borishi bilan izohlanadi.

Oliy maktabdagi o'qitish metodlari muammosini hal qilishdan avval oliy maktabdagi o'qitish metodlarining o'ziga xosligini asoslash o'rinli bo'ladi. I. T. Ogorodnikov o'z tadqiqotlarida oliy maktabdagi o'qitish metodlarining o'ziga xosligi deganda, uning ilm o'rganish metodlari bilan yaqinlashuvidadir deb biladi. S. I. Arxangelskiyning fikricha esa, oliy maktabdagi o'qitish metodlari nafaqat dars berish usullari va uslublarini birlashtiradi, balki u bilishning o'quv va ilmiy faoliyatga yo'naltirilgan tizimi ekanligini qayd qiladi. Shunday qilib, oliy maktabdagi o'qitish metodlari o'ziga xos xususiyatlarga ega. Endi shunday savol tug'iladi: Oliy maktab metodlari maktab metodlaridan qay jihatlar bilan farqlanadi?

Maktabda fan asoslari o'rganiladi, umumiy ta'lim beriladi. Oliy maktabda talaba zamonaviy fanni o'rganadi va ixtisoslik bo'yicha ta'lim oladi. Shuning uchun ham oliy maktab metodlari bilimlarni yetkazish va anglashning usullarigina emas, balki fan taraqqiyoti jarayoniga tobora kirib borish, uning metodologik va g'oyaviy asosini ochish metodi hamdir.

Oliy maktabdagi o'qitish metodlarini asoslashda didaktika bilan shug'ullanuvchi olimlar oliy maktabdagi o'quv jarayonining xususiyatlari va talabalarining bilish faoliyatini qamrab oladilar hamda talabalarining kasbiy va shaxsiy tayyorgarligi masalalariga katta ahamiyat beradilar. Talabalarining faol ijodiy bilish faoliyati hamda ularning mustaqil ishlaridan iborat oliy maktab jarayoni ikki guruh o'qitish metodlarining farqlanishini taqozo qiladi: *o'qitish metodlari va o'rganish metodlari*.

O'qitish metodlari bilimlarni berish usullari sifatida qoraladi va talabalarining ilmiy bilish faoliyatiga rahbarlik qilishga qaratilgan bo'ladi hamda o'quv jarayonida olim pedagogning talabalarga ta'sir ko'rsatishini shakllantiradi.

O'rganish metodlari bilim, malaka va ko'nikmalarni ijodiy egallashga hamda metodik va g'oyaviy-siyosiy e'tiqodlarni ishlab chiqishga qaratilgan talabalarining ilmiy bilish faoliyati usuli sifatida belgilanadi.

Oliy maktabdagi ta'lim xususiyati o'quv jarayonini tashkil etishda ko'rinadi. Maktab ta'limi metodlarni belgilash va o'qitish shakllarini tashkil qilishni tavsiya etadi. Oliy maktabda esa o'qitish metodlari va shakllari qo'shilib ketadi, ya'ni oliy maktabdagi dars berish metodi ayni zamonda o'qitishning tashkiliy shakli ham hisoblanadi. Oliy maktabdagi o'qitish metodlari o'ziga qo'shimcha yuklanma — mashg'ulotni tashkil etishni ham oladi.

Oliy maktabdagi o'qitish metodlari tasnifi masalasi o'zining dolzarbligini saqlab qoladi. Oliy maktabdagi o'qitish metodlari tasnifining didaktik yondashuvlari, umumdidaktik yondashuvlarga monelik qilmaydi, balki ularni rivojlantiradi. Ular oliy maktabdagi o'quv jarayonining xususiyatlari, ularning

didaktik vazifalari xarakteriga asoslanadi.

Oliy maktabda o'qitish va o'rganish metodlari quyidagi guruhlardan iborat keng tarqalgan tasniflarga borib taqaladi.

1. *Bilimlarni berish, idrok etish va o'zlashtirish hamda e'tiqodni shakllantirishni ta'minlovchi metodlar.* Metodlarning bu guruhiga leksiya, talabalarning mustaqil ishlari, mustaqil tahsil olish bo'yicha ishlar, ishlab chiqarish jarayonlarini kuzatish, maslahatlar, ko'rsatma berish, ommaviy axborot, programmalashtirilgan materiallarni idrok etish va boshqalar kiradi.

2. *Bilimlarni tatbiq etish va mustahkamlash, malaka va ko'nikmalarni hosil qilish hamda e'tiqodni chuqurlashtirish metodlari.* Bu guruhga seminar, amaliy va laboratoriya mashg'ulotlari, nazorat ishlarini bajarish, programmalashtirilgan o'qituv kabinetlaridagi mashg'ulotlar va ishlab chiqarish amaliyoti kiradi.

3. *Bilimlar, e'tiqodlarni shakllantirish va talabalarning kasbiy tayyorgarligini aniqlash metodlari.* Bu o'quv jarayonining reyting baholari, kollogiumlar, suhbat o'tkazish, kurs va diplom ishlari loyihalari hamda davlat attestatsiyasi natijalarini baholashdir.

Bu tasnif konkret materiallar imkoniyatlarini belgilovchi eng muhim sifatlar asosiga qurilgan.

Birinchii guruhdagi shunday sifatlariga bilimlarni **idrok qilish** va **o'zlashtirish**, ikkinchi guruhga — **tatbiq etish** va **mustahkamlash**, uchinchi guruhga esa — **attestatsiya** va **bilimlarni aniqlash** taalluqlidir.

Oliy maktabdagi o'qitish metodlari tizimiga quyidagi talablar qo'yiladi:

- *metodlar tizimi ta'limiy funksiyaga ega bo'lishi lozim.* Bu didaktik maqsadlar va o'qitish vazifalariga erishishning eng qulay usulidir;

- *metodlar tizimi tarbiyalov-takomillashuv funksiyasiga ega bo'lishi lozim.* Bunda talabalarning mustaqil ishlari, vazifalari, ularning ishga ijodiy yondashuvi hal qilinadi, talabalarning shaxsiy sifatleri, bilim, malaka va ko'nikmalar egallashga bo'lgan ehtiyojlari shakllanadi hamda ularning diqqati, irodasi, hissiyoti, xotirasi, tafakkuri o'sadi.

Eng jiddiy didaktik muammolardan biri **ta'lim metodlarini tanlash nimaga bog'liq** degan masaladir.

Didaktikaga oid adabiyotlarda o'qitish metodlarining quyidagi bog'liqliklari qayd qilinadi:

- *birinchidan, o'quv mashg'ulotlarining didaktik maqsadleri va vazifalariga bog'liq;*

- *ikkinchidan, bayon qilinadigan materialning xarakteriga bog'liq;*

- *uchinchidan, ta'lim oluvchilarning bilimi va rivojlanish darajasiga bog'liq;*

- *to'rtinchidan, o'quv jarayonida o'rganilayotgan fan asoslarining muayyan (hozirgi) davrdagi metodlariga bog'liq;*

- *beshinchidan, oliy o'quv yurti yoki kafedraning sharoitlariga bog'liq;*

• oltinchidan, o'quv jarayonining moddiy-texnik ta'minoti bilan bog'liq;
• yettinchidan, o'qituvchining pedagogik mahorati, uning tayyorgarligi va o'quv jarayonini tashkil etish darajasi hamda o'qituvchining hozirgi zamon metodlari bo'yicha bilimlariga bog'liq.

Shunday qilib, oliy maktabdagi o'quv jarayoni, o'qitishning shakl va metodlarida tashkil etiladigan ko'pqirrali yaxlit tizim doirasida amalga oshiriladi. Bunda har bir shakl o'z oldiga qo'ygan vazifalarni bajaradi, lekin shakl va metodlar to'plami yagona didaktik majmuani (kompleksni) hosil qiladi. Didaktik majmuaning amalga oshirilishi esa, o'quv jarayonining psixologik-pedagogik qonuniyatlari bilan belgilanadi. O'zbekiston Respublikasidagi oliy ta'limni isloh qilishning dolzarb vazifasi talabalarining o'quv-bilish faoliyatini jonlantirish, o'quv jarayoniga yangi texnologiyalarni tatbiq etishga xizmat qiladigan o'qitishning shakl va metodlarini takomillashtirishdan iboratdir.

1.4. Bilish faoliyati to'g'risida sharq mutafakkirlarining ilmiy-pedagogik qarashlari

Oliy maktabdagi ta'lim mazmunini qayta qurish, mutaxassislar tayyorlashning yangi, samarali shakllarini izlab topish bevosita talabalarining bilish faoliyatini jonlantirish bilan bog'langandir.

Hozirgi davrda talabalarining bilish faoliyatini jonlantirish muammosi o'z mohiyatiga ko'ra falsafa, sotsiologiya, pedagogika, psixologiya, xususiy metodika fanlari vakillarining dolzarb ilmiy-tadqiqot obyekti bo'lib qolmoqda.

Biroq bu muammoni, o'rta asr qomusiy olimlarning qarashlari va ta'limotini o'rganmasdan turib to'la yoritish mumkin emas. O'zbek olimi X.X. Tlashevning tadqiqotlarida o'rta asr olimlarining didaktik qarashlari umumlashtirilgan holda tahlil qilib berilgan. Xorazmiy, Kindiy, Farobiy, Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Umar Hayyom va ularning boshqa zamondoshlarining ilmiy dunyoqarashi hamda bilimlar manbai va obyekti tahlilidan ayon bo'ladi. Bilish jarayoni qanday bosqichlardan tashkil topgan hamda bilish va amaliy faoliyat o'rtasida qanday munosabatlar mavjud degan savol ularni doimo qiziqtirib kelgan.

Shu ma'noda sharq mutafakkirlarining asarlari alohida qiziqish uyg'otadi. Jumladan Al-Xorazmiy Muhammad ibn Musoning matematikaga oid risolasi, Al-Kindiyning "Arastuning kitoblari miqdori va yana falsafani o'zlashtirish uchun nima zarurligi haqida risola"si, "Dastlabki falsafa to'g'risida", "Besh mohiyat to'g'risida kitob", "Paydo bo'lish va yo'q bo'lishning yaqin tasvirlari izohi", Al-Farobiyning "Aql ma'nolari to'g'risida", "Fozil odamlar shahri", "Baxt-saodatga erishuv to'g'risida", "Ilmlarning kelib chiqishi", "Almagestr

Ptolomeyga izoh”, “Ixso-ul-ulum”, Ibn Sinoning “Kitob ash ishorat va at tanbiqot”, “Donishnoma” (mutlaq baxt ham, mutlaq baxtiqarolik ham yo‘q), “Hay ibn Yaqzon” va boshqa asarlarida, Abu Rayhon Beruniy “Masud qonuni”, “Dorivor o‘simliklar haqida kitob”, “Saydana”, “Munajjimlik san‘atidan boshlang‘ich tushunchalar”, “Yodgorliklar”, Abdurahmon Jomiyning “Musiq” risolasi hamda Alisher Navoiyning “Mahbul qulub” kabi asarlari katta qiziqish uyg‘otadi.

Xorazmiy bilish faoliyati nazariyasiga ulkan hissa qo‘shgan. U bilishning tajriba-kuzatuv va eksperiment metodiga asos solgan. Xorazmiy tomonidan quyidagi umumdidaktik tamoyillar hamda metodlar va shakllar asoslab berilgan: mustaqillik; ijodiy faollik; kuzatilgan faktlarni va hodisalarni tasvirlash va uni muntazam bayon qilish; tajriba-kuzatuv; eksperiment metodi; induksiya va deduksiya aspektida yakkalik va umumiylik birligi tamoyili; o‘qitishning savol-javob shakli.

Xorazmiyning salafi Al-Kindiy mohiyatni barcha nazariy bilimlarning bosh mavzusi, deb qaraydi. U avvalo miqdor va sifatni hissiy idrok qilish zarurligini ta’kidlaydi.

Kindiy ilmiy bilishning uch pog‘onali konsepsiyasini ilgari suradi: tabiiy fanlar, mantiq va matematikadan bilimlar metafizika muammosiga olib keladi. Kindiy o‘z falsafiy qarashlarini asoslashda ilmiy bilishni diniy bilimlarga qarama-qarshi qo‘ygan holda matematika va tabiiy fanlarga alohida ahamiyat beradi. Kindiy inson bilimlari hissiy va aqliy bilimlarga bo‘linadi, deb hisoblaydi. Uningcha, hissiy bilimlar o‘z predmeti bilan bog‘langan bo‘lib, uning obyekti inson tanasi va barcha materiallardir. U ta’kidlaydiki, agar hissiy bilimlar yakka bilimlardan iborat bo‘lsa, aqliy bilimlar esa umumiy bilimlardir. Kindiy fikricha, haqqoniylikni bilish va o‘zining xatti-harakatlarini haqqoniylik bilan muvofiqlashtirishda, kishi ongidagi uning sabablarini aniqlash kaliti yordam ko‘rsatadi.

U shunday yozadi: “Sababini topgan holatdagina biz haqiqatning tagiga yeta olamiz. Har qanday narsaning mohiyatini anglash esa haqiqatni bilish uchun zarurdir. Negaki mavjud narsalarning barchasi haqiqatdan iboratdir. Haqiqatni idrok etsa bo‘ladi, binobarin, mavjud narsalarni hammasini anglamoq mumkin”.

Bilish jarayoniga Farobiy alohida ahamiyat beradi. U o‘zining “Aql ma’nolari to‘g‘risida” va “Baxt-saodatga erishuv to‘g‘risida” asarlarida insonlarning bilimga bo‘lgan intilishlarini har tomonlama keng yoritishga harakat qiladi. U shunday yozadi: “Kishi biror buyum haqida bilishni istasa, uning qandaydir bir holatini biladi va ongini o‘sha predmet shaklidagi bilimga yo‘naltiradi. Bu o‘zi intilgan haqiqatni qidirish demakdir”.

Farobiyning ilmiy g‘oyalarni umumlashtirgan holda X.X. Tlashev uning bilish to‘g‘risidagi nazariy asoslarga bag‘ishlangan ishlari, xususan, mantiq fanida bilish jarayoni va bilish shakllari, kabi qarashlarida birinchi marta

uning mohiyati ochib berilganini ta'kidlaydi. Bu jarayonlar, mantiqda unga rioya qilish, tafakkurni takomillashtirish va murakkab bilish jarayonida qo'pol xatolarning oldini olish qonunlari sifatida aks etadi.

Farobiy fikrlash faoliyatini jonlantirishning didaktik tamoyillari va metodlarini asoslab berdi. Unga o'qitishning amaliy yo'nalganligi; nazariy bilimlar uzluksizligi va bilish metodlari; mantiqiylik va uzviylik, hukm metodlari va usullari; induksiya va deduksiya metodlari kiradi.

Farobiyning bilish jarayoni haqidagi qarashlarini Abu Ali ibn Sino ham tasdiqlaydi. Uning tushunishicha, mantiq inson bilimlarining asosi sifatida qoida va me'yorlarni belgilab beradi; insonning bilish faoliyatini jonlantiradi hamda uning to'g'ri fikrlashini o'stiradi. Farobiy tomonidan ishlab chiqilgan fanlar tasnifi ilmiy bilimlar g'oyasining rivojlanishini ta'minlaydi. U shunday yozadi: *"Fanlar tasnifi insonga fanlarni o'zaro qiyoslash, ulardan qaysi birlari zarur, foydali, tugallangan, haqqoniy va kuchli va qaysi birlari u qadar zarur emas va kuchsizroq, shuningdek, o'rganish uchun nimadan boshlash, xususan nimani o'rganish, nima yaroqli, qaysi biri yaroqsiz va qay darajada uni egallash kabi masalalarda yordam beradi. Shunday qilib, uning fanga bo'lgan munosabati ko'rlikka, nodonlikka emas, balki bilim va donolikka asoslanadi"*.

O'rta asr olimlari o'z asarlarida inson faoliyatining ikki turi haqida fikr yuritadilar. Bu mehnat va bilish faoliyatidir. Ular shuni ta'kidlaydilar: *"Bilim — bu biluvchining qalbidagi bilinadigan timsoldir. Bilingki, fanni o'qitish va o'zlashtirishsiz bilim bo'lmaydi. O'qitish — bu qalbdan chiqadigan, qalb uchun dolzarb, ichki bilishga asoslangan e'tiqod. Bilimlarni o'zlashtirish — bu bilim shakllarini qalbdan idrok etishdir. Bilingki, qalb bilish predmetlari shakllarini uch tomonlama qabul qiladi: birinchidan, his qilish orqali, ikkinchidan, dalillar orqali, uchinchidan, fikr yuritish va mushohada qilish orqali"*.

Kaykovusning "Qobusnoma" asarida bilimning foydasi haqida quyidagicha yoziladi: *"Agar molsizlikdan qashshoq bo'lsang, aqldan boy bo'lmoqqa sa'y ko'rguzgilki, mol bila boy bo'lg'ondan, aql bila boy bo'lg'on yaxshiroqdur. Nedinkim, aql bila mol jam etsa bo'lar, ammo mol bila aql o'rganib bo'lmas. Bilg'il, aql bir moldurki, uni o'g'ri ololmas, u o'tda yonmas, suvda oqmas"*.

Farobiy o'z asarlarida bilish faoliyatini tashkil etish tavsiyalarini ishlab chiqqan. Unda uch shart belgilanadi:

- muayyan fan asosida yotgan barcha tamoyillarni yaxshi bilish;
- muayyan fan ma'lumotlari, ya'ni hukm chiqarish qoidalarini egallashga aloqador tamoyillar va ma'lumotlar asosida zarur xulosalar chiqara olish;
- yanglish nazariyalarni inkor eta olish, yolg'ondan haqiqatni ajratib ola bilish va xatolarni tuzata olish uchun boshqa mualliflarning fikrlarini tahlil qila olish.

Beruniy bilish obyektiga bo'lgan ilmiy-falsafiy va konkret-metodologik

yondashuv munosabatlariga e'tibor qaratish lozimligini uqtiradi.

Beruniy hissiy bilishga alohida diqqat qaratadi. U shunday yozadi: *"Bilim sohalari ko'pdur, tobora rivojlanayotgan davr insonlar aql-zakovatining unga qo'shilib borishi bilan ular yanada ko'payadi, uning belgisi insonlarning fanga intilishi, uni e'zozlashi, fan kishilarini e'zozlashidadir"*.

Voqelikning noma'lum tamoyillarini bilish haqida: "Bilinishi lozim bo'lgan barcha hodisalarning yo'li borki, uning vositasida bilimlarga erishish mumkin", - deydi.

Abu Ali ibn Sinoning aql taraqqiyoti bosqichlari haqidagi fikrlari ham kishida qiziqish uyg'otadi. Unda uchta bosqich belgilanadi: **Birinchi bosqich** — aqliy idrok bo'lib, unda aqliy kategoriyalar tushuniladi. **Ikkinchi bosqich** — ikki tomonlama idrokdir. **Uchinchi bosqich** — fikran idrok qilinadigan bilimlar o'zlashtirib olinganda namoyon bo'ladi.

Umar Hayyom o'z ta'limotida ilmiy bilishga alohida diqqat e'tibor qaratadi. U shunday deydi: *"Aql-zakovat narsa va hodisalarning xususiy tasodiflarini umumlashtirmasa, u haqda tasavvur hosil qila olmaydi hamda narsa va hodisalardan ajralib qolgan mavhumlikni umuman aks ettirmaydi"*.

O'rta asrlar qomusiy olimlarining qarashlari tahlilidan shunday xulosa qilish mumkinki, ularning ilmiy dunyoqarashi mavjud tashqi olam va uning kishilar ongida aks etishini tan olishlari tufayli yuzaga kelgan. Ular bilishning manbaini real voqelik deb hisoblaganlar. Ularning fikricha, inson bilimlarni uni o'rab olgan olamdan oladi va ular (bilimlar) ushbu olamning inikosidir.

Yaqin va o'rta sharq qomusiy olimlarining pedagogik qarashlari tahlili bu qarashlarning yaxlitligini, ularning ilmiy bilish, insonga bo'lgan munosabat va uning amaliy faoliyati shakllanishi va rivojlanish usullari bilan bog'liqligini ko'rsatadi.

1.5. Oliy maktab talabalarining bilish faoliyati

Oliy maktabda mutaxassislar tayyorlash jarayonini faqat muayyan fanlar bo'yicha bilim, malaka va ko'nikma olish bilan chegaralab bo'lmaydi. Shu tufayli hozirgi sharoitda o'quv jarayonini sifat jihatdan jiddiy qayta qurish lozim bo'ladi. Shu munosabat bilan oliy maktabda talabalarining **bilish faoliyatini** jonlantirish muammosi alohida ahamiyat kasb etadi.

Bilish faoliyati masalalari taniqli psixolog va pedagog P.P. Blonskiyning ijodida yoritib berilgan.

P.P. Blonskiy ilk bor pedagogik psixologiyada mantiqiy hukm turlarining shakllanishi (muammoli, oldindan ko'ra bilish) va xulosa chiqarish planida ta'lim oluvchining fikrlashini tahlil qilib berdi. U bilish faoliyatini psixologik hodisalar — xotira, iroda, idrok bilan dialektik aloqadorlikda deb qaraydi va xotira nazariyasini shakllantirar ekan, xotiraning fikrlash va nutq bilan ichki aloqasini ochib beradi. P. Blonskiyning o'rganishga qiziqtirish asosida

faollik va mustaqillikka undash, mustaqil faoliyat yuritish, ta'lim oluvchilarning bilish qobiliyatlarini o'stirishni tashkil etish to'g'risidagi g'oyalari samarali hisoblanadi.

Bilish faolligi muammosi bo'yicha L.P. Aristova, M.A. Danilov, B.P. Yesipov, I.Ya. Lerner, R.S. Noga, M.N. Skatkin, M.I. Maxmutov, I.T. Ogorodnikov kabi pedagog va psixolog olimlar tadqiqot ishi olib borganlar.

Didaktika va psixologiyaga oid adabiyotlar tahlilidan "bilish" va "o'qitish" degan tushunchalarni farqlash lozimligi ko'rinadi.

"Bilish faoliyati" tushunchasi "o'quv faoliyati" tushunchasidan ancha keng. Bilish faoliyatining mazmuniy tomoni o'quv dasturlariga asoslangan formal o'qitish doirasidan chiqadi. Bilish faoliyati inson qurollanishi uchun zarur bo'lgan bilim, malaka va ko'nikmalar, shuningdek, unga zarur bo'lgan ijtimoiy faollik va mohiyatnigina emas, balki bilimlarni mukammallashtirish, takomillashtirish ehtiyojlariga bog'liq ravishda uni tanlay olish hamda tashkil eta olish va uni hayotga tatbiq etishni shakllantirishdir.

Pedagogika nazariyasi bilish faoliyatini jonlantirish masalasiga xilma-xil omillar majmui nuqtai nazaridan qaraydi: ijtimoiy omillar (obyektiv va subyektiv shakllarda) va subyektda muayyan ma'naviy ehtiyojning mavjudligi omili.

Talabalarning bilish faoliyatini jonlantirish uchun ularda quyidagilarni shakllantirish zarur:

- *bilishga tayyorlik;*
- *bilish faoliyatining malaka va ko'nikmalari;*
- *bilish faoliyatiga ehtiyoj.*

Talabalarda bilish faoliyatiga bo'lgan barqaror ehtiyojni shakllantirish jarayoni bu faoliyatning psixologik dalillanishiga asoslanadi.

S.A. Rubinshteyn ta'kidlaydiki: "Fe'l-atvordagi barqarorlikka ega bo'lgan har bir intilish, bu bo'lg'usi xarakterning qirralaridan biridir. Xarakter esa birin-ketin inson xatti-harakatlarida namoyon bo'lib, unga singishib, shaxsiy hislatga aylanadigan intilishlar majmuidir".

Bilish faoliyatining faol qo'zg'atuvchilari quyidagilardir:

- *konkret faoliyatga bevosita, faol qiziqish;*
- *axloqiy — estetik va ruhiy qoniqish (motivlari).*

A.K. Gromsevaning tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, bilish faoliyatini motivatsiyalash o'smirlik yoshida ongli xarakterga ega bo'ladi.

Yu.V. Sharov bilish ehtiyojlari rivojlanishining bir necha bosqichlarini ishlab chiqqan:

- *elementar ilmiy-tadqiqot faoliyati yo'nalishi bosqichi va tashqi taassurotlarga ehtiyojni shakllantirish;*
- *o'rab olgan olamni bilishga bo'lgan ehtiyojni shakllantirish bosqichi;*
- *bilish usulini egallash faoliyati sifatida mashq qilish ehtiyojini shakllantirish bosqichi;*
- *bilish ehtiyojlarini tanlashga yo'nalganligini shakllantirish bosqichi;*

- *mustaqil tahsilga bo'lgan ehtiyojni rivojlantirish bosqichi.*

Bilish faoliyatini jonlantirish faqat bilimlarni o'zlashtirish jarayonini yaxshilashgagina emas, balki shaxsning eng muhim sifati bo'lgan faollik va mustaqillikning shakllanishiga ham yo'naltirilgan bo'lishi zarur.

Talabalar oliy o'quv yurtida o'qib turgan vaqtida bilim, malaka va ko'nikmalarni egallashda barcha turdagi o'quv jarayoniga jalb qilinadilar. Bu davrda ular shaxsining asosiy qiyofalari shakllanadi. Faoliyatining bu shakllarida ularning ehtiyojlari, qiziqishlari, moyilliklari, hissiyotlari, motivlari, shuningdek, umumiy va xususiy qobiliyatlari paydo bo'ladi va rivojlanadi.

Olimlarning isbotlashlaricha, har qanday faoliyatning tarbiyaviy samaradorligi ko'proq uning tashkil etilish darajasiga bog'liq. Qachonki, yosh xususiyatlari faoliyat turlarining galma-galligi, me'yoriyligida amalga oshadi.

Bilish faoliyatini jonlantirishda **qiziqish** alohida ahamiyatga ega.

O'rganishga bo'lgan qiziqishni olimlar ijobiy, hissiy bo'yoqqa ega bo'lgan, bilim, malaka va ko'nikmalarga bo'lgan alohida munosabat deb baholaydilar.

Bilishga bo'lgan qiziqish — o'qitishdagi o'ziga xos qiziqish turidir.

G.I. Shukina **bilishga bo'lgan qiziqish**ni, insonning predmet va atrof-muhit hodisalariga bo'lgan murakkab munosabati va ularning muhim xususiyatlarini har tomonlama, chuqur o'rganish va bilishi, deb qaraydi.

Bilishga bo'lgan qiziqish saralab olishga yo'naltirilgan va u shaxsning ehtiyojlaridan kelib chiqadi.

Bilishga bo'lgan qiziqish, bilish faoliyati mohiyati, fikrlarning obyektga bo'lgan betinim yaqinligi bilan bog'langandir.

Bilimga bo'lgan qiziqishning belgilari quyidagilardir:

- *intellektual xarakterda bo'lishi;*

- *ijodiy xarakterda bo'lishi.*

Bilimga bo'lgan qiziqishning rivojlanish bosqichlari:

- *qiziqsinish — mo'ljalning elementar darajasi — "mo'ljallangan qiziqish";*

- *qiziquvchanlik — bilishga bo'lgan ehtiros, quvonch bilan obyekt chegarasiga kirib borish;*

- *bilishga bo'lgan qiziqish — hodisalarning mohiyatiga kirib borishga intilish, haqiqatni qidirish.*

- *nazariy qiziqish — voqelikka faol ta'sir etish orqali nazariy asoslar, qonuniyatlarni bilishga intilish;*

Qiziqishning paydo bo'lishi va rivojlanishini shartli ravishda quyidagicha sathlarga ajratish mumkin:

- *yangi faktlarga, mashg'ulotlarda olinadigan axborotlarda gavdalanadigan mashg'ulotlarga bevosita qiziqish hamda har xil sharoitlarda harakat qiluvchi narsa va hodisalarning muhim xususiyatlarini bilishga qiziqish;*

• o'rganishga bo'lgan barqaror qiziqish. U talabalarga ta'lim berishda muhim xarakterga ega va unda bilishga bo'lgan qiziqish tashqi omillarga muhtoj hamda u real o'quv jarayoni shart-sharoiti va usullari bilan bog'liq bo'ladi.

Bilishga bo'lgan barqaror qiziqishga quyidagilar kiradi:

• **intellektual faollik** (ko'rsatkichlari — savol va javob mustaqilligi, jonli faoliyatga o'z tashabbusi bilan kirishishga intilish);

• **malaka va ko'nikmalardan faol foydalanish, ularning faol aks ta'siri** (bilimlar yangi bilimlarni egallash metodlariga aylanadi, aksincha, bilishga bo'lgan qiziqish o'zining eng yuqori rivojlanish darajasiga ko'tariladi);

• **hissiyotni namoyish qilish** (nafrat, quvonch, bezovta bo'lish, intellektual holatdagi hissiyot);

• **irodani namoyish qilish** — jiddiy diqqat qilish, kuchsiz chalg'ish, o'quv ishlarini tugallashga intilish;

• **o'z xatti-harakatlarini erkin tanlash** — o'quv mashg'ulotlaridan boshqa vaqtlarda u yoki bu mashg'ulotlarni erkin tanlay olish.

Talabalarning bilishga bo'lgan qiziqishi shakllanishining muhim shartlaridan biri hissiy vaziyat, bilishga bo'lgan ehtiyoj va ongli fikrlashni rivojlantirishni yaratish bo'lishi ham mumkin.

Talabalarning bilish faoliyati tuzilmasiga **faollik** kiradi, ya'ni bu shunday ish faoliyatiki, unda bilish faoliyatini jonlantiradigan intellektual, irodaviy, hissiy jarayonlar birgalikda namoyon bo'ladi.

Jonli bilish faoliyati uchun, bilimga bo'lgan har tomonlama, chuqur qiziqish, muayyan kuch sarf qilinishi, diqqat, belgilangan maqsadga erishish uchun zarur bo'lgan aqliy va jismoniy kuchlar qaratilgan bo'lishi lozim.

Bilish faolligi individual bo'ladi, u shaxsning tug'ma qobiliyati emas, balki uning xatti-harakatlari jarayonida shakllanadi.

Talabalarning jonli bilish faoliyati uchun quyidagilar xosdir:

• **bilimga va o'quv maqsadlariga bo'lgan chuqur, har tomonlama qiziqish;**

• **aqliy, jismoniy va intellektual kuchlarni faol namoyon qilish;**

• **diqqat, xotira, iroda va boshqa ruhiy sifatlarni to'plash.**

Bilish faolligi jarayonida quyidagi 4 sath ajratiladi:

• **reproduktiv faollik.** Bunda "tayyor bilimlar"ni egallashga tayyorlik, qizg'in qayta ishlash faoliyati kabilar amal qiladi;

• **applikativ faollik** — unga qizg'in tanlov-yaratish faoliyatiga tayyorlik xarakterlidir;

• **izohlashdagi faollik** — ma'no-mazmunni qizg'in izohlash, tushuntirish va ochib berishga tayyorlik;

• **produktiv (samarali) faollik** — unga yangilikni qizg'in ijod qilishga tayyorlik xarakterlidir.

Bilish faolligi rivojlanishi bir necha bosqichlarni o'z ichiga oladi:

• **mustaqil xatti-harakatlarga intilishda namoyon bo'ladigan amaliy**

faoliyatdagi faollik;

- *o'rganilayotgan hodisalarning mohiyati va tamoyillarini qo'lga kiritishdagi intilish;*

- *ijodiy faollik oliy bosqich bo'lib, u sabab-oqibat bog'lanishidan, ijodiy fikrlarning haqqoniyligiga, uning hayotiy va bilish qimmatiga ishonch hosil qilishdan tarkib topadi.*

Pedagogika va psixologiyaga oid adabiyotlar tahlili shunday xulosa qilishga izn beradi: o'qitishda bilish faoliyatini jonlantirish deganda tom ma'noda fikrlash ishinining faolligi tushuniladi.

Fikrlash faolligi bilish faoliyatida maqsadga muvofiq analiz va sintezda, o'quv materiallarini konkretlashtirish va bir tizimga keltirishda, induksiya va deduksiyanı qo'llashda, bilimlar tizimini egallashda, dunyoqarash hamda tasavvurlar va tushunchalarni ishlab chiqishda namoyon bo'ladi.

Talabalarning ijodiy faolligi rivojlanishi shaxsning o'rganilayotgan narsa va hodisalar mohiyatiga chuqur kirib borishga intilish va bilish faoliyatiga yangilik va ijodiylik unsurlarini olib kira olishi qobiliyati bilan xarakterlanadi.

Talabalarning faolligi ularning mustaqilligi bilan tig'iz bog'langan. Bu tushunchalar bir-birini to'ldiradi. Chunki mustaqil harakatlarning o'zidayoq shaxsning faolligi namoyon bo'ladi, aksincha, faollik ko'pincha mustaqil harakatlarni taqozo qiladi.

Bilish mustaqilligi quyidagi belgilarga ega:

- *mustaqil fikrlay olish va unga intilish;*
- *yangi vaziyatlarda mo'ljalni ola bilishsa yoki yangi vazifalarni yechishga o'z yondashuvini topa bilish qobiliyati;*
- *o'zlashtirilayotgan bilimlarni nafaqat tushunishni istash, balki uni qo'lga kiritish usullarini topish;*
- *boshqa ishlarni baholashda tanqidiy yondashuv;*
- *o'z hukmlarining erkinligi.*

B.P. Yesipov mustaqil ishlarni bilimlarni izlab topish, malaka va ko'nikmalarni mustahkamlash, bilimlardan yangi sharoitlarda foydalana olish hamda bilimlarni amaliy qo'llash kabi didaktik vazifalar bilan bog'laydi.

G.I. Shukina bilish mustaqilligida bilish va yangi amaliy vazifalarni belgilash, uni hal qilish usulini topish qobiliyatlari bilan ajralib turadigan aslida esa mustaqil tafakkur sifatida xarakterlanadigan o'rganishni motivatsiyalash va undan foydalanish (operasiya) birligini ta'kidlaydi.

Psixologiya va pedagogikaga oid adabiyotlarda bilish faoliyatining quyidagi tiplari farqlanadi:

- *perseptiv;*
- *reproduktiv;*
- *produktiv.*

Perseptiv bilish faoliyati — bu faoliyatning shunday namunasiki, unda predmet, voqea, hodisa va ular haqidagi ayrim ma'lumotlar belgilari va

mazmuni ogʻzaki va yozma nutq vositasida aks ettiriladi. Perseptiv faoliyat sezgidan boshlanadi va tasavvurlarni ifodalash bilan yakunlanadi.

Reproduktiv bilish faoliyati — bu faoliyat bilimlarni amaliy va ijodiy faoliyatda pirovard natijada qayta ishlab chiqish bilan bogʻlangandir. Bilish faoliyatining bu namunasi bilimlarni oʻzlashtirish, ularni ijodiy ishda qoʻllash va oʻquv faoliyatining turli usullarini egallashni qamrab oladi.

Produktiv bilish faoliyati — u faoliyatning shunday namunasiki, unda turli toifadagi ijodiy vazifalar hal qilinishga qaratilgan. Produktiv bilish faoliyatining turlaridan biri — evristik faoliyatdir. Evristik faoliyat talabalarning mustaqil ishlari bilan birga amalga oshiriladi.

Talabalarda perseptiv, reproduktiv va produktiv bilish malaka, koʻnikma va qobiliyatlarini shakllantirish va rivojlantirish uchun oʻquv jarayonida ularning har biriga xos boʻlgan faoliyatning shakl va mazmunini tashkil etish, ularni oʻzaro bogʻlash, ularning galma-galligini taʼminlash va ulardan yaxlitlik holida foydalanish zarur.

Bilish faolligi ham, faoliyat maqsadi ham, unga erishish vositasi ham uning, natijasi sifatida qoraladi.

“Bilish faolligi” tushunchasida motivatsiya, intellektual va hissiy-irodaviy komponentlar farqlanadi.

Xotima. Talabalarning bilish faoliyatini jonlantirish deganda, oʻqituvchining talabalar tomonidan bilimlarni egallash, malaka va koʻnikmalarni shakllantirish, ulardan amaliyotda foydalanishga qiziqish uygʻotish faolligini, ijodkorligini, mustaqilligini oshirish maqsadida taʼlimning mazmuni, shakli va usullari, metod va vositalarini takomillashtirishga qaratilgan faoliyati tushuniladi.

Oʻz-oʻzini nazorat qilish uchun savollar

1. Oʻzbekiston Respublikasida oliy taʼlim tizimini isloh qilish qay tarzda amalga oshiriladi?

2. Oliy maktabdagi taʼlim mazmuni deganda nimani tushunasiz?

3. Taʼlim mazmunining mohiyatini belgilashda qanday yondashuvlar mavjud?

4. Taʼlim mazmunini shakllantirishda qanday nazariyalarga amal qilinadi?

5. Hozirgi zamon oliy maktabi didaktikasida oʻqitish jarayonining qanday qonuniyatlari bor?

6. Oliy maktabda oʻquv jarayonining qanday shakllari amalga oshiriladi?

7. Leksiya, seminarlar, laboratoriya ishlari, mustaqil ishlar, mustaqil tahsilning tasniflari, vazifalari va mazmunini soʻzlab bering.

8. Oʻqitish metodlari tasnifini soʻzlab bering.

9. Oliy maktabda oʻqitish metodlarining qanday tasniflari mavjud?

10. Bilish faoliyati toʻgʻrisida Sharq qomusiy allomalarining ilmiy

pedagogik qarashlarini so'zlab bering.

11. Bilish va o'quv faoliyati deganda nimani tushunasiz?
12. Bilish faoliyatining rivojlanishidagi qanday bosqichlarni bilasiz?
13. Bilish faoliyatini jonlantirish usullarini so'zlab bering.
14. Bilish faoliyatining asosiy tiplarini so'zlab bering.

ADABIYOTLAR

1. Азизходжаева Н.Н. Педагогические технологии в подготовке учителя. Ташкент, 2000.
2. Аллаёров И.А. Дидактические основы активного обучения управленческим дисциплинам. – Ташкент: Фан, 1994.
3. Беспалько В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. – М., 1995.
4. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. – М., 1989.
5. Бордовский Г.А., Извозчиков В.А. Новые технологии обучения: Вопросы терминологии// Педагогика. – 1993.-№5.
6. Гальперин П.К. К теории программированного обучения. – М., 1967.
7. Кларин М.В. Инновации в мировой педагогике. – Рига, 1995.
8. Кларин М.В. Педагогическая технология. – М., 1989.
9. Кудрявцев П.О. Проблемное обучение. Истоки и сущность.: Знание, 1991.
10. Молибог А.Г. Программирование обучение. – М., 1967.
11. Пидкасистый И.И. и др. Технология игры в обучении и развитии. – М.: РПА, 1996.
12. Самоунина Н.В. Организационно обучающие игры в образовании. – М.: Народное образование, 1996.
13. Селевко Г.К. и др. Дифференциация обучения. – Ярославль, 1995.
14. Селевко Г.К. Опыт разработки теории педагогики сотрудничества. Методические рекомендации. Ч. I, II. – Ярославль, 1988, 1989.
15. Селевко Г.К., Тихомирова Н.К. Педагогика сотрудничества о перестройке школы. – Ярославль, 1990.
16. Унт Инге. Индивидуализация и дифференциация обучения. – М.: Педагогика, 1990.
17. Шаталов В.Ф. Педагогическая проза. – М.: Педагогика, 1980.
18. Эльконин Д.В. Психология игры. – М., 1979.
19. Юдин В.В. Педагогическая технология. – Ярославль, 1997.

II BOB

TALABA SHAXSI RIVOJLANISHI TAVSIFI

Kadrlar tayyorlash milliy modelining asosiy komponentlari: shaxs - uzluksiz ta'lim - fan - ishlab chiqarish - davlat va jamiyat.

Kadrlar tayyorlashning bosh obyekti va subyekti shaxsdir.

Shaxs - ta'lim sohasidagi xizmatlarning iste'molchisi va ularni amalga oshiruvchi.

O'zbekiston Respublikasi prezidenti I.A.Karimov Oliy majlisning XIV sessiyasidagi ma'ruzasida jamiyatimizni isloh qilishning va qayta qurishning ustuvor yo'nalishlaridan biri *«jamiyatning tobora ma'naviy yangilanishi»* deb ko'rsatgan edi. I.A.Karimov o'z nutqida ma'naviyat haqida to'xtalar ekan, uning insonni ruhiy poklanish va yuksalishga da'vat etadigan, inson ichki olamini boyitadigan, uning iymon-e'tiqodini, irodasini mustahkamlaydigan, ijodini uyg'otadigan qudratli botiniy kuchini e'tirof etadi.

«Ma'naviyat, - degan edi I.A.Karimov, - bu o'zligini, o'zining jamiyatdagi o'rnini tobora chuqur bilishga intilishdir. Bu kishilarning siyosiy, iqtisodiy, huquqiy bilim saviyalarini oshirishdir. Kishilar, ayniqsa yoshlar ongida mustahkam axloqiy va ruhiy tushunchalar, insonparvarlik va demokratik qadriyatlarni qaror toptirishdir.»

Kadrlar tayyorlash sohasidagi davlat siyosati insonning intellektual va ma'naviy-axloqiy tarbiyasi bilan uzviy bog'liq ravishda uzluksiz ta'lim tizimi orqali har tomonlama rivojlangan shaxsni tarkib toptirishni ko'zda tutadi.

Shaxs ta'lim xizmatlarining iste'molchisi sifatida davlat tomonidan sifatli ta'lim va kasbiy tayyorgarlik olishga kafolatlangan.

Shaxs ta'lim xizmatlarining yaratuvchisi sifatida tegishli malaka darajasini olgach, ta'lim, moddiy ishlab chiqarish, fan, madaniyat va xizmat ko'rsatish sohasida faoliyat ko'rsatadi va unda o'z bilimi va tajribasini o'rgatishda ishtirok etadi.

Shundan kelib chiqqan holda, oliy maktab oldida nafaqat bo'lg'usi mutaxassisning kasbiy sifatleri, balki uning shaxsiy sifatlarini shakllantirishdek bosh vazifa turadi. Bu vazifa o'zaro aloqada va yaxlitlikda hal qilinishi hamda uning hal qilinishiga oliy maktabning barcha o'quv-tarbiya jarayoni bag'ishlanishi lozim.

2.1. Shaxs rivojlanishining umumiy qonuniyatlari

Shaxs — muayyan ijtimoiy guruhning vakili bo'lgan, biror faoliyat turi bilan shug'ullanadigan, atrof-muhitga ongli munosabatda bo'la oladigan, o'ziga xos individual — psixologik xislatlarga ega bo'lgan konkret inson.

Shaxsning psixologik xislatlariga quyidagilar taalluqli: xarakter, temperament, qobiliyat, kuchli hissiyotlari va motivlari, shuningdek, psixik jarayonlarning kechish xususiyatlari yig'indisi (majmui).

Har bir kishidagi bu takrorlanmas individual xislatlar to'plami (majmui) undagi barqaror yaxlitlikni vujudga keltiradi. Bu yaxlitlik shaxsning nisbiy turg'un psixologik qiyofasi va boyligi sifatida qaraladi. U psixik holatlar va jarayonlarning to'xtovsiz o'zgarib turishiga qaramasdan saqlanib qoladi.

Shuningdek, shaxsning psixik boyligi shaxsning yashash sharoiti va ijtimoiy tarbiya jarayonlarida yuz berayotgan o'zgarishlarning oqibati sifatida ma'lum darajada harakatchanligini hamda o'zgaruvchanligini saqlab qoladi.

Shaxs atrof-muhit, insonlar bilan faol aloqada bo'lish jarayonida shakllanadi. Shaxs faolligining manbai bo'lib inson shaxsiy ehtiyojlarining ko'p qirraliligi, u o'zi mansub bo'lgan jamiyat, jamoa ehtiyojlari hisoblanadi.

Murakkab hosila ehtiyojlariga *qiziqish, moyillik, did, ko'rsatma, e'tiqod, istak* kiradiki, ular yig'indisi «motivatsiya doirasi»ni, shaxsning «yo'nalganligi»ni hosil qiladi.

Shaxs voqelikka bo'lgan obyektiv va subyektiv munosabatlarni ifoda qiladi. Shaxs bir butun holdagi ichki shart-sharoitlar yig'indisi bo'lib, uning vositasida tashqi ta'sirlarning inikosi yuz beradi.

Shaxsning rivojlanishi uning faoliyatida amalga oshiriladi. Bu rivojlanish shaxsga xos va uning uchun muhim hisoblangan motivlar tizimi bilan boshqariladi.

Shaxsni harakatga keltiruvchi kuch tobora ko'payib boradigan ehtiyojlar va ularni qanoatlantiradigan real imkoniyatlar orasidagi ichki ziddiyatlar hisoblanadi. Ehtiyojlar esa shaxs rivojlanishining omillari va natijasi sifatida namoyon bo'ladi.

A.V.Petrovskiyning tadqiqotlarida ko'rsatilishicha, inson shaxsining xarakterli tomonlaridan biri uning individualligidir. A. V. Petrovskiy shaxs tuzilmasida unga xos bo'lgan xarakter, temperament, psixik jarayonlarning kechish xususiyatlari, faoliyatning kuchli hissiyotlari va motivlari yig'indisi, shakllangan qobiliyatlari zahirasiidagi bilim va ko'nikmalarining betakror uyg'unligi qayd qilinadi. Inson individ sifatida jismoniy va psixik mazmun kasb etadi. Tadqiqotlarning ko'rsatishicha, inson psixikasi emotsiya va ongga bo'linadi.

Ong insonni dunyoni miyasida aks ettirishi bilan uni hayvondan farqlaydi. Onggina shaxsning o'zligini tashkil etadi.

G.K.Selevkoning aniqlashicha, **shaxs umumlashtirilgan xilma-xil sifatlar tizimida ko'rinadigan insonning psixik, ma'naviy mohiyatidir.**

Bunday sifatlar tizimiga quyidagilar mansub:

- *inson xislatlarining ijtimoiy ahamiyatga molik sifatleri yig'indisi;*
- *dunyoga bo'lgan va dunyo bilan, o'ziga va o'z-o'zi bilan munosabatlari tizimi;*

• *ijtimoiy vazifalar, axloqiy ko'rinishlar yig'indisini amalga oshiradigan faoliyat tizimi;*

• *dunyoni va undagi o'zini anglashi;*

• *ehtiyojlar tizimi;*

• *qobiliyatlar, ijodiy imkoniyatlar yig'indisi;*

• *tashqi sharoitga bo'lgan e'tiborlar yig'indisi.*

Psixologiya va pedagogika bo'yicha tadqiqotlar shaxs rivojlanishini uch omilga - *irsiyat, muhit va tarbiyaga* bog'laydilar.

Irsiy omil ota-onalardagi ayrim sifat va xususiyatlarning bolalarga o'tishidir. Irsiyatni genlar vujudga keltiradi. Hozirgi fan organizm xususiyatlarida, uning to'g'risida axborotlar saqlanadigan va uzatiladigan o'ziga xos gen kodlari aks etganligini isbotlagan. Genetika inson rivojlanishining irsiy dasturini ochib bergan.

Tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, inson biologik tur sifatida insonlarga ma'lum bo'lgan tarixiy davr taraqqiyotida sezilarli bo'lmagan darajada o'zgarishga uchragan.

Inson ijtimoiylashish jarayonidagina, ya'ni muloqot, boshqa kishilar bilan aloqalarda, **shaxs bo'lib shakllanadi**. Tadqiqotlarning guvohlik berishicha, ma'naviy, ijtimoiy va psixik rivojlanish, kishilik jamiyatisiz faoliyatda bo'lolmaydi.

Muhit shaxs rivojlanadigan real voqelikdir.

Shaxs rivojlanishiga ta'sir etuvchi **tashqi sharoitlarga** olimlar geografik, ijtimoiy muhit, maktab va oilani keltiradilar.

Yaqin va yiroq muhit farqlanadi. Yaqin muhitga uy sharoiti, uzoq muhitga esa ijtimoiy muhit kiritiladi.

Ijtimoiy muhit *ijtimoiy tuzum, ishlab chiqarish munosabatlari tizimi, hayotning moddiy shart-sharoiti, ishlab chiqarish va ijtimoiy jarayonlar oqimi xarakterini o'z ichiga oladi.*

Yaqin muhitga *oila, qarindoshlar, o'rtoqlar* kiradi.

K.K.Platonov tadqiqotlari ko'rsatadiki, shaxs tuzilmasidagi biologik va sotsial omillar nisbati shaxs sifatlarining to'rtta pog'onaviy sathini farqlashga imkoniyat beradi:

1.Irsiyat bilan bog'langan sifatlarni birlashtirgan temperament sathi. Unga shaxsning ehtiyoj va instinkt xususiyatlari hamda jinsiy, yosh, milliy va boshqa sifatlarini kiritadi.

2.Psixik jarayonlar xususiyatlari sathi. Bu sath sezgi, idrok, xayol, diqqat, xotira, tafakkur, hissiyot, irodaning individual xarakterini o'z ichiga oladi. Shuningdek, bu sathga olimlar tafakkurning mantiqiy aks etishi: assotsiatsiya, qiyoslash, abstraksiyalash, induksiya, deduksiyalarni ham kiritadilar.

3. Shaxs tajribasi sathi. Bu sath bilim, malaka, ko'nikma, odat (qiliq) kabi sifatlar bilan belgilanadi.

4. Shaxsning yo'nalganlik sathi. Bu shaxsning shunday sifatiki, unda insonning atrof-muhitga munosabati aniqlanadi va u uning xulqi asosini tashkil etadi. Bularga qiziqish, nuqtai nazar, e'tiqod, ijtimoiy ko'rsatmalar, o'ta muhim yo'nalmalar, axloqiy-etik tamoyillar va dunyoqarash kiradi.

Shaxs sifatlarining bu sathlari uning tarqoqligini bildirmaydi. Shaxsning barcha sifatleri murakkab yaxlit tizimni tashkil etib, o'zaro tig'iz bog'langan, shartlangan hamda ko'pincha ular bir-birining o'rnini bosadi.

Demak, shaxs tashqi va ichki omillar ta'sirida shakllanadi va rivojlanadi.

Psixolog olimlar tashqi omillarga shaxsning *ijtimoiy tabiati, mukammalligi va pog'onaliligini* kiritadi.

Shaxsning ijtimoiy tabiati ijtimoiy munosabatlar bilan belgilanadi: ishlab chiqarishdagi munosabati, moddiy boylikni ishlab chiqarish va iste'mol qilish hamda muayyan ijtimoiy guruhga bo'lgan siyosiy munosabati.

Shaxsning bir butunligi uning normal va har tomonlama rivojlanishini belgilovchi tashqi ta'sirlar majmuidir.

Pog'onalilik - insonning shaxs sifatida ma'lum davrlarda yosh va ijtimoiy shakllanishi.

Shaxs va uning rivojlanishi muammosi ko'plab psixologlar, sosiologlar va pedagoglarning tadqiqot obyekti bo'lib kelmoqda. Bu tadqiqotlar tahlili unga bo'lgan bir qator yondashuvlarni keltirib chiqardi:

1. Sotsiogenetik yondashuv shaxs rivojlanishini jamiyatning tuzilmasi, ijtimoiylashuv usullari, uning atrof-muhit bilan aloqasidan kelib chiqqan holda tushuntiradi. Bunday yondashuvda *ijtimoiylashuv, o'rganish, ijtimoiy vazifa nazariyalari* amal qiladi.

Ijtimoiylashuv nazariyasi ta'kidlaydiki, inson biologik hosila sifatida dunyoga kelib, ijtimoiy shart - sharoitlar ta'siridagina shaxs bo'lib yetishadi.

O'rganish nazariyasi (E. Torndayk, B. Skinner va b.) ga ko'ra shaxs hayoti, uning munosabatlari, tahsil ko'rish, o'rganishni mustahkamlash, bilim va ko'nikmalarni o'zlashtirish natijasidir.

Rol bajarish nazariyasining mazmuni shundan iboratki, shaxsga jamiyatda muayyan ijtimoiy rol (barqaror xulq usullari to'plami) tayin qilinadi. Bu rol shaxs xulqining xarakterini, uning boshqa insonlarga bo'lgan munosabatini belgilaydi.

Bu nazariyalarning kamchiligi shundaki, u inson hayotining obyektiv, ijtimoiy-tarixiy shart-sharoitlarini hisobga olmaydi.

2. Biogenetik yondashuv shaxs rivojlanishida organizm yetilishidagi biologik jarayonlarni asos qilib oladi. Bu yo'nalishda Z.Freyd tadqiqotlari ajralib turadi. Uningcha, shaxs xulqi insonning fiziologik, beixtiyor mayllari, havaslari bilan bog'langan. E.Krechmer shaxs tiplarini insonning gavda tuzilishi xususiyatlaridan keltirib chiqaradi. S.Xoll ta'kidlashicha esa, shaxs

rivojlanishi doira shaklida, ya'ni yig'inlar, ishtiyoqlar shaklidagi jamiyatning bosqichli rivojlanishidir.

3. **Psixogenetik yondashuv** na biologiya va na muhit ahamiyatini inkor etmaydi, balki psixik jarayonlarning rivojlanishini birinchi o'ringa qo'yadi. Bu yondashuvda psixodinamik, kognitiv va personologik nazariyalar amal qiladi.

Psixodinamik yo'nalish (E.Erikson). Bunda shaxs xulqi emotsiya, ishtiyoq va boshqa psixikaning ratsional bo'lmagan komponentlari orqali tushuntiriladi.

Kognitiv nazariya vakillari (J.Piaje, D.Kelli va boshqalar) shaxs psixikasining intellektual - bilish doirasi xususiyatlariga suyanadilar.

Personologik yo'nalish vakillari esa shaxs rivojlanishiga yaxlit holda qaraydilar (E.Shpranger, A.Maslau va b.). Bu borada B.G.Ananayev, K.A.Abulxanova, A.N.Leontev, A.V.Petrovskiy, V.V.Myasishchev, K.K.Platonov, D.N.Uznadze, D.I.Feldshteyn ishlari e'tiborlidir.

B.G.Ananayev shaxsga 4 tomon birligi nuqtai nazardan qaraydi: 1) *insonga biologik tur sifatida*; 2) *individda sifatida ontogenez va insonning hayot yo'li*; 3) *insonga shaxs sifatida*; 4) *insonga insoniyatning bir qismi sifatida*

K.A.Abulxanova shaxsni hayot yo'li subyekti va faoliyat subyekti sifatida tasavvur qiladi. Uning rivojlanishi asosida *faollik* (tashabbus, ma'suliyat), *tashkiliy vaqtga nisbatan qobiliyat*, *ijtimoiy tafakkur* kabi sifatlar yotishini ta'kidlaydi.

A.N.Leontev va A.V.Petrovskiylar bu yondashuvga binoan har qanday psixik hodisalarni tushuntirishda, shaxs *ichki sharoitlarning bir butun tizimi* sifatida gavdalanadi, deb hisoblaydilar. Binobarin, uning vositasida barcha tashqi ta'sirlar aks etadi va bu esa shaxsda umumiylik hamda turg'unlikning har xil komponentlari o'lchovlarini farqlash imkonini yaratadi.

V.V.Myasishchev shaxs yadrosini insonning atrof - muhitni ongida aks ettirish orqali shakllanadigan tashqi olam va o'ziga bo'lgan munosabatlar tizimi deb tushunadi.

K.K.Platonov fikricha esa, shaxsning dinamik funksional tuzilmasi *yo'nalganlik, tajriba, psixik jarayonlar va uning biopsixologik xususiyatlaridan* iboratdir.

D.N.Uznadze shaxsni motivlari va xulqi anganmas xarakterdagi *bir butun va manaviy tuzilma*, tushunilmasligi mumkin bo'lgan xislat deb qaraydi. D.N.Uznadze maqsadga muvofiq faolligi jarayonida shaxs psixikasining shakllanishi va rivojlanishini yoritib beruvchi umumpsixologik konsepsiyasi sifatida ko'rsatish nazariyasiga asos solgan.

D.I.Feldshteyn fikriga ko'ra, ontogenezda shaxs ijtimoiy yetuklikning turli bosqichlarini bosib o'tish jarayonida rivojlanadi. Uning shakllanishida ijtimoiy ahamiyat kasb etgan faoliyat bosh omil bo'lib hisoblanadi.

Demak, shaxs faol va ongli mavjudot sifatida belgilanadi. U faqat ijtimoiy munosabatlar obyektiga emas, balki subyekti hamdir. Shaxs ishlab chiqarish va moddiy manfaatlarni qabul qilish jarayonida shakllanadi.

2.2. O'smirlik davrida shaxsning shakllanishi

Sotsiologlar shaxsga, umuman, jamiyatga aniq ijtimoiy guruhga aloqador ijtimoiy ahamiyatga molik xislat va xususiyatlarning ko'rinishi jihatidan qarash lozimligini uqtiradilar. Ijtimoiy muhit shaxsning asosiy ijtimoiy funksiyalarini belgilaydi.

O'smirlik davri o'ziga xos ijtimoiy guruhni tashkil etadi. U hayot, mehnat va tajribalarning muhim sharti, ijtimoiy xulq va psixologiyasi, yo'nalganlikning muhim tizimi sifatida tavsif qilinadi.

O'smirlik jismoniy yetuklik davridir. Bu davrda organizmning tez o'sishi va rivojlanishi tugallanadi, jismoniy rivojlanishning nisbiy turg'un davri boshlanadi. O'smirlik davrida gavdaning o'sishi sekinlashadi, sezilarli darajada muskul kuchlari va ish qobiliyati oshadi, ko'krak qafasi kengayadi, skeletning qotishi tugallanadi, to'qimalar va organlar shakllanadi va funksional rivojlanadi.

O'smirlik davrida insonning hayot va mehnat faoliyati belgilab olinadi. U mustaqil mehnat faoliyatiga esa, to'laqonli qobiliyatli psixik, g'oyaviy va fuqaroviy yetuklik darajasiga erishadi.

O'smirlar va qizlar shaxsi o'zlari o'rin egallay boshlagan jamiyat, jamoa, ijtimoiy munosabatlar tizimidagi yangi muhit ta'sirida qaror topadi.

O'smirlik davridagi asosiy faoliyat turi **o'rganish, ta'lim olish, ishlab chiqarish mehnatidir**. Bu jarayonda o'smirlar va qizlarning aqliy rivojlanishida xarakterli o'zgarishlar yuz beradi, mehnat va o'rganishga bo'lgan ongli munosabat ham oshadi, kelgusidagi mehnat faoliyatida olingan bilim, malaka va ko'nikmalar unda to'laqonli qatnashish uchun zarur shartlardan biri degan onglik shakllanadi.

O'smirlik yoshi uchun qiziqishning kengligi va turli - tumanligi ham xarakterlidir. Bilishga bo'lgan qiziqishlar keng, barqaror va shijoatli tus oladi. Bilish faoliyatiga qaratilgan va u bilan bog'langan o'qish, mutolaa qilishga qiziqish rivojlanadi, ishda fikrni jamlash malakasi, mantiqiy eslab qolishning turli usullaridan foydalanish shakllanadi. Aqliy ishlar xarakteri o'zgaradi. Aqliy faoliyat nisbatan faol, mustaqil va ijodiy xarakter oladi.

Fikrlash faoliyati - umumlashtirish va abstraksiyalashning oliy darajasiga ko'tariladi, hodisalarning sababiy bog'lanishlari yo'nalishini oshiradi, unda ahvolni asoslash va isbotlash malakasi shakllanadi, fikrlashda tanqidiylik rivojlanadi. Fikrlash faoliyatining rivojlanishi nazariy tafakkurning shakllanishiga, tabiat va jamiyatning umumiy qonunlarini bilishga, falsafiy kategoriyalarni o'zlashtirishga bo'lgan qobiliyatning shakllanishiga omil bo'ladi.

O'smirlik yoshidagi psixik rivojlanishining asosiy xislatlaridan biri dunyoqarashning shakllanishidir, shuningdek, turli bilim sohalari va faoliyatning har xil turlarida ijodning rivojlanishi ham ajralib turadi.

O'smirlik davri hayotning xilma-xil jihatlariga bo'lgan hissiy va emotsional

munosabatlarning boyligi va rang-barangligi bilan ham xarakterlidir.

V.G.Krisko nazariyasiga ko'ra, o'smirlik davri psixik rivojlanishining asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

- *atrof-muhitga erkin, ongli munosabatda bo'lish;*
- *bosh miya faoliyatining emotsional - irodaviy doirasining murakkablashuvi;*
- *voqelikning abstrakt-logik tushunilishi;*
- *shaxs faoliyatini birin-ketin intellektuallashtirish;*
- *ijtimoiy va kasbiy muhitga moslashish.*

O'smirlik davri xususiyatlari tahlilida faoliyatga alohida ahamiyat beriladi.

Faoliyat deb insonning ehtiyojlari va qiziqishlarini qondirishga qaratilgan xatti-harakatlari yig'indisiga aytiladi.

Psixologiya faoliyatning o'yin, o'rganish, mehnat turlarini qayd qiladi.

O'yin - shartli vaziyatlarda ijtimoiy tajribani o'zlashtirishga qaratilgan faoliyat turi.

O'rganish - bu mehnat faoliyatini bajarish uchun zarur bo'lgan bilim, malaka va ko'nikmalarni muntazam egallash jarayonidir.

Mehnat - insonlarning moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondiruvchi ijtimoiy foydali mahsulot ishlab chiqarishga qaratilgan faoliyatdir.

Sotsiologlar faoliyatning quyidagi asosiy guruhlarini ajratadilar: *ijtimoiy xarakter, maqsadga muvofiqlik, rejalilik, izchillik.*

O'smirlik davri faoliyatining **ijtimoiy xakteri** shundaki, ular bu davrda jamiyat tarixiy rivojlanishi, ijtimoiy mehnat jarayonida erishilgan barcha bilimlarni o'zlarining sa'y-harakatlari bilan o'zlashtiradilar va takomillashtiradilar.

Faoliyatning maqsadga muvofiqligi esa o'zining asosiy maqsadi, ya'ni kasbiy bilim, malaka va ko'nikmalarni egallash uchun ongli va muntazam intilishni bildiradi.

Faoliyatning rejaliligida esa barcha sa'y-harakatlar shunday tizimga ega bo'ladi, unda ular o'zaro bog'langan, ma'lum bir tartibda joylashgan, muvofiq ravishda reja asosiga qurilgan bo'ladi.

Faoliyatning izchilligi doimiy ravishda ma'lum bir vaqt jadvali asosida, kasbiy faoliyatga tayyorlashdan iboratdir.

Shaxs faoliyatida uning **yo'nalganligi** muhim o'rin egallaydi. Psixologlarning aniqlashlaricha, shaxsning yo'nalganligi, bu shunday psixik xislatki, unda ehtiyojlar, motivlar, dunyoqarash, yo'l-yo'riq, hayot va faoliyat maqsadlari ifodalanadi.

Shaxsning yo'nalganligi tuzilmasidagi talabalarning asosiy ehtiyojlari bilimlar, kasbiy malaka va ko'nikmalarni egallash bilan xarakterlanadi.

O'smirlik davri **ehtiyojlari** doim o'sib borish xarakteriga ega. Ular nafaqat o'quv faoliyatini, balki ma'naviy va moddiy hayotni qamrab oladi. Bundan

kelib chiqadigan ziddiyatlar talaba shaxsining harakatga keltiruvchi kuchlari bo'lib xizmat qiladi.

Motivlar - bu ichki kuchlar bo'lib, ehtiyojlar bilan bog'langan va u shaxsni belgili faoliyatga undaydi.

O'smirlik davrining **yo'l-yo'riqlari** u yoki bu faoliyat turini amalga oshirishning ichki shayligidan iboratdir.

Maqsad shaxs uchun ahamiyatli bo'lgan predmetlar, hodisalar, vazifalar va obyektlarga yetishish bilan xarakterlanadi.

Shaxsning dunyoqarashi tabiat, jamiyat, insoniyatga bo'lgan e'tiqodlari, ilmiy qarashlari asosida yuzaga kelgan tizimdir. Dunyoqarash shaxsning botiniy holati, hayot maqsadlari, qiziqishlari, munosabatlari, tutgan mavqelari bilan belgilanadi.

Demak, o'smirlik shaxsning shakllanishida muhim davr hisoblanadi.

O'smirlar va qizlar hayoti va faoliyatining yangi sharoiti, ularning faol o'quv ijtimoiy, mehnat faoliyatlari bo'lg'usi mutaxassis shaxsining shakllanishida o'z ta'sirini o'tkazadi. Nazariy bilimlarning oshib, muloqot doirasining kengayib, turmush tajribalarining boyib borishi esa dunyoqarashning shakllanishiga ta'sir etadi.

2.3. Talabanning aqliy faoliyat xususiyatlari

Pedagogika nazariyasida aqliy tarbiya shaxsni hayotga va mehnatga tayyorlashning muhim jihati sifatida belgilanadi. Uning mohiyati shundaki, intellektual faoliyatga qiziqish uyg'otish, bilimlar bilan qurollanish, ularni qo'lga kiritish va amaliyotda qo'llash metodlari, aqliy mehnat madaniyatini joriy qilish orqali aql va bilish qobiliyatlariga rahbarlik qilishdir.

Pedagogika va psixologiyaga oid tadqiqotlarda aqliy tarbiya muammosini tushunish bo'yicha ikki muhim konsepsiya mavjud.

Ulardan biri o'qitish jarayonida kishilar tomonidan to'plangan va bir tizimga keltirilgan bilimlarni egallashdan iboratdir. Bu qarash Platon davridan boshlab aksariyat falsafa va pedagogika namoyandalari tomonidan rivojlantirilgan (Ya.A.Komenskiy, Dj. Lokk, I.F.Gerbert va b.) Bu konsepsiya namoyandalari aqliy tarbiyani belgilashda insoniyatning ijtimoiy tajribasiga asoslandilar. Bu esa so'zsiz bu konsepsiyaning ijobiy jihati edi. Lekin bu konsepsiyada ta'lim oluvchilarning imkoniyatlari, so'rovlari, qiziqishlari hisobga olinmagan edi.

Boshqa konsepsiya tarafdorlari (J.J.Russo va uning izdoshlari) bolaning aqli hammadan avval uning o'z tabiiy faoliyatida rivojlanadi degan qoidaga asoslanadilar. Ta'lim oluvchiga ishlash, harakat qilish, mustaqil bo'lishga to'la imkoniyat yaratilishi zarur. Bunda fan ikkinchi navbatga surib qo'yilgan. Bu konsepsiya ijobiy va salbiy jihatlariga ega.

Faol mustaqil faoliyat jarayonida aqliy tarbiya to'g'risidagi g'oya ijobiydir, biroq unga yagona qoida sifatida qarashning o'zi yetarli emas. Fanda to'plangan

va insoniyatning tizimga tushirilgan tajribalarini inkor etib bo'lmaydi.

Pragmatika nazariyasi tarafdorlari tizimga tushirilgan bilimlarni o'zlashtirish konsepsiyasini qattiq tanqid ostiga oldilar. Dj.Dyui ta'kidlaydiki, maktabdagi shaxs rivojlanishi, hayoti va tajribasi o'rganilishi lozim bo'lgan va tizimli bilimlar doirasini belgilaydigan o'quv dasturlariga bo'ysundirilgan, zero ular o'lik, mexanik va formal manbalardir. U «maktab fanlari»ning an'anaviyligidan voz kechishni taklif qiladi va o'qitishga «sun'iy jarayon»ning kiritilishini talab qiladi.

Aqliy tarbiyani rivojlantirish jarayonida, bu konsepsiyani boyitishga harakat qilingan. K.D.Ushinskiy aqlni ham formal, ham real rivojlantirish mumkin deb hisoblaydi.

Demak, turlicha yondoshuvlar, aqliy rivojlanishga bo'lgan amaldagi munosabatlar bilan zich aloqada, deb qarashga imkoniyat beradi.

Shaxsning amaldagi munosabatlari deganda uning tabiat, jamiyat va jamoa, san'atga bo'lgan munosabati tushuniladi. Bu munosabatlarda insoniyatning ko'p asrlik tajribasida to'plangan va tizimga tushirilgan ilm-fanni egallash katta ahamiyatga molikdir.

Bunda faqat bilimlarni egallashga erishishgina emas, balki ularning mohiyatiga chuqur kirib borish, ularni egallash hamda qo'llash metodlarini o'rganish, bilimlarni e'tiqodga, fikrlash va faoliyat quroliga aylantirish ham zarur.

Aqliy rivojlanish bilimlarni o'zlashtirishning faqat hajmi va sifati emas, balki fikrlash jarayoni tuzilmasi, mantiqiy ish yuritish va aqliy harakatlarning boyligi hamda uni to'g'ri qo'llash bilan ham belgilanadi.

Aqliy tarbiyaning umumiy sharti keng qamrovli faoliyatdir. Faoliyatning xarakteri ham muhim ahamiyatga molik. O'zi asoslanadigan ilmiy asoslarning kengayishi jarayonida aqliy rivojlanish intensivlashadi. Bunga faoliyatsiz holat va maqsadsiz vaqt o'tkazish zid turadi. U intellektual ojizlikni, qoloqlikni yuzaga keltiradi.

Aqliy rivojlanishning asosiy jarayonlari L.S.Vigodskiy, S.L.Rubinshteyn, A.N.Leontev, N.A.Menchinskaya, L.V.Zankov, M.A.Danilov, B.P.Esinov, M.N.Skatkin tadqiqotlarida yoritib berilgan. Ularda **aqliy rivojlanish o'rganish, mehnat, o'yin, hayotiy vaziyatlarda takomillashib boruvchi to'xtovsiz jarayon ekanligi ta'kidlanadi.**

Aqliy rivojlanish bilimlarni faol o'zlashtirish va ijodiy qo'llash jarayonida juda intensiv yuz beradi.

Aql rivojlanishining xarakterli xislatlariga quyidagilarni kiritish mumkin:

- *atrof-muhitga faol munosabatda bo'lish;*
- *o'ziga ma'lum bo'lganlar chegarasidan chiqishga intilishi;*
- *nazariy va amaliy maqsadlarda bilimlarini oshirish va ularni ijodiy qo'llashning doimiy zaruriyati;*
- *kuzatuvchanlik, hodisalar va faktlarning eng mohiyatli jihatlarini va aloqalarini ajrata olish qobiliyati;*

• muammolarni ratsional hal qilish uchun zarur bo'lgan vazifalar va vositalar o'rtasidagi aloqalarni ta'minlovchi harakatlar va izlanishlarning izchilligi;

• ishdagi aniqlilik va natijalarni qo'lga kiritishdagi ishonchlilikni ta'minlovchi intizomlilik;

• aqliy kenglik - bu aqliy faoliyat va xotira rivoji izchilligiga asoslangan hosila sifatidir;

• keng ilmiy axborotlarga asoslanish qobiliyati;

• keng ilmiy ufq, texnik va kompyuter vositalaridan foydalanish malakasi;

• real voqelik jarayonlarini to'xtovsiz aks ettiruvchi tushunchalarni o'zlashtirish va foydalanishga moyillik;

• aqliy faoliyatning dinamikligi;

• mustaqillik va ijodiy xarakter.

Rivojlangan aqlning eng oliy shakli ijodiy tafakkurdir. U insonning bilish bosqichi va obyektiv voqelikni aks ettirish jarayonining oliy shaklidir. Ijodiy tafakkur faollikning va kishining mustaqil faoliyatining oliy shakli sifatida ijtimoiy ahamiyat va betakrorlik kasb etadi. U ijodiy javob talab qilinadigan masalaning qo'yilishi; muammoni ko'ra olishi; oldindan qo'yilgan gipoteza va masalani yechish yo'llari va usullarini aniqlash uchun zarur bo'lgan bilimlarni safarbar qilish; maxsus kuzatuvlar va eksperimentlar natijasida tug'ilgan fikrlarni ifodalashni aks ettiradi.

Rivojlangan aql uchun, kuzatib borilgan faktlar negizida sharoitni sinchiklab tahlil qilish va mantiqiy asoslangan sintezdan iborat mantiqiy tafakkur xosdir.

G.Selevkoning ta'kidlashicha, tafakkur atrof-muhitdagi obyektlar va hodisalar, ular orasidagi bog'lanishlar, hayotiy muhim vazifalarni yechish, noma'lumni axtarish, kelajakni ko'ra olishdagi insonning bilish jarayonlarini bildiradi. G. Selevko tomonidan tavsiya etilgan aqliy faoliyat tasnifi quyidagilardan iborat:

• **fikrlash vositalari xarakteriga ko'ra:** predmetli, harakatli, ko'rgazmali, obrazli, abstrakt, hissiy;

• **mantiqiy sxema jarayoniga ko'ra:** qiyos, tahlil, abstraksiyalash, umumlashtirish, sintez, tasnif, induksiya, deduksiya, inversiya, refleksiya, antipatsiya, gipoteza, eksperiment va b.;

• **natija shakliga ko'ra:** yangi namuna yaratish, tushunchani aniqlash, hukm, xulosa chiqarish, teorema, qonuniyat, qonun, nazariya;

• **mantiqiy fikrlash tipiga ko'ra:** aqliy-hissiy va faxmiy-nazariy yoki, V.V.Davidov belgilashiga ko'ra, dialektik-mantiqiy.

I.S.Yakimanskaya «o'quv ishlari usullari» ni ishlab chiqqan. Bu tushuncha o'rganish jarayonining samaradorligini belgilaydigan malaka jarayoniga oid

sohani o'z ichiga oladi. Shundan kelib chiqqan holda ishlarning umumiy ta'lim usullarini farqlaydi:

- o'quv faoliyatini rejalashtirish malaka va ko'nikmasi;
- o'quv faoliyatini tashkil etish malaka va ko'nikmasi;
- axborotni idrok qilish malaka va ko'nikmasi;
- fikrlash faoliyati malaka va ko'nikmasi;
- o'quv faoliyati natijalarini baholash va anglash malaka va ko'nikmasi.

Talabalarining fikrlash faoliyati jarayonida bosh natija bilim, malaka va ko'nikmalarning shakllanganligidir.

G.Selevko tavsiya etgan tasnifda **bilim aks etish shakli, yoritilishni chegaralash, bilish sohasi va predmeti, psixologik va umumlashtirish darajasiga ko'ra** ajralib turadi.

Aks etish chegarasiga ko'ra quyidagilar farqlanadi:

- *individual bilimlar* - voqelik bilan o'zaro aloqasi, uning shaxsiy tajribasi, mehnati va dunyoni bilishda yuzaga keladigan hissiy va aqliy timsollar va ularning o'zaro bog'lanishlari yig'indisi;

- *ijtimoiy bilimlar* - fan, texnika, moddiy va ma'naviy qadriyatlarda aks etgan atrof-muhit umumlashmalari hosilasi va bilish natijalari.

Aks etish shakliga ko'ra quyidagilar farqlanadi:

- *ishoraviy, verbal bilimlar yoki nazariy bilimlar*;
- *obrazli* - hissiy organlarda idrok qilingan va timsollarda tavsiya etilgan bilimlar;

- *moddiy* - mehnat, san'at predmetlarida mavjud bo'lgan bilimlar;

- *tadbiriy* - insonlarning joriy faoliyatida qayd qilingan bilimlar.

Bilish sohasi va predmeti bo'yicha quyidagilar farqlanadi: *gumanitar va aniq matematik fanlar, falsafa, jonli va jonsiz tabiat, jamiyat, texnika, san'at.*

Psixologik darajasiga ko'ra quyidagilar farqlanadi: *tanish, tiklash, tushunish, qo'llash, avtomatik harakat qilish, munosabat va bilim - ehtiyoj.*

Umumlashtirish darajasiga ko'ra fakt - *hodisalar, tushuncha-terminlar, aloqa-qonuniyatlar, gipoteza - nazariyalar, metodologik bilimlar, baholash bilimlari.*

Bularning barchasi, amaliyotda sinalgan **bilimlar**, atrof-muhitni bilish natijalari, uning inson ongida haqiqiy aks etishidir, deyishga imkoniyat beradi.

Malaka - mavjud bilimlar asosida o'zgarib turuvchi yoki yangi sharoitda shaxsning muayyan faoliyatni samarali bajarishga qaratilgan qobiliyati sifatida belgilanadi.

Ko'nikmalar - avtomatik tarzda biror harakatni bajarish qobiliyati.

O'z-o'zini nazorat qilish uchun savollar

1. *Shaxs rivojlanishining qanday umumiy qonuniyatlari bor?*

2. *Shaxs rivojlanishini harakatga keltiruvchi qanaqa kuchlar mavjud?*
3. *Shaxs rivojlanishining asosiy psixologik va pedagogik omillari.*
4. *Ijtimoiy guruh sifatida talabalikka baho bering.*
5. *Talabalar psixik rivojlanishining asosiy yo'nalishlari deganda nimani tushunasiz?*
6. *Talaba shaxsining yo'nalganligi haqida so'zlab bering.*
7. *Talabalarning aqliy faoliyati xususiyatlari qanday izohlanadi?*

ADABIYOTLAR

1. Азизходжаева Н.Н. Педагогические технологии в подготовке учителя. Ташкент, 2000.
2. Аллаёров И.А. Дидактические основы активного обучения управленческим дисциплинам. — Ташкент: Фан, 1994.
3. Беспалько В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. — М., 1995.
4. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. — М., 1989.
5. Бордовский Г.А., Извозчиков В.А. Новые технологии обучения: Вопросы терминологии// Педагогика. — 1993.-№5.
6. Гальперин П.К. К теории программированного обучения. — М., 1967.
7. Кларин М.В. Инновации в мировой педагогике. — Рига, 1995.
8. Кларин М.В. Педагогическая технология. — М., 1989.
9. Кудрявцев П.О. Проблемное обучение. Истоки и сущность.: Знание, 1991.
10. Молибог А.Г. Программирование обучение. — М., 1967.
11. Пидкасистый И.И. и др. Технология игры в обучении и развитии. — М.: РПА, 1996.
12. Самоунина Н.В. Организационно обучающие игры в образовании. — М.: Народное образование, 1996.
13. Селевко Г.К. и др. Дифференциация обучения. — Ярославль, 1995.
14. Селевко Г.К. Опыт разработки теории педагогики сотрудничества. Методические рекомендации. Ч. I, II. — Ярославль, 1988, 1989.
15. Селевко Г.К., Тихомирова Н.К. Педагогика сотрудничества о перестройке школы. — Ярославль, 1990.
16. Унт Инге. Индивидуализация и дифференциация обучения.- М.: Педагогика, 1990.
17. Шаталов В.Ф. Педагогическая проза. — М.: Педагогика, 1980.
18. Эльконин Д.В. Психология игры.- М., 1979.
19. Юдин В.В. Педагогическая технология. — Ярославль, 1997.

III BOB

OLIV MAKTAB O'QITUVCHISINING INNOVATSION FAOLIYATI

Hozirgi davr ta'lim taraqqiyoti yangi yo'nalish - innovatsion pedagogikani maydonga olib chiqdi. «**Innovatsion pedagogika**» termini va unga xos bo'lgan tadqiqotlar G'arbiy yevropa va AQShda 60-yillarda paydo bo'ldi. Innovatsion faoliyat F.N. Gonobolin, S.M. Godnin, V.I. Zagvyazinskiy, V.A. Kan-Kalik, N.V. Kuzmina, V.A. Slastenin, A.I. Shcherbakov ishlarida tadqiq etilgan. Bu tadqiqotlarda innovatsion faoliyat amaliyoti va ilg'or pedagogik tajribalarni keng yoyish nuqtai nazardan yoritilgan.

X. Barnet, Dj. Basset, D. Gamilton, N. Gross, R. Karlson, M. Maylz, A. Xeyvlok, D. Chen, R. Edem ishlarida innovatsion jarayonlarni boshqarish, ta'limdagi o'zgarishlarni tashkil etish, innovatsiyaning «hayoti va faoliyati» uchun zarur bo'lgan shart-sharoitlar masalalari tahlil qilingan.

Yangilik kiritishning sotsial-psixologik aspekti amerikalik innovatik E. Rodjers tomonidan ishlab chiqilgan. U yangilik kiritish jarayoni qatnashchilarining toifa(tip)lari tasnifini, uning yangilikka bo'lgan munosabatini, uni idrok qilishga shayligini tadqiq etadi.

Oliy maktab o'qituvchisining innovatsion faoliyati, oliy maktab pedagogikasining bosh muammolaridan biridir.

Shu jihatdan ushbu bobda oliy maktab o'qituvchisi innovatsion faoliyatining shakllanish konsepsiyasi, innovatsiyaning ijtimoiy-madaniy va hayot-faoliyati aspektlari haqida bahs yuritiladi.

3.1. Innovatsion faoliyatining nazariy omillari

Innovatsiya (inglizcha innovation) - yangilik kiritish, yangilikdir.

A.I. Prigojin **innovatsiya** deganda muayyan ijtimoiy birlikka - tashkilot, aholi, jamiyat, guruhga yangi, nisbatan turg'un unsurlarni kiritib boruvchi maqsadga muvofiq o'zgarishlarni tushunadi. Bu innovator faoliyatidir.

Tadqiqotchilar (A.I. Prigojin, B.V. Sazonov, V.S. Tolstoy, A.G. Kruglikov, A.S. Axiezer, N.P. Stepanov va boshqalar) innovatsion jarayonlar tarkibiy qismlarini o'rganishning ikki yondashuvini ajratadilar: *yangilikning individual mikrosathi va alohida-alohida kiritilgan yangiliklarni o'zaro ta'siri mikrosathi*.

Birinchi yondashuvda hayotga joriy etilgan qandaydir yangi g'oya yoritiladi.

Ikkinchi yondashuvda alohida-alohida kiritilgan yangiliklarning o'zaro ta'siri, ularning birligi, raqobati va oqibat natijada birining o'rnini ikkinchisi egallashidir.

Olimlar innovatsion jarayon mikrotuzilmasini tahlil qilishda hayotning davriyligi konsepsiyasini farqlaydilar.

Bu konsepsiya yangilik kiritishga nisbatan o'lganadigan jarayon ekanligidan kelib chiqadi.

Pedagogikaga oid adabiyotlarda innovatsiya jarayoni sxemasi beriladi. U

quyidagi bosqichlarni qamrab oladi:

1. Yangi g'oya tug'ilishi yoki yangilik konsepsiyasini paydo qilish bosqichi. U kashfiyot bosqichi deb ham yuritiladi.

2. Ehtiyoj qilish, ya'ni yangilik yaratish bosqichi.

3. Yaratilgan yangilikni amalda qo'llay bilish bosqichi.

4. Yangilikni yoyish, uni keng tadbiq etish bosqichi.

5. Muayyan sohada yangilikning hukmronlik qilish bosqichi. Bu bosqichda yangilik o'zining yangiligini yo'qotadi, uning samara beradigan muqobili paydo bo'ladi.

6. Yangi muqobilik asosida, almashtirish orqali yangilikning qo'llanish doirasini qisqartirish bosqichi.

7. V.A.Slastenin yangilik kiritishni maqsadga muvofiq yo'naltirilgan yangilik yaratish, keng yoyish va foydalanish jarayoni majmui, uning maqsadi esa insonlarning ehtiyoji va intilishlarini yangi vositalar bilan qondirish deb biladi.

Yangilik kiritishning tizimli konsepsiyasi mualliflari (A.I.Prigojin, B.V.Sazonov, V.S. Tolstoy) innovatsion jarayonlarning ikki muhim shaklini farqlaydilar.

Birinchi shaklga yangilik kiritish oddiy ishlab chiqish sifatida kiritiladi. Bu ilk bor mahsulot o'zlashtirgan tashkilotlarga taalluqlidir.

Ikkinchi shaklga yangilikni keng ko'lamda ishlab chiqish taalluqlidir.

Yangilik kiritish ham ichki mantiq, ham vaqtga nisbatan qonuniy rivojlangan va uning atrof-muhitga o'zaro ta'sirini ifodalaydigan dinamik tizimdir.

Pedagogik innovatsiyada «yangi» tushunchasi markaziy o'rin tutadi. Shuningdek, pedagogik fanda xususiy, shartli, mahalliy va sub'ektiv yangilikka qiziqish uyg'otadi.

Xususiy yangilik V.A. Slasteninining aniqlashicha, joriy zamonaviylashtirishda muayyan tizim mahsuloti unsurlaridan birini yangilashni ko'zda tutadi.

Murakkab va progressiv yangilanishga olib keluvchi ma'lum unsurlarning yig'indisi **shartli yangilik** hisoblanadi.

Mahalliy yangilik konkret obyektida yangilikning foydalanishi bilan belgilanadi.

Subyektiv yangilik ma'lum obyekt uchun obyektning o'zi yangi bo'lishi bilan belgilanadi.

Ilmiy yo'nalishlarda **yangilik** va **innovatsiya** tushunchalari farqlanadi. **Yangilik** - bu vositadir: yangi metod, metodika, texnologiya va boshqalar.

V.I. Zagvyazinskiy yangi tushunchasiga ta'rif berib, pedagogikadagi yangi bu faqatgina g'oya emas, balki hali foydalanilmagan yondashuvlar, metodlar,

texnologiyalardir. Lekin bu pedagogik jarayonning unsurlari majmuan yoki alohida olingan unsurlari bo'lib, o'zgarib turuvchi sharoitda va vaziyatda ta'lim va tarbiya vazifalarini samarali hal etishning ilg'or boshlanmalarini o'zida aks ettiradi.

R.N.Yusufbekova **pedagogik yangilikka**, o'qitish va tarbiya berishda avval ma'lum bo'lmagan va avval qayd qilinmagan holat, natija, rivojlanib boruvchi nazariya va amaliyotga eltuvchi pedagogik voqelikning o'zgarib turishi mumkin bo'lgan mazmuni sifatida qaraydi.

Pedagogik innovatsiyada R.N.Yusufbekova *innovatsion jarayon tuzilmasining uch blokini farqlaydi*:

Birinchi blok - pedagogikadagi yangini ajratish bloki. Bunga pedagogikadagi yangi, pedagogik yangilikning tasnifi, yangini yaratish shart-sharoiti, yangilikning me'yorlari, yangining uni o'zlashtirish va foydalanishga tayyorligi, an'ana va novatorlik, pedagogikadagi yangini yaratish bosqichlari kiradi.

Ikkinchi blok - yangini idrok qilish, o'zlashtirish va baholash bloki: pedagogik hamjamiyatlar, yangini baholash va uni o'zlashtirish jarayonlarining rang-barangligi, pedagogikadagi konservatorlik va novatorlik, innovatsiya muhiti, pedagogik jamiyatlarning yangini idrok etish va baholashga tayyorligi.

Uchinchi blok - yangidan foydalanish va uni joriy etish bloki, ya'ni yangini tadbiq etish, foydalanish va keng joriy etish qonuniyatlari va turlaridir. M.M.Potashnikning innovatsiya jarayonlari talqinlari kishi e'tiborini o'ziga tortadi. U innovatsiya jarayonining quyidagi tuzilmasini beradi:

- faoliyat tuzilmasi - motiv - maqsad - vazifa - mazmun - shakl - metodlar - metodika komponentlari yig'indisi;
- subyektiv tuzilma-innovatsion faoliyat subyektlarining xalqaro, mintaqaviy, tuman, shahar va boshqa sathlari;
- sathiy tuzilma-innovatsion faoliyat subyektlarining xalqaro, mintaqaviy, tuman, shahar va boshqa sathlari;
- mazmun tuzilmasi - o'quv-tarbiyaviy ishlar, boshqaruv (va b.)da yangilikning paydo bo'lishi, ishlab chiqilishi va o'zlashtirilishi;
- bosqichlilikka asoslangan hayot davriylik tuzilmasi - yangilikning paydo bo'lishi - ildam o'sish - yetuklik - o'zlashtirish - diffuziya (singib ketish, tarqalish) - boyish (to'yinish) - qoloqlik - inqiroz - irradiasiya(aldanish) - zamonaviylashtirish;
- boshqaruv tuzilmasi - boshqaruv harakatlarining 4 ta turining o'zaro aloqasi: rejalantirish - tashkil etish - rahbarlik qilish - nazorat qilish;
- tashkiliy tuzilma - diagnostik, oldindan ko'ra bilish, sof tashkiliy, amaliy, umumlashtiruvchi, tatbiq etuvchi.

Innovatsiya jarayoni tarkibiy tuzilmalar va qonuniyatlarni qamrab olgan tizimdan iboratdir.

Pedagogikaga oid adabiyotlarda innovatsion jarayoni kechishining 4 ta asosiy qonuniyati farqlanadi:

- *pedagogik innovatsiya muhitining ayovsiz bemaoromlik qonuni;*
- *nihoiat amalga oshish qonuni;*
- *qoliplashtirish (stereotiplashtirish) qonuni;*
- *pedagogik innovatsiyaning davriy takrorlanishi va qaytishi qonuni;*

Ayovsiz bemaoromlik qonunida pedagogik jarayon va hodisalar to'g'risidagi yaxlit tasavvurlar buziladi, pedagogik ong bo'linadi, pedagogik yangilik baholanadi va u yangilikning ahamiyati va qimmatini keng yoyadi.

Nihoiat amalga oshish qonuni yangilikning hayotiyliigi bo'lib, u erta yo kech, stixiyali yoki ongli ravishda amalga oshadi.

Qoliplashtirish (stereotiplashtirish) qonuni shundan iboratki, unda pedagogik innovatsiya fikrlashni bir qolipga tushirish va amaliy harakatga o'tish tendensiyasiga ega bo'ladi. Bunday holatda pedagogik qolip (stereotip) qoloqlikka, boshqa yangiliklarning amalga oshish yo'liga to'siq bo'lishga majbur bo'ladi.

Pedagogik innovatsiyaning davriy takrorlanishi va qaytishi qonunining mohiyati shundaki, unda yangilik yangi sharoitlarda qayta tiklanadi.

Pedagogik innovatsiya tadqiqotchilari innovatsiya jarayonining ikki tipini farqlaydilar:

Innovatsiyaning birinchi tipi stixiyali o'tadi, ya'ni innovatsion jarayonda unga bo'lgan ehtiyoj hisobga olinmaydi, uni amalga oshirishning barcha shart sharoitlari tizimi, usullari va yo'llariga ongli munosabat bo'lmaydi.

Innovatsiyaning ikkinchi tipi ongli, maqsadga muvofiq, ilmiy asoslangan faoliyat mahsulidir.

Oliy maktabdagi innovatsion jarayonlar V.A.Slastenin, M.M.Levina, M.Ya.Vilenskiy va boshqalar tomonidan tadqiq qilingan.

Oliy maktab innovatsion jarayonlari negizida quyidagi yondashuvlarni belgilash mumkin:

- *madaniyatshunoslik jihatidan (insonni bilishning ustuvor rivojlanishi) yondashuv;*

- *shaxsiy faoliyat jihatidan (ta'limdagi yangi texnologiyalar) yondashuv;*

- *ko'p subyektli (dialogik) yondashuv, ya'ni kasbiy tayyorgarlikni insonparvarlashtirish;*

- *individual - ijodiy (o'qituvchi va talabalarning o'zaro munosabatlari asosida) yondashuv.*

Oliy maktabda **innovatsion faoliyatning subyekt**i o'qituvchi va uning shaxsiy imkoniyati hisoblanadi. Bunda o'qituvchi shaxsining ijtimoiy-madaniy, intellektual va axloqiy imkoniyatlari yuksak ahamiyatga molik bo'ladi.

S.M.Godninning ishlarida *talabaning shaxsiy xislatlari pedagogik jarayonning subyekt*i sifatida yoritiladi. Unga quyidagilarni kiritadi: o'qitishning hozirgi va kelgusi bosqichlari uchun qabul qilingan o'quv - tarbiya jarayonining maqsadi, vazifasi va ko'rsatmalarini anglay bilish; intellektual mehnatning

yangi tadbirlarini egallash; maqsadga muvofiq kasbiy o'z-o'zini tarbiyalash va mustaqil tahsil olish, qiyinchiliklarni a'lo darajada yenga bilish, o'sish va mustahkam o'rin egallashning kengayayotgan intellektual va kasbiy imkoniyatlari, istiqbollari bilan qoniqish, o'zining sotsial roli funksiyasini bajarishida faol munosabatda bo'lish va hokazo.

Innovatsion pedagogik jarayonning muhim unsurlari *shaxsning o'z-o'zini boshqarishi va o'zini- o'zi safarbar qila olishi hisoblanadi*. Uning eng muhim yo'nalishlaridan biri **talabalarining bilish faoliyatini rivojlantirish**.

Bunday yo'nalish talabalarining o'quv ishlarini faollashtirish, ularning kasbiy ixtisoslashishini aniqlab olish faolligini o'z ichiga oladi.

Tayanch yo'nalishlar - ta'lim, fan va ishlab chiqarishning integratsiyalashuvi, ularning o'zaro aloqalarida yangi tamoyillarga o'tish.

Shunday qilib, innovatsion faoliyat omillari nazariyasi tahlili uning eng muhim yo'nalishi **gumanistik aksiologiya** ekan, degan xulosaga olib keladi.

Innovatsion faoliyatga aksiologik yondashuv insonning o'zini yangilik yaratish jarayoniga baxshida qilishi, uning tomonidan yaratilgan pedagogik qadriyatlar jamul-jamini anglatadi.

Aksiologiya insonga oliy qadriyat va ijtimoiy taraqqiyotning birdan-bir maqsadi sifatida qaraydi.

3.2. O'qituvchining innovatsion faoliyati tuzilmasi

O'qituvchining innovatsion faoliyatiga yaratuvchilik jarayoni va ijodiy faoliyat natijasi sifatida qaraladi.

V.A.Slastenin o'qituvchining innovatsion faoliyatini tuzishda unga akmeologik jihatdan yondashadi.

Akmeologiya (akme) - yunoncha oliy nuqta, o'tkir, gullagan, yetuk, eng yaxshi davr degan ma'nolarni bildiradi.

B.G. Ananev, N.V.Kuzmina, A.A.Derkach va boshqalar kasbiy faoliyatning samarasini oshirish bilan yo'g'rilgan inson hayotining eng ijodiy davrlari, yetuklik bosqichlari to'g'risida fikr yuritadilar. Ular yetuk insonlarning professionalizmi, shaxs rivojlanishining gullagan davridagi psixik qonuniyatlari, professionalizmga yetishdagi balandliklardan o'ta olish masalalari bilan shug'ullanarlar.

V.A.Slastenin akmeologiyaning yuksak professionalizmga, mutaxassisning uzoq ijodiy umr ko'rishiga olib keladigan subyektiv va obyektiv omillarini asoslab berdi. Obyektiv omillarga olingan ta'limning sifatini, subyektiv omillarga esa insonning iste'dodi va qobiliyatini, ishlab chiqarish vazifalarini samarali hal qila olishidagi ma'suliyatini, mutaxassislarga yondashuvini kiritadi.

Yuksak professionalizmga erishishning omillari sifatida quyidagilar ko'rsatiladi:

- *iste'dod nishonalari;*
- *uquvlilik;*
- *qobiliyat;*
- *iste'dod;*
- *oila tarbiyasi sharoiti;*
- *o'quv yurti;*
- *o'z xatti-harakati.*

Akmeologiya ilmiy nuqtai nazardan professionalizm va ijod munosabatida olib qaraladi. Bunda quyidagi kategoriyalar farqlanadi:

- *ijodiy individuallik;*
- *o'zining o'sish va takomillashish jarayoni;*
- *o'z imkoniyatlarini amalga oshirish sifatidagi kreativ tajribasi.*

O'qituvchining ijodiy individualligi quyidagilardan iborat:

- *intellektual - ijodiy tashabbus;*
- *bilimlar kengligi va chuqurligi intellektual qobiliyati;*
- *ziddiyatlarga nisbatan xushyorlik, ijodga tanqidiy yondashuv, vujudan yaratuvchilikka kurashchanlik qobiliyati;*

• *axborotlarga tashnalik, muammolardagi g'ayri odatiylikka va yangilikka bo'lgan his-tuyg'u, professionalizm, bilishga bo'lgan chanqoqlik (N.V.Vishnekova).*

V.A.Slastenin ijodiy individualizmni ro'yobga chiqarishning asosiy vazifalarini quyidagicha belgilaydi:

- *ijtimoiy mohiyat kasb etgan madaniyatni boyitish;*
- *pedagogik jarayon va shaxs bilimlarini yangilab turish;*
- *samarali va ahamiyatli meyorlarni belgilaydigan yangi texnologiyalarni topish;*

• *shaxsning o'z taqdirini o'zi belgilash va o'zini o'zi namoyon qila olishi asosida o'z rivojlanishini ta'minlash;*

Shu tariqa o'qituvchining ijodiy individualligini shakllantirish shaxs rivojlanishi va yangilanishining dinamik innovatsion jarayoni sifatida tushuniladi.

Ijodiy individuallikni xarakterlaydigan samarali o'z-o'zini anglash quyidagilarni qamrab oladi: o'zini boshqalarga qiyos qilish asosida o'z shaxsining betakror ekanligini anglay olishi; o'zi to'g'risidagi kreativ ko'rinishlar va tasavvurlari to'plami; individual kreativ o'ziga xosliklarning bir butunligi va uyg'unligi, ichki birligi; shaxsning o'z rivojlanishidagi dinamiklik va doimiylik jarayoni va uning ijodkor sifatida shakllanishi; shaxs o'zini namoyon qila olishi va o'zining muayyan ishlarni amalga oshirishga hozir turganligi; ijodkor sifatida o'zini baxshida qila olishi va shaxsiy hamda ijtimoiy vaziyatlarda o'zining o'rnini anglay olishi (V.A.Slastenin).

Innovatsion faoliyat tuzilmasi tahlilida akmeologik yondashuv

o'qituvchining kasbiy mahorati cho'qqilariga erishuvda uning shaxsi rivojlanish qonuniyatlarini ochish imkonini beradi.

O'qituvchi innovatsion faoliyatining eng muhim tavsifi kreativlikdir.

Kreativlik termini angliya-amerika psixologiyasida 60-yillarda paydo bo'ldi. U individning yangi tushuncha yaratishi va yangi ko'nikmalar hosil qilish qobiliyati, xislatini bildiradi.

J.Gilford kreativlikni tavsiflaydigan qator individual qobiliyatlarni ko'rsatadi:

- fikrning ravonligi;
- fikrni maqsadga muvofiq yo'llay olishi;
- o'ziga xoslik (originallik);
- qiziquvchanlik;
- farazlar yaratish qobiliyati;
- xayol qila olish, fantastik (fantaziya.)

M.N.Gnatko kreativlikni kishining ijodiy imkoniyati, sotsial — ijodiy faollikni namoyon qila olish qobiliyati bilan shartlangan kishi individlarining qandaydir maxsus xislati deb qaraydi.

Ijod tushunchasini belgilashda u jarayon — natija tavsifidan, kreativlikni belgilashda esa subyekt — shartlilik tavsifidan foydalanadi.

Ijod mezonlari, uning psixologik mexanizmlari, ijodiy tafakkurning rivojlanish texnikasi V.A.Kan-Kalik, Ya.A.Ponomarev, S.Yu.Stepanov, T.V.Frolov va boshqalarning ishlarida tadqiq etilgan.

D.B. Bogoyavlenskaya ishlarida ijod tahlili birliklari belgilab berilgan. Bunday birlik sifatida muallif intellektual faollikni ko'rsatadi hamda uning uchta bosqichini ajratadi:

- rag'batlantirishning samarali yoki sustkashlik bosqichi. Shaxsning bu bosqichiga, unga tashqaridan berilgan vazifalarni tashabbussiz qabul qilish xarakterlidir;

- intellektual faollikning evristik bosqichi. Bu bosqichda o'z faoliyati tarkibi va tuzilmasini tahlil qilish davom etadi, yangilik ochish, oqilona hal qilishga imkoniyat beradigan ayrim vazifalar qiyoslanadi;

- intellektual faollikning kreativ bosqichi. Bu bosqichda qo'lga kiritilgan empirik qonunlar kelgusi tadqiqotlar uchun maqsad bo'lib qoladi.

Rag'batlantiruvchi, samarali va evristik bosqichga qoloq (ekstensiv) aqliy faoliyat, kreativ bosqichga intellektual faoliyat xosdir.

N.M. Gnatko kreativlik mexanizmlarini quyidagi bo'limlarga bo'lib o'rganishni taklif etadi:

- potentsial kreativlik;
- faoliyatdagi kreativlik.

Potentsial kreativlik N.M Gnatkoning fikricha, muayyan tashqi sharoitlarda faol kreativlikka aylanishga nazariy tayyor shaklda namoyon bo'ladigan individumning potentsial joylashishini anglatuvchi kreativ

faoliyatdir. Potensial kreativlik ijodning zaruriy subyektiv shartidir.

Faoliyatdagi kreativlik - faoliyatning biror turida ijodiy faollik ko'rsatuvchining bevosita tayyorgarligini ta'minlaydigan faoliyatning u yoki bu turi tavsifli potensial kreativ individning individual tavsiflari aloqalarini yuzaga keltiradi. Faol kreativlik ijodning eng muhim subyektiv shartidir (N.M.Gnatko).

Tadqiqotlar ko'rsatadiki, potensial kreativlik, amalga oshirish mumkin bo'lgan kreativlikdir. Uni faoliyatdagi kreativlikka o'tkazish muayyan faoliyat turini tashuvchi (subyekt) tomonidan uning o'zlashtirilishida tub o'zgartirishlar qilish orqali amalga oshadi.

V.A. Slastenin, N.M.Gnatkoning potensial kreativlikni muntazam faoliyatdagi kreativlikka taqlid qilish asosida o'zgartirib borish haqidagi qarashlariga qo'shilgan holda uni to'ldirib, kreativlik taqlid qilish, nusxa olish yo'li bilan rivojlanadi hamda taqlid qilish asosidagi ijod, haqiqiy ijodga olib keladi, deb hisoblaydilar.

O'qituvchi faoliyatidagi kreativlikning bir necha bosqichlarini belgilash mumkin:

Birinchi bosqichda tayyor metodik tavsiyanomalar tuzukkina ko'chiriladi; **ikkinchi bosqichda** mavjud tizimga ayrim moslamalar (modifikatsiyalar), metodik usullar kiritiladi; **uchinchi bosqichda** g'oyani amalga oshirish mazmuni, metodlari, shakli to'la ishlab chiqiladi; **to'rtinchi bosqichda** esa o'qitish va tarbiyalashning o'z betakror konsepsiyasi va metodikasi yaratiladi.

O'qituvchining innovatsiya faoliyati tuzilmasidagi eng muhim komponent bu refleksiyadir.

Refleksiya o'qituvchining o'z ongi va faoliyatini belgilash va tahlil qila olish deb qaraladi (o'z fikri va harakatlariga tashqaridan nazar. V.A.Slastenin).

Pedagogikaga oid adabiyotlarda refleksiv jarayonlarni izohlashning ikki an'anasi mavjudligi aytiladi:

- *obyektlar mohiyatini izohlashga va ularni konstruksiyalashga olib keladigan ongning refleksiv tahlili;*

- *shaxslararo muloqot ma'nosini tushunish refleksiyasi;*

Bu bilan bog'liq ravishda pedagog olimlar quyidagi refleksiv jarayonlarni farqlaydilar:

- *o'z-o'zini va boshqalarni tushunish;*
- *o'z-o'ziga va boshqalarga baho berish;*
- *o'z-o'zini va boshqalarni izohli tahlil qilish.*

Refleksiya (lotincha Reflexio- ortga qaytish) subyektning o'z (ichki) psixik tuyg'u va holatlarini bilish jarayoni sifatida qaraladi.

Falsafa va pedagogikaga oid adabiyotlarda refleksiya shaxsning o'z ongidagi o'zgarishlarni fikrlash jarayoni, deb yoziladi.

Psixologik lug'atda shunday izoh beriladi: «Refleksiya - faqat sub'ektning

o'z-o'zini bilishi va tushunishi emas, balki boshqalar uning shaxsiy xislatlari, his qilish tuyg'usi va bilish (kognitiv) tasavvurlarini bilish hamda tushunishini aniqlab olishini ham anglatadi.

V.A.Lefevr ta'kidlagan ediki, inson o'zining xatti-harakatlariga, fikrlariga nisbatan kuzatuvchi, tadqiq qiluvchi bo'lib qolmasligi, balki boshqa personajlar, ularning xatti-harakatlarini o'rganuvchi mavqei egallashi ham kerak.

M.V.Klarin ijodiy tafakkur xususiyatlarini refleksiya bilan bog'laydi. bunday o'zaro aloqalarda refleksiya o'zida xulosa chiqarish, umumlashtirish, analogiya, qiyoslash va baholash hamda muammolarni eslash, yenga olish va hal qilishlarni birlashtiradi.

V.A.Petrovskiy refleksiya faoliyati tahlilida uning ikki turini farqlaydi:

- *retrospektiv*;
- *prospektiv*.

V.A.Petrovskiyning aniqlashicha, **retrospektiv refleksiya** bu «sodir etilgan faoliyat tarixining retrospektiv tiklanish shaklidagi refleksiyasidir».

Prospektiv refleksiya - bu faoliyatning amalga oshishiga bo'lgan talabning hukm surish dinamikasi.

S.Yu. Stepanov, I.N. Semenov ishlarida intellektual va shaxsiy refleksiyalar farqlanadi. V.V.Davidov o'z tadqiqotlarida formal va mazmun refleksiyasini asoslab berdi. I.S.Ladenko analitik va sintetik refleksiyani farqlaydi.

Demak, o'qituvchining innovatsion faoliyati tuzilmasi motivasion, kreativ, texnologik va reflektiv komponentlardan iboratdir.

Innovatsion faoliyat tuzilmasi haqidagi muhim tizimli tasavvurlar, ularning vazifalarini asoslash, ularning shakllanganlik me'yorlari va sathlari ularni oliy maktab amaliyotiga tatbiq etishning zarur omili hisoblanadi.

3.3. O'qituvchining innovatsion faoliyatini shakllantirish shartlari.

Innovatsionlik pedagogik jarayonni ifodalab, nafaqat uning didaktik qurilmasiga, balki o'qituvchining ijtimoiy mohiyatli natijalari va ruhiy qiyofasiga ham taalluqlidir.

Innovatsionlik ochiqlikni, boshqalar fikrining tan olinishini bildiradi.

O'qituvchining innovatsion faoliyati turli xildagi qarashlarning to'qnashuvi va o'zaro boyitilishi dinamikasida amalga oshishini ko'zda tutadi.

O'qituvchining innovatsion faoliyatini samarali amalga oshirish bir qator shart-sharoitlarga bog'liq. Unga o'qituvchining tayinli muloqoti, aks fikrlarga nisbatan beg'araz munosabat, turli holatlarda ratsional vaziyatning tan olinishini uqtirishga tayyorligi kiradi. Buning natijasida o'qituvchi o'z bilim va ilmiy faoliyatini ta'minlaydigan keng qamrovli mavzu (motiv)ga ega bo'ladi.

O'qituvchi faoliyatida o'z-o'zini faollashtirish, o'z ijodkorligi, o'z-o'zini bilishi va yaratuvchiligi kabi mavzu (motiv)lar muhim ahamiyat kasb etadi. Bu esa o'qituvchi shaxsining kreativligini shakllantirish imkoniyatini beradi.

Yangilik kiritishning muhim sharti *muloqotning yangi vaziyatini tug'dirishdir.*

Muloqotning yangi vaziyati - bu o'qituvchining o'z mustaqillik mavqeini, dunyoga, pedagogik fanga, o'ziga bo'lgan yangi munosabatni yarata olish qobiliyatidir. O'qituvchi o'z nuqtai nazarlariga o'ralashib qolmaydi, u pedagogik tajribalarning boy shakllari orqali ochilib, mukammallashib boradi. Bunday vaziyatlarda o'qituvchining fikrlash usullari, aqliy madaniyati o'zgarib boradi, hissiy tuyg'ulari rivojlanadi.

Keyingi sharti - bu o'qituvchining *madaniyat va muloqotga shayligi.*

O'qituvchining innovatsion faoliyati voqelikni o'zgartirishga, uning muammolari va usullarini yechishni aniqlashga qaratilgan.

O'qituvchi va talaba o'rtasidagi muloqot namunasining o'zgarishi, innovatsion faoliyat shartlaridan biridir.

Yangi munosabatlar, an'analarda bo'lganidek, qistovlar, hukmga bo'ysunish kabi unsurlardan holi bo'lishi lozim. Ular tenglarning hamkorligi, o'zaro boshqarilishi, o'zaro yordam shaklida qurilgan bo'lishi darkor. Ular munosabatlaridagi eng muhim xususiyat bu o'qituvchi va talabaning ijoddagi hamkorligidir.

Innovatsion faoliyat quyidagi asosiy funksiyalar bilan izohlanadi:

- *kasbiy faoliyatning ongli tahlili;*
- *me'yorlarga nisbatan tanqidiy yondashuv;*
- *kasbiy yangiliklarga nisbatan shaylik;*
- *dunyoga ijodiy yaratuvchilik munosabatida bo'lish;*
- *o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish, o'z turmush tarzi va intilishlarini kasbiy faoliyatda mujassam qilish.*

Demak, o'qituvchi yangi pedagogik texnologiyalar, nazariyalar, konsepsiyalarning muallifi, ishlab chiqaruvchisi, tadqiqotchisi, foydalanuvchisi va targ'ibotchisi sifatida namoyon bo'ladi.

Hozirgi jamiyat, madaniyat va ta'lim taraqqiyoti sharoitida o'qituvchi innovatsiya faoliyatiga bo'lgan zaruriyat quyidagilar bilan o'lchanadi:

- *ijtimoiy-iqtisodiy yangilanish ta'lim tizimi, metodologiya va o'quv jarayoni texnologiyasining tubdan yangilashni talab qiladi. Bunday sharoitda o'qituvchining innovatsiya faoliyati pedagogik yangiliklarni yaratish, o'zlashtirish va foydalanishdan iborat bo'ladi;*

- *ta'lim mazmunini insonparvarlashtirish, doimo o'qitishning yangi tashkiliy shakllarini, texnologiyalarini qidirishni taqozo qiladi;*

- *pedagogik yangilikni o'zlashtirish va uni tatbiq etishga nisbatan o'qituvchining munosabati xarakteri o'zgarishi.*

O'qituvchining innovatsion faoliyati tahlili yangilik kiritishning samaradorligini belgilovchi muayyan me'yorlardan foydalanishni talab qiladi. Bunday me'yorlarga - yangilik, maqbullik (optimalnost), yuqori natijalilik, ommaviy tajribalarda innovatsiyani ijodiy qo'llash imkoniyatlari kiradi

Yangilik pedagogik yangilik me'yori sifatida o'zida taklif qilinadigan yangini, yangilik darajasi mohiyatini aks ettiradi. Pedagog olimlar yangilikning qo'llanish mashhurligi darajasi va sohasiga ko'ra farqlanadigan mutlaq, chegaralangan mutlaq, shartli, subyektiv darajalarini farqlaydilar.

Maqbullik me'yori o'qituvchi va talabaning natijaga erishish uchun sarflangan kuch va vositalarini bildiradi.

Natijalilik o'qituvchi faoliyatidagi muayyan muhim ijobiy natijalarni bildiradi.

Pedagogik yangilik o'z mohiyatiga ko'ra ommaviy tajribalar mulki bo'lib qolishi lozim. Pedagogika yangilikni dastlab ayrim o'qituvchilarning faoliyatiga olib kiradi. Keyingi bosqichda - sinalgandan va obyektiv baho olgandan so'ng pedagogik yangilik ommaviy tatbiq etishga tavsiya etiladi.

V.A.Slastenin o'tkazgan tadqiqotlar o'qituvchining innovatsion faoliyatga kasbiy tayyorgarligini aniqlash imkoniyatlarini beradi. Ular quyidagi tavsiflardan iborat:

- *mo'ljallangan yangilikni yalpi va uning alohida bosqichlari muvaffaqiyatini bashorat qilish;*

- *kelgusida qayta ishlash maqsadida yangilikning o'zidagi va uni tatbiq qilishdagi kamchiliklarni aniqlash;*

- *yangilikni boshqa innovatsiyalar bilan qiyoslash, ulardan samaradorlarini tanlab olish, ularning eng ahamiyatli va pishqlik darajasini aniqlash;*

- *yangilikni tatbiq etishning muvaffaqiyatlilik darajasini tekshirish;*

- *yangilikni tatbiq etadigan tashkilotning innovatsiya qobiliyatiga baho berish.*

O'qituvchining innovatsion faoliyati o'z ichiga yangilikni tahlil qilish va unga baho berish, kelgusidagi harakatlarning maqsadi va konsepsiyasini shakllantirish, ushbu rejani amalga oshirish va tahrir qilish, samaradorlikka baho berish kabilarni qamrab oladi.

Innovatsion faoliyatning samaradorligi pedagog shaxsiyati bilan belgilanadi.

V.A.Slastenin tadqiqotlarida o'qituvchining innovatsion faoliyatga bo'lgan qobiliyatlarining asosiy xislatlari belgilab berilgan. Unga quyidagi xislatlar taalluqli:

- *shaxsning ijodiy-motivasion yo'nalganligi. Bu - qiziquvchanlik, ijodiy qiziqish; ijodiy yutuqlarga intilish; peshqadamlikka intilish; o'z kamolotiga intilish va boshqalar;*

- *kreativlik. Bu - hayotot (fantastlik), faraz; qoliplardan holi bo'lish, tavakkal qilish, tanqidiy fikrlash, baho bera olish qobiliyati, o'zicha mushohada yuritish, refleksiya;*

- *kasbiy faoliyatni baholash. Bu - ijodiy faoliyat metodologiyasini egallash qobiliyati; pedagogik tadqiqot metodlarini egallash qobiliyati; mualliflik konsepsiyasi faoliyat texnologiyasini yaratish qobiliyati, ziddiyatni ijodiy*

bartaraf qilish qobiliyati; ijodiy faoliyatda hamkorlik va o'zaro yordam berish qobiliyati va boshqalar;

• *o'qituvchining individual qobiliyati. Bu - ijodiy faoliyat surati; shaxsning ijodiy faoliyatdagi ish qobiliyati; qat'iyatlilik, o'ziga ishonch; ma'suliyatlilik, halollik, haqiqatgo'ylik, o'zini tuta bilish va boshqalar.*

Innovatsion faoliyat tadqiqotlari o'qituvchining innovatsion faoliyatga hozirligi me'yorlarini belgilashga imkon berdi (V.A. Slastenin):

- *innovatsion faoliyatga bo'lgan zaruriyatni anglash;*
- *ijodiy faoliyatga jalb qilinishiga shaylik;*
- *shaxsiy maqsadlarni innovatsion faoliyat bilan moslashtirish;*
- *ijodiy muvaffaqiyatsizliklarni yengishga shaylik;*
- *innovatsion faoliyatni ijro etish uchun texnologik shaylik darajasi;*
- *innovatsion faoliyatning kasbiy mustaqillikka ta'siri;*
- *kasbiy refleksiyaga bo'lgan qobiliyat.*

Oliy maktabdagi innovatsiya jarayonlari xarakteri kiritilgan yangiliklar xususiyatlari, o'qituvchilarning kasbiy imkoniyatlari, yangilik kiritish tashabbuskorlari va ishtirokchilarining innovatsion faoliyatlari xususiyatlari bilan belgilanadi.

Innovatsion faoliyatda eng muhim masalalardan biri o'qituvchi shaxsidir.

O'qituvchi-novator sarmahsul ijodiy shaxs bo'lishi, kreativlikni, keng qamrovli qiziqish va mashg'ullikni, sevuvchi ichki dunyosi boy, pedagogik yangiliklarga o'ch bo'lishi lozim.

O'qituvchini innovatsion faoliyatga tayyorlash ikki yo'nalishda amalga oshirilishi lozim:

- *yangilikni idrok qilishga innovatsion shaylikni shakllantirish;*
- *yangicha harakat qila olishga o'rgatish.*

Innovatsion faoliyatni tashkil etishda talabalarning o'quv-bilish faoliyati va uni boshqarish alohida ahamiyatga ega.

Innovatsiya jarayonlari, ularning funksiyalari, rivojlanish qonuniyatlari, mexanizmlari va uni amalga oshirish texnologiyalari, boshqarish tamoyillarining pedagogik asoslarini o'rganish oliy maktab o'quv jarayonini zamonaviy pedagogika hamda psixologiya fanlari yutuqlari asosida jahon standartlari darajasida tashkil etish imkonini beradi.

O'z-o'zini nazorat qilish uchun savol va topshiriqlar

1. *Ta'limda «innovatsion jarayonlar» termini nimani anglatadi?*
2. *Innovatsion faoliyatdagi akmeologik yondashuvga izoh bering.*
3. *Innovatsion faoliyatdagi «kreativlik» deganda siz nimani tushunasizo?*
4. *Innovatsion faoliyat tarkibidagi «refleksiya»ni tushuntirib bering.*
5. *Innovatsion faoliyatni shakllantirish shartlarini izohlab bering.*

ADABIYOTLAR

1. Н.В.Вишнякова. Креативная психопедагогика. - Минск, 1995.
2. С.М.Годник. О сущности профессионально-педагогической деятельности. Воронеж, 1992.
3. В.И.Загвязинский. Инновационные процессы в образовании и педагогическая наука. -Тюмень, 1990.
4. Инновационная обучение: стратегия и практика. - М., 1994.
5. Инновационные методы обучения в вузе. Сборник научных трудов. - Мурманск, 1993.
6. Кан-Калик В.А., Никандров Н.Д. Педагогическое творчество. - М., 1990.
7. Кларин М.В. Инновационные модели учебного процесса в современной зарубежной педагогике - М., 1994.
8. Слостенин В.А., Кодымова Л.С. Педагогика: Инновационная деятельность. - М.: Магистр, 1997

IV BOB

PEDAGOGIK TEXNOLOGIYANING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI

Ilmiy-texnik taraqqiyot nafaqat aksariyat ishlab chiqarish sohasinigina texnologiyalashtiramoqda, balki u madaniyat, ta'lim sohalariga ham kirib bormoqda. Bugungi kunda informatsion axborot tibbiyot, ta'lim va boshqa texnologiyalar to'g'risida fikr yuritish mumkin.

Texnologizatsiyalash-bu obyektiv jarayon bo'lib, ta'lim evolyutsiyasining yangi vazifalarini sifatli hal qilish uchun tayyorgarlik davri

Tarixan *texnologiya* tushunchasi texnik taraqqiyot bilan bog'liq ravishda yuzaga kelgan va bu tushuncha san'at, hunar va fan haqidagi ta'limotga muvofiq keladi.

Texnologiya deganda, odatda ashyolarni qayta ishlash metodlari va ishlab chiqarish jarayoni hamda ularning ilmiy tavsiflarining majmui tushuniladi. Siyosiy lug'at (M., 1989)da texnologiyaga shunday izoh beriladi: 1) ishlab chiqarish jarayonida ashyolar, materiallar, yarim tayyor ashyolarni *qayta ishlash, tayyorlash holati, xususiyati, shaklining o'zgarish metodlari yig'indisi*; 2) *ashyolar, materiallar va yarim xom ashyolarga muvofiq ishlab chiqarish qurollari orqali ta'sir o'tkazish usullari to'g'risidagi fan*.

«Qomusiy lug'at»da ham shunga yaqin izoh beriladi, lekin unda birmuncha kengroq yoritiladi: «*Fan sifatida texnologiyaning vazifasi har tomonlama samarali va tejimli ishlab chiqarish jarayonlarini aniqlash va amaliyotda undan foydalanish maqsadida fizika, kimyo, mexanika va boshqa qonuniyatlarini bajarish.*»(M., 1979)

Texnologiya grekcha so'z bo'lib, *texnos*- san'at, mahorat, *logos*- ta'limot degan ma'nolarni bildiradi.

Pedagogik texnologiya pedagogning talabalarga ta'sir qilishni tashkil etish bo'yicha kasbiy ahamiyatga molik malakalar tizimini aniqlab beradi, pedagogik faoliyatning texnologikligini anglash usullarini taklif etadi.

Hozirgi davr ta'lim texnologiyalari muammosi, pedagogik innovatsiya tajribalari ularni bir tizimga tushirish va aniqlashtirishni talab qiladi. Oliy maktab oldida pedagogik texnologiyalarning ilmiy asoslari, ularning tasnifi, mohiyatini ochib berish va o'quv jarayonining texnologikligi muammolarini ta'minlash masalasi turibdi.

4.1. Pedagogik texnologiyalarning ilmiy asoslari

Pedagogikaga oid adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, hozirgi davrda

pedagogik texnologiya tushunchasi ta'lim amaliyoti va nazariyasi ilmdan mustahkam o'rin egalladi, lekin uni pedagogikaning mukammal lug'atlari (tezaurus)dagi o'rni hali noma'lumligicha qolib kelmoqda.

Pedagogik texnologiya tushunchasining shakllanishi va rivojlanishi tarixida turli qarashlar mavjud bo'lgan: u texnik vositalar haqidagi ta'limot deb, hamda o'qitish jarayonini loyihalashtirilgan holda izchil va muntazam tashkil etish deb talqin qilingan. Hozir pedagogik texnologiyalarning bir qancha ta'riflari mavjud.

V.P. Bespalko pedagogik texnologiyani *amaliyotga tatbiq qilinadigan muayyan pedagogik tizim loyihasi* sifatida belgilaydi. U pedagogik tizim texnologiyalar ishlab chiqish uchun asos bo'ladi, deb hisoblaydi. Bunda asosiy diqqat o'quv-pedagogik jarayonni oldindan loyihalashga qaratiladi, **didaktik vazifa va o'qitish texnologiyalari** tushunchasidan foydalaniladi. Shu tariqa V.P. Bespalko o'quv jarayonini loyihalash g'oyasini ilgari suradi. Afsuski, hozirgi qadar pedagogik **texnologiya va loyiha** tushunchalari haqida aniqlik yo'q.

Pedagogik texnologiya ta'lim jarayoniga jadallik bilan kirib borayotgan bo'lsa ham, uning maqomi noaniqligicha qolib ketmoqda. Tadqiqotchilarning ishlarida fan va amaliyot oraliqidan o'rin egallamoqda.

N.F.Talizina har bir pedagogik jarayonni tashkil etishdan oldin o'quv jarayoni haqida *texnologik darajada bilimlar tizimini bilib olgan bo'lishi shart* deb hisoblaydi. U fan va amaliyot oraliqida tamoyillarni olg'a suruvchi, metodlar ishlab chiquvchi, ularni izchil qo'llash kabi masalalar bilan shug'ullanuvchi alohida fan bo'lishi kerak, deb hisoblaydi. Ularsiz pedagogik jarayon texnologiya real o'qitish jarayoni sifatida asoslanmay qoladi.

Ayrim mualliflar o'qitish texnologiyalariga fan va san'at oraliqidagi fan deb qaraydilar, boshqalari uni loyihalash bilan bog'laydilar.

Shunday qilib, bir yondashuvda o'qitish texnologiyalari o'qitishning barcha vositalarini qamrab olgan qandaydir jihozlash sifatida ham belgilanadi. Unda texnologiya o'quv jarayonini texniklashtirishni taqozo qiladi.

Boshqa yondashuvda texnologiyaga ta'lim amaliyotini yangi yoki zamonaviylashtirilgan bilimlar bilan ta'minlashning usuli sifatida qarashga imkoniyat beradi. Bunda texnologiyaga ta'limning ilmiy tamoyillari va amaliyotini tatbiq etish sifatida qaraladi.

Texnologiya tushunchasi 60-yillardagi Amerika va G'arbiy yevropada ta'limni isloh qilinishi bilan bog'liq ravishda kirib keldi. B.Blui, J. Koroll, P.Ya.Galperin, V.I.Davidov, N.A.Menchinskaya, Z.I.Kalmikova, L.I. Zankov texnologiyalari mashhur. O'qitishni tashkil qilishning texnologik yondashuvlari V.P.Bespalko, N.F.Talizina, L.M.Fridman, Yu.N.Kulyutkina, G.S.Suxobskoy, T.V.Kudryavsev, A.M. Matyushkin, M.I.Maxmutov kabi aksariyat psixolog va didaktikachilarga taalluqlidir.

Texnologik yondashuvlar tahlili shuni ko'rsatadiki, aksariyat o'qitish texnologiyalari bo'sh texnologiyalanganligi bo'yicha qolib ketmoqda. Bir qator texnologiyalarda nazariy asoslar kuchaytirilgan bo'lib, amaliy tomoni u qadar oydinlashtirilmagan.

T.A.Ballo texnologiyaning bir tomonini, ya'ni o'qitishda topshiriqli yondashuvni yoritadi. Boshqalarida yo kompyuter orqali dasturlashtirilgan o'qitish yoki o'qitishning muammoli tuzilmasi ajralib turadi.

L.V. Zankov, T.Ya.Galperin, V.I.Davidov tadqiqotlarida bosqichli o'qitishning yaxlit texnologiyalari haqida fikr yuritiladi.

1. Pedagogik texnologiyada hali ko'p aniqlanmagan masalalar bor. Bu muammoni tadqiq etish, o'qitish texnologiyasining tushunchasi va metodologik mohiyatini aniqlash bilan bog'liq.

Pedagogik texnologiya o'ziga xos va potensial yaratiladigan pedagogik natijalarga erishish uchun, pedagogik tizimning barcha tashkiliy tomonlariga aloqador nazariy va amaliy (ta'lim tizimi doirasida) tadqiqotlar sohasi sifatida belgilanadi.

Pedagogik texnologiya mohiyatini yoritish uchun pedagog-didaktikachilar tomonidan berilgan ta'riflarga to'xtalishni maqsadga muvofiq deb topamiz.

«**Pedagogik texnologiya** — psixologik va pedagogik o'g'itlar yig'indisi bo'lib, shakllar, metodlar, usullar, o'qitish yo'llari, tarbiyaviy vositalarning maxsus to'plamidir. Ayni zamonda u pedagogik jarayonning tashkiliy-metodik omilini ham bildiradi» (B.Lixachev).

«**Pedagogik texnologiya** — o'quv jarayonini amalga oshirishning mazmuniy texnikasi» (V.P. Bepalko).

«**Pedagogik texnologiya** — rejalashtirilgan o'qitish natijalariga erishish jarayoni tavsifi» (I.P. Volkov).

«**Texnologiya** — ishlov berish, holatni o'zgartirish san'ati, mahorati, malakasi va metodlar yig'indisi» (V.M. Shepel).

«**Pedagogik texnologiya** — talaba va o'qituvchining ularga zarur sharoit yaratish orqali o'quv jarayonini loyihalashtirish, tashkil etish hamda o'tkazish bo'yicha ular pedagogik faoliyatining har tomonlama o'ylangan modelidir.» (V.M. Manaxov).

«**Pedagogik texnologiya** — bu ta'lim shakllarini jadallashtirish vazifasini ko'zlagan o'qitish va bilimlarni o'zlashtirishning barcha jarayonlarini texnika va inson omillarida va ularning birgalikdagi harakatlari vositasida yaratish, tatbiq etish va belgilashning izchil metodidir» (YuNESKO).

«**Pedagogik texnologiya** — pedagogik maqsadlarga erishishda foydalaniladigan shaxsiy imkoniyatlar, jihozlar va metodologik vositalarda amalda bo'lishning tizimli yig'indisi va tartibini bildiradi» (M.V. Klarin).

«**Pedagogik texnologiya** — o'zida turli mualliflar (manbalar)ning barcha

ta'riflari mazmunini qamrab olgan mazmuniy umumlashma hisoblanadi». (I. K. Selevko).

Bu ta'riflar tahlilidan **pedagogik texnologiya** natijani qo'lga kiritish uchun ta'lim doirasida zarur bo'lgan vositalar tizimini rejalashtirish va ta'tbiq etish degan xulosaga kelish mumkin.

Ta'lim texnologiyasi deganda ta'limning belgilangan maqsadi va talabanning bilim darajasiga ko'ra o'quv faoliyatini boshqarishning nazariy loyihasi va pedagogik tizimning amalda bo'lishini ta'minlovchi zarur vositalar tizimi tushuniladi.

O'qitishning **shaxsga yo'naltirilgan texnologiyasi** biror nazariya va maqsad asosida ishlab chiqiladi. Pedagogik tizimning amalda bo'lishi, uning moslanuvchanligi hamda talabanning shaxsiy xususiyatlari, ularning texnologik va individual me'yorlari bilan bog'langan. Bunda ushbu texnologiyalarning moslashuvchanligi, ularning variativligi, talaba xatti-harakatlarining bosqichlilik muhim ahamiyat kasb etadi.

O'qitish texnologiyasi sathida o'quv jarayonining barcha komponentlari yoritiladi.

Shaxsga yo'naltirilgan texnologiya asosida talabalarning intellektual va emotsional-motivatsion rivojlanishi, bilim va kasbiy malakalar shakllanishi, ta'lim jarayoniga qadriyat sifatida yondashish munosabatini ta'minlash, faollikni oshirish, o'z-o'zini anglash va mustaqilligini shakllantirish yotadi.

Bu tadqiqotlarni tahlil qilgan holda ushbu ta'rifni berish mumkin:

Pedagogik texnologiya ta'lim maqsadlariga erishish va shaxsning rivojlanishiga qaratilgan pedagogik faoliyatni muvaffaqiyatli ravishda rivojlantirish tizimi loyihasidir.

Oliy ta'limni isloh qilish, bu masalalarga ilmiy asoslangan nuqtai nazardan yondashishga majbur etadi. Har qanday loyihalash, o'qitishning ilmiy asoslangan vositalari bo'lgani holda, uning texnologikligi hisoblanmaydi.

Loyihalash metodologik funktsiya bajaradi. U talabning psixik rivojlanish qonuniyatlari, o'quv jarayonining rivojlanish xususiyatlari va pedagogik boshqaruv usullarining tadqiqot vositasi sifatida maydonga chiqadi.

Oliy o'quv yurtida ta'limni takomillashtirish maqsadida pedagogik muloqotning yangi shakllari, axborotlarning tarkibiy qismlarini qayta ishlab chiqish, o'quv faoliyatini boshqarishning yangi shakllari talab qilinadi.

Texnologik taraqqiyot, bugungi kunda ijtimoiy jarayonlarni kuzatib borishga qodir eng muhim komponentlardan biridir. Pedagogik ta'lim texnologiyasini yaxshilash jamiyat madaniy saviyasini va uning iqtisodiy qudratini

shakllantirish shartidir.

O'qitish texnologiyasi ta'limning faoliyatini ta'minlaydi, bilimlarni mehnat jarayoniga tatbiq etishni ta'minlaydi, pedagogning ongliligini qolipga tushiradi, uning jadal harakat qilishiga va hayot yo'liga ta'sir ko'rsatadi.

Kasbiy o'qitish texnologiyasi shaxsni intizom, iroda va ixtisoslikka bo'lgan qiziqishni yuzaga keltiradi. Mutaxassisga bo'lgan har tomonlama talabni qanoatlantirishga qaratilgan ta'lim texnologiyalari pedagog va talabaning hamkorligiga tezlikda moslangan psixologik-pedagogik shart-sharoitlarni amalga oshirishga yo'naltiradi.

Mutaxassislarni kasbiy tayyorlash texnologik tamoyili bo'lajak kasbiga qaratilgan maqsadlar, mazmun funksiyalari, o'qitish metodlaridir. Shundan kelib chiqqan holda pedagogik texnologiyalar ishlab chiqiladi.

Pedagogik texnologiyalar ta'riflariga bo'lgan turli yondashuvlar shuni ko'rsatadiki, haqiqatdan ham o'qitish texnologiyalari fan va ishlab chiqarish hamda o'quv-pedagogik jarayon oraliqidan o'rin oladi. Bu kasbiy didaktik tayyorgarlik tizimidagi bilimlarning mustaqil sohasi bo'lib, u o'qitishning didaktika nazariyasi va amaliyoti bilan chambarchas bog'langan. U o'quv faoliyatini boshqarish jarayonini loyihalash va konstruksiyalash funksiyalarini o'zida qamrab oladi.

O'qitish texnologiyasi tarkibiga o'quv jarayonini boshqarishning aniq usullari, boshqarish va o'qitishning ayni istiqbolli tadbirlari haqidagi ham nazariy, ham amaliy bilimlar kiritiladi. O'quv jarayonining borishi sharoitlariga mos ravishda ularning izchilligi belgilanadi.

O'qitish texnologiyasi, o'qitish nazariyasi, o'qitish texnikasi. Ular o'quv faoliyatini boshqarish haqidagi pedagogik sohalaridir. Ular umumlashtirilgan darajasiga ko'ra amalga oshiriladi.

Pedagogik texnologiya ta'lim istiqbolining jarayonlashtirilgan aspektidir.

O'qitish texnologiyasini belgilash — bu kasbiy faoliyat sohasidagi ta'limiy va takomillashish samarasini ta'minlovchi o'quv jarayonini me'yoriy boshqarib turishdir.

Ilmiy adabiyotlarda **pedagogik texnologiya**ning uch aspekti to'g'risida fikr yuritiladi: *ilmiy, tavsifiy, amaliy*.

Ilmiy aspektda o'qitishning maqsadi, mazmuni va metodlari ilmiy asoslanadi hamda pedagogik jarayon loyihalashtiriladi.

Tavsifiy aspektda rejalashtirilgan o'qitish natijalariga erishishning maqsadi, mazmuni, metodlari va vositalarining ishtiroki asosida algoritm jarayoni ishlab chiqiladi.

Amaliy aspektda pedagogik texnologiya jarayoni amalga oshiriladi.

Ta'lim amaliyotiga nisbatan pedagogik texnologiyaning uch sathi belgilanadi: *umumpedagogik, xususiy metodik, lokal (modul)*.

Umumpedagogik texnologiya yaxlit ta'lim jarayonini ifoda qiladi.

Xususiy metodik texnologiya bir fan doirasidagi o'quv -tarbiya jarayonini

amalg oshirish metodlari va vositalaridan iborat bo'ladi.

Lokal (modul) texnologiya o'quv tarbiya jarayonining maxsus bo'limlariga texnologiyani tatbiq qilishni ifoda qiladi. Bu texnologiya xususiy didaktik va tarbiyaviy vazifalarni hal qilishga qaratiladi.

Pedagogikada, o'qitish texnologiyalari bilan birga ta'limiy texnologiyalar ham o'rin olgan. Ta'limiy texnologiyalar mazmun-axborot aspektini bildirsa, o'qitish texnologiyasi jarayonga aloqador deb hisoblanadi, ya'ni ular orasida hali ham aniq farqlar belgilanmagan.

Pedagogik texnologiya talabalarning tayyorgarlik darajasiga, ularning axborotlar bilan tanishganlik va amaliy tayyorgarligiga moslangan bo'lishi lozim.

Kasbiy ta'lim tizimida o'qitish texnologiyalari fundamental va amaliy bilimlarning o'zlashtirilishini, harakatlarning refleksivligini aks ettiradi va o'z kasbiy faoliyatini shakllantiradi.

Pedagogik texnologiya o'qituvchi va talaba faoliyati bilan belgilanadi. Faoliyatning bunday turlariga ko'ra pedagogik texnologiyaning tuzilmasi aniqlanadi.

Pedagogik texnologiyaning tuzilmasi. *U konseptual asos, ta'lim jarayoni mazmuni va texnologik jarayondan iborat bo'ladi.*

Har bir pedagogik texnologiya **muayyan ilmiy konsepsiyaga** asoslanadi.

Pedagogik texnologiyaning **ilmiy konsepsiyasi** ta'lim maqsadlariga erishishning falsafiy, psixologik, ijtimoiy-pedagogik va didaktik asoslashlarni qamrab oladi.

Ta'lim jarayoni mazmuni ta'lim jarayonining umumiy va aniq maqsadlari, o'quv material mazmunidan iborat bo'ladi.

Texnologik jarayon o'quv jarayonini tashkil etish, o'qituvchi faoliyati, talaba faoliyati, o'quv jarayonini boshqarish usullari, o'quv jarayoni diagnostikasini qamrab oladi.

Tadqiqotchilar har qanday pedagogik texnologiyalarni qanoatlantiradigan mezonlarni belgilaydilar.

Izchillik pedagogik texnologiyaning mezonni sifatida jarayonning mantiqiyliqi, pedagogik texnologiyaning barcha qismlarining o'zaro bog'likligi, yaxlitligani o'z ichiga oladi.

Pedagogik texnologiyaning mezonlaridan biri, uning **boshqaruvga** asoslanganligidir. U o'quv jarayoni diagnostikasi, uni rejalashtirish va amal oshirishni loyihalash, undagi o'qitish metodlari va vositalari bilan o'ziga turishdan iborat bo'ladi.

Pedagogik texnologiyaning **samaradorlik** mezonni ta'lim ^{unda} konkret sharoitlarida olinadigan yuksak natijalarni ko'zda tutish ^{oni} faoliyati

Qayta tiklash pedagogik texnologiyalar mezonlar pedagogik texnologiyalarni boshqa o'quv yurtlarida tushuniladi.

Shunday qilib, oliy maktabda mutaxassislarning kasbiy tayyorgarligi murakkab va doimiy harakatdagi tizimni tashkil etadi. Bu tizimda bo'lg'usi o'qituvchining texnologik tayyorgarligi alohida o'rin tutadi. U bo'lg'usi pedagogning intellektual rivojlanishi, faol o'qishi, ijodiy shaxsning rivojlanishi, tafakkurning kasbiy yo'nalganligini idrok qilish, o'quv-bilish faoliyatini tashkil etishda tadqiqiy (ilmiy) tamoyillarni amalga oshirish bilan bog'langan.

Bo'lg'usi pedagogning texnologik tayyorgarligi, oliy o'quv yurtida pedagogik texnologiyalarni amalga oshirishni talab qiladi. Oliy o'quv yurti ta'lim jarayonida foydalaniladigan va keng tarqalgan pedagogik texnologiyalar: *muammoli o'qitish, o'qitishning tabaqalashtirilgan va individual texnologiyasi, programmalashtirilgan o'qitish texnologiyasi, kompyuter axborot texnologiyasi, mualliflik texnologiyasidir.*

4.2. Muammoli o'qitish texnologiyasi

Muammoli o'qitish bu takomillashgan o'qitish texnologiyasidir

Hozirgi oliy maktabdagi samarador o'qitish texnologiyasi — bu muammoli o'qitishdir. Uning vazifasi faol bilish jarayoniga undash va tafakkurda ilmiy-tadqiqot uslubini shakllantirishdir. Muammoli o'qitish ijodiy, faol shaxs tarbiyasi maqsadlariga mos keladi.

Muammoli o'qitish jarayonida talabaning mustaqilligi o'qitishning reproduktiv shakllariga nisbatan tobora o'sib boradi.

Hozirgi pedagogikaga oid adabiyotlarda muammoli o'qitishning turli ta'rif va tavsiflari bor. Bizningcha, nisbatan to'liq va aniq ta'rif M.I. Maxmutova tomonidan berilgan bo'lib, unda muammoli o'qitish mantiqiy fikrlar tadbirlari (tahlil, umumlashtirish) hisobga olingan o'rgatish va dars berish usullarini qo'llash qoidalari va talabalarning tadqiqot faoliyatlari qonuniyatlarining (muammoli vaziyat, bilishga bo'lgan qiziqish, talab v.x.k) tizimi sifatida izohlanadi.

Muammoli o'qitishning mohiyatini, o'qituvchi tomonidan talabalarning o'quv ishlarida muammoli vaziyatni vujudga keltirish va o'quv vazifalarini, muammolarini va savollarini hal qilish orqali yangi bilimlarni o'zlashtirish bo'yicha ularning bilish faoliyatini boshqarish tashkil etadi. Bu esa bilimlarni o'zlashtirishning ilmiy-tadqiqot usulini yuzaga keltiradi.

Ma'lumki, o'qitishning har qanday asosida, inson faoliyatining muayyan qonuniyatlari, shaxs rivoji va ular negizida shakllangan pedagogik fanning tamoyillari va qoidalari yotadi. Insonning bilish faoliyati jarayoni mantiqiy bilish ziddiyatlarini hal qilishdagi obyektiv qonuniyatlari hamda didaktik tamoyil — muammolilikka tayanadi.

O'qitishning hozirgi jarayoni tahlili, psixolog va pedagoglarning fikrlash

muammoli vaziyat, kutilmagan xayrat va mahliyo bo'lishdan boshlanadi, degan xulosalari haqiqatga yaqin ekanligini ko'rsatadi. O'qitish sharoitida insonning o'sha psixik, emotsional va hissiy holati unga fikrlash va aqliy izlanish uchun o'ziga xos turtki vazifasini bajaradi.

Muammoli vaziyat muayyan pedagogik vositalarda maqsadga muvofiq tashkil etiladigan o'ziga xos o'qitish sharoitida yuzaga keladi. Shuningdek, o'rganilgan mavzular xususiyatlaridan kelib chiqib, bunday vaziyatlarni yaratishning maxsus usullarini ishlab chiqish zarur. Shunday qilib, o'qitishda muammoli vaziyat shunchaki «fikir yo'lidagi kutilmagan to'siq» bilan bog'langan aqliy mashaqqat holati emas. **U bilish maqsadlari maxsus taqozo qilgan aqliy taranglik holatidir. Bunday vaziyat negizida avval o'zlashtirilgan bilim izlari va yangi yuzaga kelgan vazifani hal qilish uchun aqliy va amaliy harakat usullari yotadi.** Bunda har qanday mashaqqat muammoli vaziyat bilan bog'liq bo'la bermasligini ta'kidlash o'rinli bo'ladi. Yangi bilimlar avvalgi bilimlar bilan bog'lanmasa, aqliy mashaqqat muammoli bo'lmaydi. Bunday mashaqqat aqliy izlanishni kafolatlamaydi. **Muammoli vaziyat** har qanday fikrlash mashaqqatlaridan farq qilib, unda talaba mashaqqat talab qilgan obyekt (tushuncha, fakt)ning unga avval va ayni vaqtda ma'lum bo'lgan vazifa, masala bo'yicha ichki, yashirin aloqalarini anglab yetadi.

Shunday qilib, **muammoli vaziyatning** mohiyati shuki, u talaba tanish bo'lgan ma'lumotlar va yangi faktlar, hodisalar (qaysiki, ularni tushunish va tushuntirish uchun avvalgi bilimlar kamlik qiladi) o'rtasidagi ziddiyatdir. Bu ziddiyat bilimlarni ijodiy o'zlashtirish uchun harakatlantiruvchi kuchdir.

Muammoli vaziyatning belgilari quyidagilar:

- *talabaga notanish faktning mavjud bo'lishi;*
- *vazifalarni bajarish uchun talabaga beriladigan ko'rsatmalar, yuzaga kelgan bilish mashaqqatini hal qilishda ularning shaxsiy manfaatdorligi.*

Muammoli vaziyatdan chiqqa olish, hamma vaqt muammoni, ya'ni nima noma'lum ekanligini, uning nutqiy ifodasi va yechimini anglash bilan bog'langan bo'ladi.

Muammoli vaziyatni fikriy tahlil qiladigan bo'lsak, u avvalombor talabalarning mustaqil aqliy faoliyatidir. U talabani intellektual mashaqqat keltirib chiqargan sabablarni tushunishga, unga kirish, muammoni so'z bilan ifodalash, ya'ni faol fikr yuritishni belgilashga olib keladi. Bu o'rinda izchillik yorqin ko'rinadi: avvalo muammoli vaziyat yuzaga keladi, so'ng o'quv muammosi shakllanadi.

O'qitish amaliyotida boshqa variant — o'sha muammo tashqi ko'rinishda muammoli vaziyat yuzaga kelishiga muvofiq kelganday bo'ladigan variant ham uchraydi. Faktlar, hukmlar nazariy qoidalar ziddiyatlari mazmunidagi savollar ko'rinishidagi muammoning ifodasi odatda «nimaga» savoliga javob bo'ladigan muammoli vaziyatning mavjudligini aks ettiradi.

Muammo uch tarkibiy qismdan iborat: ma'lum (berilgan vazifa asosida), noma'lum (ularni topish yangi bilimlarni shakllantirishga olib keladi) va avvalgi bilimlar (talabalar tajribasi). Ular noma'lumni topishga yo'nalgan qidiruv ishlarini amalga oshirish uchun zarurdir. Avvalo talabaga noma'lum bo'lgan o'quv muammosi vazifasi belgilanadi va bunda uning bajarilish usullari hamda natijasi ham noma'lum bo'ladi, shunda talabalar o'zlaridagi avval egallangan bilim va ko'nikmalarga asoslanib turib kutilgan natija yoki yechilish yo'lini izlashga tushadi.

Shunday qilib, talabalar biladigan vazifa va uni mustaqil hal kilinish usuli o'quv muammosi bo'la olmaydi, ikkinchidan, biror vazifaning yechilish usullarini va uni izlash vositalarini bilishmasa ham o'quv muammosi bo'la olmaydi.

O'quv muammosining muhim belgilari quyidagilar:

- *yangi bilimlarni shakllantirishga olib keladigan noma'lumning qo'yilishi;*
- *talabalarda noma'lumni topish yo'lida izlanishni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan muayyan bilim zahirasi bo'lishi.*

O'quv muammosini yechish jarayonida talabalar aqliy faoliyatining muhim bosqichi uning yechilish usulini o'ylab topish yoki gipotezaqo'yish hamda gipotezani asoslashdir.

O'quv muammosi muammoli savollar bilan izchil rivojlantirib boriladi va bunda har bir savol uning hal qilinishida bir bosqich bo'lib xizmat qiladi.

Muammoning tarkibiy qismlari, ma'lum va noma'lumning o'zaro munosabati xarakteri bilimga bo'lgan ehtiyojni keltirib chiqaradi va faol bilishga bo'lgan izlanishga undaydi.

Ta'kidlash joizki, **muammoli o'qitishning zaruriy sharti talabalarda haqiqatni va uning natijasini izlash jarayoniga bo'lgan ijobiy munosabatni vujudga keltirish hisoblanadi.**

Talabalarning muammoli o'qitishdagi ijodiy va qidiruv bilish faoliyati muammoli vaziyat paydo qilinganda talabalar mashg'ulotda **muammoni ifodalab berishidan** iborat bo'ladi, ya'ni bilishdagi qiyinchiliklarning paydo bo'lishi mohiyatini (ya'ni ushbu damda unga nima ma'lum bo'lsa) so'z bilan ifodalab beradi, so'ngra muammoning yechilish usullarini qidiradi va bunda turli tahminlarni olg'a suradi, talabalar haqiqiy deb topgan taxminlardan birini faraz sifatida asos qilib oladi va uni isbotlaydi. Izlanish muammo yoki vazifa bajarilgandan so'ng tugallanadi.

Shaxs bilish faoliyatining izlanish davrini maxsus sxemalarda ifodalash mumkin: **muammoli vaziyat — o'quv muammosi — o'quv muammosini yechish uchun izlanish — muammoning yechilishi.**

Muammoli o'qitish mashg'ulotlarini tashkil etish va o'tkazishning muhim tomoni shundaki, bunda o'qituvchi uning ham ta'limiy, ham tarbiyaviy funksiyasini yaxshi anglab olgan bo'lishi talab qilinadi. O'qituvchi hech

qachon talabalarga tayyor haqiqatni (echimni) berishi kerak emas, balki ularga bilimlarni olishga turtki berishi, mashg'ulotlarda va hayot faoliyatlarida zarur bo'lgan axborot, voqea, vaqt va hodisalarni ongida qayta ishlashlariga yordam berishi lozim bo'ladi.

Muammoli o'qitish bilimlarni ongli va mustahkam o'zlashtirish, atrof-muhitga o'zining faol munosabatini belgilab olishda talabalar bilish faoliyatini jonlantirishda katta imkoniyatlarga ega.

Muammoli o'qitishda o'qituvchi talabalarning bilish faoliyatini tashkil etadi, shundagina talabalar fanlarni tahlil qilish asosida mustaqil ravishda intellektual mashaqqatlarni hal qilish, xulosa chiqarish va umumlashtirish, qonuniyatlarni shakllantirish hamda qo'lga kiritilgan bilimlarni yangi vaziyatga tatbiq etishga intiladi.

Ayrim hollarda o'qituvchi talabalarda nafaqat qiziqish uyg'otishi kerak, balki o'quv muammosini o'zi hal qilib qo'ymasligi va **boshqa hollarda talabalarning o'quv muammosini yechishdagi mustaqil ishlariga rahbarlik qilishi lozim,** natijada talabalarda bilimlarga mustaqil erishish qobiliyati shakllanadi hamda gipoteza qo'yish va uni isbotlash orqali yangi aqliy harakat usullarini topadi hamda bilimlarni bir muammodan boshqasiga ko'chirish ko'nikmasini hosil qiladi, diqqat va tasavvurlari rivojlanadi. Talabalar muammoli o'qitish jarayonida muammoli vaziyatda o'quv materiallarini idrok qilish orqali bilim va aqliy harakat usullarini o'zlashtirar ekan, o'rganilganlarni mustaqil tahlil qilar ekan, gipotezalar qo'yish va ularni isbotlash orqali o'quv muammolarini shakllantirar va yechar ekan, bunda talabalarning intellektual faolligi ta'minlanadi.

Shunday qilib, **muammoli o'qitishning vazifasi, talabalar tomonidan bilimlar tizimi va aqliy hamda amaliy faoliyatlari usullarini samarali o'zlashtirishga hamkorlik qilish, ularda yangi vaziyatda olingan bilimlarni ijodiy qo'llash malakasini hosil qilish, bilish mustaqilligi hamda o'quv va tarbiya muammolarini hal qilishdir.**

O'quv jarayonining amaliy tahlili muammosi o'qitishning o'ziga xosligini belgilash imkoniyatini ochadi. Muammoli o'qitishning mohiyati, ta'lim oluvchi tomonidan o'zlashtirilishi lozim bo'lgan axborotlarni o'qituvchining maxsus tashkil qilishidan iboratdir.

Muammoli o'qitishni tashkil etishning birinchi sharti o'quv axborotlarining takomillashib borishi tizimidir.

Muammoli o'qitishning ikkinchi shartida muammoli o'qitish amalga oshiriladi va unda axborotning o'quv vazifasiga o'tkazilishi vaqtida uni yechish usulini tanlash imkoniyati ko'zda tutiladi.

Muammoli o'qitishning uchinchi sharti ta'lim oluvchining subyektiv mavqei, ularning bilish maqsadlarini anglab yetishi va qaror qabul qilishi, masalani hal qilish va natijani qo'lga kiritish uchun o'zlarining ihtiyorida bo'lgan vositalarni baholay bilishidir.

Muammoli o'qitishga asoslangan o'quv mashg'ulotlarini o'tkazish metodikasi unda qo'llanadigan metodlarni asoslab berishni talab qiladi. Bunda: ijodiy, qisman-ijodiy yoki evristik, axborotlarni muammoli bayon qilish, axborotni muammoli boshlash orqali bayon qilish asosiy metodlar hisoblanadi.

Ijodiy metod ta'lim oluvchining ijodiy mustaqilligini to'la amalga oshiradi. Unda talaba o'qituvchining bergan vazifasini bajaradi, ayni vaqtda o'zlari ham o'quv muammosini shakllantiradi, o'zi mustaqil gipotezani yechishga harakat qiladi, izlanishni amalga oshiradi va provard natijaga erishadi. Shu tariqa ijodiy metod qo'llash bilan talabalar faoliyati, olimlarning ilmiy-tadqiqot faoliyatiga yaqinlashadi. O'qituvchi faqat talabalarning ilmiy izlanishlariga umumiy rahbarlik qiladi. Vazifalar esa ularning mustaqil o'quv-bilish xatti-harakatlarining to'la davriyligini ko'zda tutadi: yo tahlilgacha axborotlar yig'iladi yoki yechilishiga qadar o'quv muammosi qo'yiladi hamda yechimlar tekshirib ko'riladi va yangi bilimlar joriy qilinadi.

Ijodiy metoddan o'rganilayotgan kursning umumiy asoslarini qamrab olgan eng muhim mavzularni o'tishda foydalanish tavsiya etiladi. Bu esa boshqa barcha materiallarning tobora ongli o'zlashtirilishiga olib kelishi lozim. Shuningdek, bunday metodda mashg'ulot o'tkazish uchun o'qituvchi tanlangan bo'lim yoki mavzu talabalarning idrok qilishlariga qulay bo'lishini nazarda tutishi lozim bo'ladi.

Ijodiy metod ta'lim oluvchidagi uzoq vaqtni va maxsus sharoit yaratilishini talab qiladi.

Talabalarning ijodiy ishlari shakliy jihatdan rang-barangdir; Ular ma'ruza matnini tayyorlash va seminarga tayyorgarlik ko'rish, u yoki bu masalaning nazariy holatini (adabiyotlar bilan birma-bir ishlash, hujjatlarni arxivda o'rganish) o'rganish, ko'rgazmali qurollar, didaktik materiallar tayyorlash va boshqalardir.

Qisman ijodiy metod murakkab muammoni bo'laklarga ajratib, uning qulay masalalarini bosqichma-bosqich aniqlab olishda qo'llanadi va unda hal qilingan har bir bosqich (qadam) masalaning keyingi bosqichini yechishda asos bo'lib xizmat qiladi. Bunda talabalar o'quv muammosining qo'yilishida, gipotezani taxmin qilish va isbotlashdafaol qatnashdilar. Ularning faoliyati reproduktiv va ijodiy unsurlarni o'zida qamrab oladi. Bunda o'qitishning qidiruv (izlanish) suhbat, talabalarning javoblari va to'ldirishlariga qo'shimcha qilgan holda o'qituvchining bayoni, faktlarni kuzatish va umumlashtirish usullari qo'llanadi. Bu hollarda talabalarning reproduktiv va qidiruv (izlanish) faoliyatining muvofiqligi muhim ahamiyat kasb etadi. Ular biror bosqichdagi o'quv muammosining mustaqil hal qilinishidan to' ulardan aksariyati yechilgunga qadar kuchli o'zgarib turishi mumkin.

Mashg'ulotlarda ijodiy suhbatni qo'llash maqsadga muvofiq topiladi. Talabalar bunday suhbat jarayonida o'zlarida avvaldan mavjud bo'lgan

bilimlari, ijodiy faoliyati tajribasiga asoslangan holda o'qituvchi rahbarligida muammoni izlaydi va mustaqil ravishda uning yechimini topadi. Talabalar o'z tashabbuslari bilan savollarga javob beradilar yoki o'z chiqishlarida turli mulohazalarni bildiradilar, muammoning yechilishidagi o'z variantlarini ilgari suradilar, hodisalar o'rtasidagi rang-barang aloqalarni qayd qiladilar, bahslashadilar, boshqalarning fikriga tanqidiy munosabat bildiradilar. Bu jarayonda o'qituvchining talabalarga yordam berish darajasi, ularning mashg'ulotlarga tayyorgarlik ko'rish darajasiga bog'liq bo'ladi.

Ijodiy suhbatga tayyorlashda o'qituvchining unga o'ta ma'suliyat bilan yondoshishi talab qilinadi. O'qituvchi bunday suhbatga oldindan jiddiy tayyorgarlik ko'rishi lozim: avvaldan shunday savollar o'ylab topishi kerakki, ular talabaning u yoki bu hodisaning mohiyatini o'ylashga majbur etsin hamda suhbat yo'nalishi va gipotezaning ehtimol ko'rilgan variantlari va uning yechilish yo'llarini bashorat qila olsun. O'qituvchi talabalarning umuman muammoni yechish uchun yetarli darajada tayyorgarlik ko'rib kelmasligini ham ko'zda tutishi va bunday vaqtda sodda va murakkablashtirib boruvchi qo'shimcha savollarni tayyorlab qo'yishi lozim. Bunday savollar orqali talabalar ijodiy hal qilishi shart bo'lgan vazifalarni qismlarga ajratish ham zarur bo'ladi, ya'ni muammo kichik muammolarga bo'linadi va muammoli vazifa yechiladi. O'qituvchi bunday vaziyatda vazminligini saqlashi, talabalarga tezroq yordam berish, kamchiligini tuzatish va yanglish fikr bildirganlarga tanbeh berishga shoshilmasligi, balki qo'shimcha savollar bilan o'zlarining xatosini anglashga va to'g'ri qaror qabul qilishga erishishi maqsadga muvofiqdir.

Ijodiy suhbat davomida kamroq tayyorgarlik ko'rgan, jonli fikr olishuvlarda, shuningdek, indamaslikni xush ko'radigan talabalarga alohida axamiyat berish lozim. Bunday talabalarning hulqlarini ko'zda tutgan holda ulardan ham «sado chiqishi»ga erishish maqsadida ular uchun ham avvaldan savollar tayyorlab qo'yish ma'qul bo'ladi.

Ijodiy xarakterdagi suhbat o'quv-tadqiqot ishlarining zaruriy bosqichi hisoblanadi. Unda talabalarning o'zida tadqiqot ishlari unsurlari mavjud bo'lgan qisman-ijodiy faoliyatning bajarilishini talab qiladigan muammoli xarakterdagi mantiqiy masalalar diqqatni jalb qiladi.

Materialni muammoli bayon qilish. Bunda ijod o'qituvchi tomonidan amalga oshiriladi va tobora faollashtirib boriladi. O'qituvchi yangi materialni bayon qilishda, uning yechilishini o'zi ta'minlaydi. Bunda o'qituvchi ziddiyatlarni ta'kidlaydi, uni barchaga eshittirib muhokama qiladi, o'z mulohazalarini bildiradi, haqiqatni faktlar, mantiqiy isbotlar tizimi yordamida asoslaydi. O'qituvchi bu tadbirlarni muvaffaqiyatli amalga oshira olsa, talabalar uning fikrlari borishiga diqqat bilan qo'shilib boradi, muammolarning yechilish oqimiga qo'shilib ketadi hamda birga fikr yuritadi. Birga hayajonlanadi, shu tariqa mashg'ulotning qatnashchisiga aylanadi. Bunda o'qituvchi talabaning bilish jarayonini savollar berish, savolga savol berish

yo'li bilan boshqaradi va shu orqali auditoriyadagi o'rganilayotgan materiallar bo'yicha ziddiyatlarga diqqatni jalb qiladi va talabalarni o'ylab fikr yuritishga majbur qiladi. O'qituvchi tushunilmagan savolni hal qilishidan oldinoq talabalar o'zlaricha o'z javoblarini tayyorlab qo'yadilar va uni ma'lum muddat o'tgach o'qituvchining fikri va xulosasi bilan taqqoslaydilar.

Materialni muammoli bayon qilish axborotni bayon qilishdan tubdan farq qiladi. Chunki unda u yoki bu hodisaning belgilari, xossalari, tushunchalari, qoidalari shunchaki tasvirlab beriladi, tayyor xulosalar bayon qilinadi.

O'quv axborotlarining muammoli bayoni metodidan foydalanishning boshqa varianti, fan taraqqiyoti tarixidagi u yoki bu qonunning olimlar tomonidan kashf etilishi yo'lini yoritib berish bo'lishi ham mumkin.

O'quv jarayonida keng tarqalgan metodlardan biri — **shartli ravishda o'quv axborotlarining bayonini muammoli boshlash** deb nomlanadigan metoddir. Materialni muammoli bayon qilish metodidan bu metod muammoli vaziyat faqat materialni bayon qilish boshidagina yaratilishi bilangina farqlanadi. Keyinchalik material axborot usulida bayon qilinadi. Albatta, bu metod yuqorida talabaning ijodiy izlanish faoliyati, ayniqsa, ijodiy metodida ko'ringan ko'nikmalarni hosil qilishga imkoniyat bermaydi. Lekin talabalarining mashg'ulot ibtidosida olgan ilxomlari barcha materialni faol idrok qilishga, unga yuqori qiziqish uyg'otishga bevosita turtki beradi. Yuqoridagi barcha metodlar orasida bu metod o'zining oddiyligi bilan ajralib turadi.

Muammoli vaziyatni tashkil qilishda quyidagi ehtimol ko'ringan didaktik maqsadlarni hisobga olish zarur: o'quv materialiga talabalar diqqatini jalb qilish, ularning bilishga bo'lgan qiziqishini uyg'otish, talabalarining bilish faoliyatini jonlantirish, ularni intellektual zo'riqish mashaqqatlariga olib kelish, talabalar tomonidan egallangan hozirgi bilim, malaka va ko'nikmalar kelajakda yuzaga keladigan bilishga bo'lgan talablarini qondira olmasligini ko'rsata bilish hamda talabalarga o'quv muammolarini tahlil qilishga, uning yechilishidagi eng ratsional yo'llarni aniqlashda yordam berish kerak.

O'quv jarayonidagi muammoli vaziyatning bir necha turlari farqlanadi:

1. Talabalar qo'yilgan vazifaning yechilish usulini bilmaydilar, muammoli savolga javob berolmaydilar.

2. Talabalar avval olgan bilimlarini yangi sharoitda, holatda foydalanish zaruriyatiga duch keladilar.

3. Vazifaning nazariy jihatdan yechilishi mumkin bo'lgan yo'li va tanlangan usulning amaliy jihatdan qo'llash qiyinligi orasida ziddiyat yuz beradi.

4. Vazifaning bajarilishida natijaga amaliy erishish va talabalarda uni nazariy jihatdan asoslashga bilim yetishmasligi o'rtasida ziddiyat yuz beradi.

Adabiyotlarda muammoli vaziyat yaratishning quyidagi ko'p uchraydigan

usullari qayd qilinadi:

- *hodisalar, o'rganilayotgan tushunchalar mohiyatini tushuntirish uchun muammoli vazifalar qo'yish;*

- *olingan bilimlarning amaliy tadbiri usullarini topish uchun muammoli vazifa qo'yish;*

- *talabalarni hodisalar va faktlar orasidagi ziddiyatlar va nomuvofiqliklarni tushuntirib berishlariga undash;*

- *ilmiy tushunchalari va hayotiy tasavvurlari orasidagi ziddiyatni keltirib chiqaradigan fakt va hodisalarni tahlil qilishga undash;*

- *talabalarni fakt, hodisa, xatti-harakatlar, xulosalarni solishtirish, qiyos qilishga undash;*

- *talabalarni go'yo tushunib bo'lmaydigan xarakterdagi va fan tarixida ilmiy muammoning qo'yilishiga sabab bo'lgan faktlar bilan tanishtirish.*

Muammoli vaziyatni vujudga keltirishning yuqorida keltirilgan usullari uning boshqa variantlariga chek qo'ymaydi. Har bir o'qituvchi o'zining amaliy faoliyatida o'quv materiallari bilan ijodiy ishlash jarayonida uni tashkil qilishning turli imkoniyatlarini qidirishi va topishi mumkin.

Talabalarning fikrlari tobora qiyomiga yeta borib, **muammoli vaziyat** ularda ma'lum xissey hozirlikni vujudga keltiradi. Mustaqil amalga oshirilgan bilish jarayonidan, kashfiyotlardan qoniqish hosil qiladi. Xayratga tushish, tushkunlik yoki shodlik hissiyotlari muammoli vaziyatni to'g'ri tashkil qilish belgilari bo'lib xizmat qiladi. Ma'lumki, yuqori ko'tarinkilik bilimlarni samarali o'zlashtirish, haqiqatni qidirish va unga erishishning muhim omili hisoblanadi.

Muammoning murakkabligi, talabalarning bilim saviyasi va malakasi, ularning ijodiy faoliyati ko'nikmalari, didaktik maqsadga yo'nalganligiga qarab muammoli o'qitishda talaba va o'qituvchi o'zaro munosabatlarining turli variantlari bo'lishi mumkin, ya'ni **muammolilikning turli sathlari** amalda bo'lishi mumkin.

Pedagogikaga oid adabiyotlarda asosan muammolilikning uch sathi haqida fikr yuritiladi:

Birinchi sathda o'qituvchi o'zi muammoni qo'yadi, uni shakllantiradi va talabalarni mustaqil ravishda uning yechilish yo'lini qidirishga yo'naltiradi.

Ikkinchi sathda o'qituvchi faqat muammoli vaziyatni vujudga keltiradi, talabalar esa muammoni mustaqil shakllantiradilar va yechadilar.

Uchinchi sath — oliy sath bo'lib, unda o'qituvchi shunday qoidani ko'zda tutadi: muayyan muammoni ko'rsatib bermaydi, balki unga talabalarni «ro'baro» qiladi hamda ularni mustaqil ijodiy faoliyatga yo'naltiradi, ularni boshqaradi va natijani baholaydi. Talabalar esa muammoni mustaqil anglaydilar, uni shakllantiradilar, uning yechilish usullarini tadqiq qiladilar.

O'quv muammosining qo'yilish jarayonini osonlashtirish uchun muayyan tartibga rioya qilish lozim bo'ladi. yechilish lozim bo'lgan hamda yangi tushunchalar bilan bevosita bog'liq bo'lgan avvalgi o'zlashtirilgan

bilimlar doirasini faollashtirmasdan turib, muammoni qo'yib bo'lmaydi. Muammoli vazifalarni tashkil qilishdan oldin talabalarining sabab-oqibat aloqalarini o'rnata olish usullarini egallaganligiga ishonch hosil qilish, talabalarining muammoli vaziyatni tahlil qila olish darajasini o'rganish shartdir. Shuningdek, o'qituvchi talabalar e'tiboriga faqat ular uchun qulay bo'lgan muammolarni qo'ymasligi ham mumkin. Shu bilan birgalikda muammoning yechilishi uni to'g'ri qo'ya bilishga ko'p jihatdan bog'liq ekanligini unutmaslik zarur.

Bu qoidalarini amalga oshirish, avvalo o'quv materialining mazmun xususiyati bilan bog'liqdir. Uning tarkibi va tuzilmasiga qator talablarni qo'yish mumkin.

O'quv materiali quyidagi mazmunni qamrab oladi:

- yangilik unsurlari (*yangi tushunchalar, yangi belgilar, xususiyatlar, noma'lum tushunchalarning jihatlari, yangi aloqalar, harakatlanishning yangi usullari*);

- faktlar, bilish vazifalari va masalalari, ziddiyatlari ko'rinishidagi materiallarni qamrab olgan ma'lum va yangi bilim o'rtasidagi ziddiyat;

- umumpedagogik va didaktik tamoyillarni hisobga olgan pedagogik nazariyaning metodologik asoslari materialini mantiqqa muvofiq bayon qilish.

Shuni ta'kidlash lozimki, o'qitish jarayoni faqat «muammoli» yoki «nomuammoli» metodlar yordamidagina amalga oshmaydi, balki uning samarali borishi uchun xilma xil metodlarni qo'llash maqsadga muvofiqdir. O'qituvchi mashg'ulotning maqsadi, o'quv materiallarining mazmunini to'plash, auditoriyada qatnashgan talabalarining xarakteri, ularning tayyorgarlik darajasini hisobga olgan holda ularni tinglash hamda birini ikkinchisi bilan bog'lashni amalga oshiradi. Shundagina o'quv jarayonining yuqori samaradorligi ta'minlanadi. Shuningdek, muammoli o'qitishning samaradorligi ko'p jihatlardan talabalarining ijodiy faoliyatiga, muammoni ifodalash va yechishga bo'lgan tayyorgarligiga bog'liq bo'ladi. Ularni ijodiy faoliyatga jalb qilishda muammoli boshlash bayonidan asta-sekin tadqiqot ishlarigacha o'tish tavsiya etiladi. Shuningdek, muammoli o'qitishning barcha metodlari zanjirida asta-sekin oddiydan murakkabga o'tish kerak bo'ladi.

Pedagogikaga oid adabiyotlarda talabalarining ijodiy faoliyati reproduktiv, qayta ishlab chiqish metodlarini shakllantirmasdan avval amalda bo'la olmasligi ta'kidlanadi. Agar o'rganilayotgan kursning (bo'lim, mavzuning) mohiyatini, ulardan foydalanishning zarur metodik materiallari va qoidalarini talabalar bilmasa va anglamasa, o'qituvchi ularning ijodiy faoliyatini tashkil eta olmaydi.

Demak, muammoli o'qitish yetarli darajada samarali bo'lishi uchun u yaxlit o'quv-tarbiya jarayonining uzviy qismi bo'lishi kerak.

Muammoli leksiyalar o'tkazish jarayonida talabalarda ijodiy faoliyatga zarur bo'lgan motivlar, qimmatli yo'l-yo'riqlar va yo'llanmalarning

shakllanganligi muhim o'rin egallaydi.

Ta'kidlash joizki, o'quv faoliyati motivlarining doirasi juda ko'p motivlar yig'indisi bo'lsa-da, ulardan ikki guruhi belgilovchi hisoblanadi.

Birinchi guruhga maxsus motivlar taalluqli. Ular talabalar tomonidan barcha hayotiy ehtiyojlarni chuqur anglash, mutaxassis bo'lib yetishishi uchun bilimlarni egallashning ijtimoiy zarurligini tushunishni qamrab oladi. Bu guruh motivlarini o'qituvchi kursning amaliy xarakteri va kasbiy yo'nalganligini namoyish qilish orqali talabalarning tushunchalarini amalda qo'llash yo'li bilan kuchaytirishi mumkin.

Ikkinchi guruh motivlari o'quv fanlari va bilishga bo'lgan qiziqish bilan bog'langan. Bu guruh motivlari mohiyatini o'qituvchi talabalardagi o'quv fanlariga bo'lgan qiziqishni bilish to'g'risidagi bilimlarni shakllantirish orqali kuchaytirishi mumkin. Buning uchun leksiya jarayonida xatti-harakatlarning namunaviy usullari, tushunchalar tizimining mantiqiy usullari, aniqlanmalar, xislatlar va boshqa isbotlovchi qurilmalarning «tushunchalar asosida xulosalar» xatti-harakatlari shakllanishining didaktik qimmatini belgilovchi o'quv materialiga urg'u beriladi.

Talabalarda yuqorida bayon qilingan malakalarni shakllantirish uchun leksiyaning o'tkazish uchun shunday tayyorgarlik ko'rish ko'zda tutilishi kerakki, ular tayyor bilimlarni chaqqonlik bilan harakat usullariga aylantira olsin. Bu didaktik maqsadga erishish uchun talabalarning yechimlarni qanday shakllantirishlariga, tushunchalar yechimining qanday usullari borligiga, u yoki bu ifoda qaysi talablar asosida qoniqtirilayotganiga, dastlabki omil, argumentlar hamda xulosalarga diqqatni jalb qilish lozim.

O'qitishning bu metodini leksiya o'qishning axborot — tasviriy yondashuvdan, qisman ijodiy va ijodiy metodga o'tish orqali amalga oshirish mumkin. Ular talabalarda leksiyaning turli bosqichlarida va sharoitlarida muayyan bilish mashaqqatlarini tug'diradiki, ular o'qitish jarayonida avval shakllangan bilim va ko'nikmalarni joriy etish hamda qayta ishlash asosida muvaffaqiyatli hal kilinadi.

Talabalarni ijodiy faoliyatga tayyorlash tizimida o'qituvchining leksiya jarayonida ularga e'tibor qaratishi, o'quv-bilish faoliyatiga mos ko'rsatmalarni bera olishi muhim ahamiyatga ega. Shu maqsadda leksiyada o'quv fani mazmunining umumiy-ta'limiy qimmatini isbotlash bilan birga uning shaxs intellekti, dunyoqarashi, bilimlarni tasniflash va qo'llash usullari, ulardan tejamli foydalanish hamda to'g'ri baholay olish tarbiyasiga ta'sir etishni ham isbotlash lozim bo'ladi.

Shuningdek, bunday eksperiment (amaliyot), egallangan bilimlar, fikrlarni (xukmlarni) qurish usullarining haqiqiylikini tasdiqlashga qaratilganligi ta'kidlanishi lozim. O'quv mashg'ulotlarining bunday borishi talabalarda ilmiy-nazariy tadqiqot va eksperiment o'tkazish malakasini shakllantiradi. Bu bilan ular ilmiy ijod kengligiga, ishchanlik muloqotiga

chiqadi, tadqiqotning bosqichlarini rejalashtiradi, uning maqsad va vazifalarini ifodalaydi, metodikasini ishlab chiqadi.

Muammoli o'qitishning talablar darajasidagi sifatini ta'minlash, talabalar tomonidan o'zlashtirilgan axborotlar bo'yicha bilimlarni chuqurlashtirish va kengaytirish maqsadida **seminarlar** o'tkazish mumkin.

Ma'lumki, bunday seminar o'tkazishning dastlabki maqsadi ma'ruza yoki axborotni jamoa bo'lib muhokama qilishdir. **Seminarning samaradorligi** albatta talabalarni unga tayyorlash sifatiga bog'liq. Ayniqsa, ma'ruza va axborot tayyorlayotgan talabalar bilan ishlash muhim ahamiyatga ega.

Talabalarni seminarga tayyorlash bosqichma-bosqich tashkil etiladi.

Birinci bosqichda o'qituvchi talabani seminar mavzusini aniqlab beradi. Mavzuni tanlash va bo'lg'usi ma'ruza yoki axborotni tayyorlashda ularga nisbatan shunchaki o'qituvchi, talaba deb qaramaslik kerak, balki ularni seminarda muhokama qilinadigan mavzuning ahamiyatini, dolzarbligini fikrlashga, o'quv fanini keyinchalik muvaffaqiyatli egallash uchun uni chuqur o'rganishi lozimligini anglashga, bo'lg'usi kasbiy faoliyatining hozirgi ijtimoiy, ilmiy muammolarini rejalashtira olish darajasiga olib kelish zarur. Bunda vaqtni tejash, tashkiliy ishlarni olib borishni jadallashtirish uchun talabalarga mavzu bo'yicha adabiyotlarni, imkoni boricha, mavzulari, paragraflari va sahifalarini ko'rsatgan holda tavsiya etish lozim. Talabalarni ma'ruza va axborotlarga tayyorlashning birinchi bosqichida uning mavzusi bo'yicha referatning batafsil rejasini tuzish vazifasi yuklanadi.

Ikkinchi bosqichda talabalarni ma'ruza qilishga tayyorlashda o'qituvchi u bilan birga referat rejasini muhokama qiladi, uning ayrim o'rinlarini tuzatadi. Bu o'z navbatida dastlabki fikrlarni tezlikda tuzatish, aniqlik kiritish, to'ldirish imkonini beradi va u pirovard natijada bo'lg'usi ma'ruzaning sifatini oshiradi.

Uchinchi bosqichda o'qituvchi talaba tayyorlab kelgan referatning mazmuni bilan tanishadi. Zaruriyat tug'ilganda, unga savollar qo'yish, talaba esa bu suhbatdan so'ng tegishli tuzatishlar qilishi lozim bo'ladi. Shuningdek, shunday savollarni ham berish kerakki, talaba bu savollarga o'z chiqishida javob bersin. Ayni o'rinda talabani seminar ma'ruza qilish uslubi ham muhokama qilingani ma'qul.

Shuni esdan chiqarmaslik kerakki, faqat ma'ruza bilan qatnashadigan talabalar bilan ishlash, boshqa talabalar nazardan chetda qolmasin. Balki guruhdagi barcha talabalar oldindan muhokama qilinadigan mavzular bilan tanish bo'lishi, seminar mavzusi bilan aloqador leksiya va qo'shimcha materiallar mazmuni ustida ishlagan bo'lishi, mavzuga muvofiq ravishda olinayotgan bilimlarni nazorat qilishga va mavzuni muhokama qilishga tayyor bo'lishlari lozim. Bunday seminar mashg'uloti odatda muhokama qilinadigan mavzuning mohiyati va dolzarbligi leksiya materiali bilan bog'lashni eslatish bilan boshlanadi. Shundan so'ng talabalar o'rganilayotgan masalani muhokama qilishga faollashtiriladi, bilimlarini namoyish qila olishi aniqlanadi.

bu ikki yo'l bilan amalga oshiriladi: yo qisqacha javoblar talab qiluvchi va talabdan tayyorlab qo'yilgan savollar bo'yicha suhbat shaklida yoki tuzatish (korreksiya) test savollari asosida nazorat qilish orqali. Tajribalar shuni ko'rsatadiki, bu har ikkala bilimlarni yuzaga chiqarish usuli tezkor usul bo'lib, seminarining ushbu bosqichini o'tkazishning muhim samarali sharti hisoblanadi. Talabalar bilimlarini yuzaga chiqarish jarayonida ularning egallagan bilim keyingi seminarlarda va muhokamalarda qatnashishlari uchun yetarli ekanligi aniqlanadi. Talabalarda muhokamadan so'ng ham bilimlar yetarli bo'lmasa, o'qituvchining bayoni orqali yoki talaba bilan individual suhbat shaklida tushuntiriladi. Ulardan qay biri samara bersa, shunisidan foydalanilgani ma'qul. Keyingi variant nisbatan samarali bo'lishi mumkin.

Bilimlar yuzaga chiqarilgan va ayrim tuzatishlar qilingandan so'ng, talabalarining ma'ruza va axborotlar bilan chiqishlari tashkil etiladi. O'qituvchi talabalarining materialni mantiqiy bayon qila olishini, uni bayon qilish usulini, talabalarining unga bo'lgan e'tiborini kuzatib boradi. Ma'ruzaning mazmunini bayon qilish yoki muhokamaning borish jarayoni talabalarni zeriktirib qo'yganda yoki aksincha, undagi ayrim masalalarga qiziqish kuchli bo'lganda hamda uni muhokama qilish zaruriyati tug'ilganda, hurmatini saqlagan holda ma'ruzachini biron-bir to'xtatib, seminarini jamoa muhokamasiga aylantirish maqsadga muvofiqdir.

Ma'ruza mazmuni bo'yicha muhokama qilish pedagogik aspektida seminarining eng ahamiyatli qismi hisoblanadi, binobarin, seminarida talabalar jonli bilish faoliyatiga jalb qilinadilar. O'qituvchi avvalo ma'ruza va axborot mazmunini muhokama qilishga o'tar ekan, bu mazmun qanchalik talabalar darajasida ekanligini baholay olishi lozim. Ma'ruza mazmunining tushunilishi ma'ruzachiga shu seminar qatnashchilarining bergan savollari va talabalarining o'qituvchi tomonidan qo'yilgan savollarga (o'qituvchi odatda ularning o'zlari savol bermagan taqdirda yoki ularning savollari mavzu mazmunining bir tomonigagina aloqador bo'lganda talabalarga savol bilan murojaat qiladi) javob berishlari chog'ida baholanadi.

Ma'ruza mazmuni bo'yicha beriladigan savollarni ikki guruhga ajratish mumkin: mazmunni oydinlashtiradigan savollar va mazmunni rivojlantirishga qaratilgan savollar. Mazmunni oydinlashtiradigan savollarga javoblar ma'ruza bayonidagi ayrim o'rinlarni takrorlashni talab qiladi, mazmunni rivojlantirishga qaratilgan savollar esa ma'ruzani yanada to'ldirishni talab qiladi. O'qituvchi avvalo birinchi guruh savollarni tashkil etadi, undan so'ng ikkinchi guruh savollarga jamoa bo'lib javob qidiradi. Mazmunni rivojlantirishga qaratilgan savollarni muhokama qilish ko'pincha talabalarda turli, muqobil javoblarni ham yuzaga keltiradi. Bunday javoblarning bo'lishi xilma-xil nuktai nazarlarning to'qnashuviga sabab bo'ladi va u seminarining munozaraga aylanishiga olib keladi. Seminarini munozara shaklida tashkil etish o'qituvchining muhim vazifasi hisoblanadi. Munozara shaklida seminar

o'tkazish talabaning fikrlash va muloqot qobiliyatlarining shakllanishi uchun tezkor omil sifatida katta ahamiyatga molikdir.

Seminaridagi munozara quyidagilarni ko'zda tutadi:

- *seminar jarayonida qo'yilgan savollarga javob berishda talabalarning erkin fikr bildirish va asoslay olishlarini ta'minlash;*
- *taalluqli javoblarning boshqa talabalar tomonidan tushunilishini ham ta'minlash;*
- *nugtai nazarlarga tanqidiy mulohazalar bildirishni tashkil etish, ularni oydinlashtirish, to'ldirish, o'zgartirish;*
- *oydinlashtirilgan, to'ldirilgan, o'zgartirilgan fikrlarning tushunilishini ta'minlash;*
- *qo'yilgan savollarga yakdil isbotlar asosida javoblar berishga ko'nikma hosil qilish.*

Munozarani shu jarayonda qo'yilgan savollarga berilgan javoblardan iborat xulosalarni shakllantirish va shunday muammolarni belgilash orqali yakunlash kerakki, ular keyingi seminarlar yoki talabalarning mustaqil ishlarida hal qilinadigan bo'lsin.

Har bir ma'ruza muhokamasi uning asosiy qoidalari va muhokama (munozara) natijalarini qayd qilgan holda qisqacha umumlashtirish bilan yakunlanishi lozim. Seminar mavzusining mazmunini xulosalash, ma'ruzachilar va seminar qatnashchilarining tayyorgarlik darajasini, ularning seminar davomidagi faolligini baholash hamda seminar samaradorligining umumiy bahosi va keyingi seminar mashg'ulotiga maqsad qo'yish bilan tugallanadi.

Shunday qilib, bilimlarni chuqurlashtirish va kengaytirish bo'yicha seminarlar quyidagi bosqichlarni qamrab oladi:

1. *Seminar mavzusining dolzarbligini asoslovchi o'qituvchining kirish suhbat.*

2. *Seminar mavzusi mazmunini tushunish uchun zarur bo'lgan bilimlarni yuzaga chiqarish.*

3. *Tayyorlangan ma'ruzasi bo'yicha talabalarning chiqishlarini tashkil etish va ularning ko'targan masalalarini seminar qatnashchilarining tushunib olishlarini ta'minlash.*

4. *Seminarga qo'yilgan talabalar ma'ruzalarining muhokamasini tashkil etish.*

5. *Seminarni yakunlash.*

Talabalarning o'z faoliyatlarini tashkil etishni shakllantirish va rivojlantirishga esa bilimlarni egallash, maqsad va vazifalarni qo'yish malakasini hosil qilish, o'z faoliyatini rejalashtirish, nazorat qilish va baholashni ko'zda tutgan seminarlar katta yordam beradi. Bunday malakalarni shakllantirish, odatda, o'quv ishlari mazmunini tashkil etuvchi materiallar, leksiya, ilmiy va o'quv-metodik adabiyotlarni konspekt qilish, ma'ruza va referatlarni yozish,

o'quv va ilmiy axborotlar mazmunini tushunish va eslab qolish asosida amalga oshiriladi.

Bu tipdagi seminarga tayyorgarlik ko'rishda o'qituvchi talabalar mutaola qiladigan materiallar asosida bajariladigan ishlarning tamoyillarini, o'ziga xosligini, metodikasini o'rganadi, ishlarning bajarilish muvaffaqiyatlari (natijalari)ni baholash me'yorlarini to'raligicha yoki ayrim qismlari bo'yicha belgilab chiqadi va pirovard natijada talablar darajasiga yetkazadi.

- me'yorlari asosida bajarilgan ishlar natijalarini tahlil qilish va baholash;
- o'z ishlarini takomillashtirish bo'yicha vazifa qo'yish.

Seminarning bu turiga tayyorgarlik ko'rishda talabalar o'qituvchining topshirig'iga ko'ra o'quv ishlarining u qadar katta bo'lmagan konkret material tarzidagi muayyan turini (masalan, konspektlashtirish) mustaqil bajaradilar.

O'z faoliyatlarini tashkil etish malakalarini shakllantirishda talabalar quyidagi izchillikdagi bloklar harakatlarini bajarishi lozim bo'ladi:

- berilgan o'quv materiallari asosida muayyan o'quv ishlari turlarini bajarish, konspektlashtirish, referat yozish;

- bajarilgan ishlar natijalarini namunaga qiyos qilish va faoliyat natijalarini muvaffaqiyat me'yorlariga ko'ra baholash;

- bu turdagi ishlarni samarali bajarish metodikasi bilan tanishish;

- tanlangan metodikaga mosligini aniqlash orqali bajarilgan ishlardan foydalanish usullarini tahlil qilish va baholash;

- o'z faoliyatiga baho bergan holda ishlarni samarali bajarish metodikasini oydinlashtirish va yangi material asosida ishning bajarilish rejasini tuzish;

- belgilangan reja asosida ishlarni bajarish, yuz beradigan qiyinchiliklarni aniqlash, ularning sabablarini tahlil qilish va uning oldini olish usullarini qidirib topish (o'qituvchining yordamida);

faoliyatning muvaffaqiyatli chiqishligi seminar sifatida tavsiya etadilar.

O'qituvchi seminarni boshlar ekan, talabalarni uning maqsadi va vazifasi bilan tanishtiradi va ular tomonidan bajarilgan vazifalarni tekshiradi. So'ng o'qituvchi talabalarga oldindan tayyorlab qo'ygan vazifalarni bajarish namunalari ko'rsatadi va talabalar bajargan ish natijalari bilan qiyoslashni tashkil etadi. Talabalar o'z ishlarini namunaga qiyoslash orqali bevosita ular orasidagi farqlarning mavjudligiga ishonch hosil qiladi va o'z malakalarini takomillashtirish zarurligini anglab oladilar. Bajarilgan ishlar natijalarini baholashga aniqlik kiritish maqsadida talabalarining namunaga javob berish me'yorlarini anglashiga erishish lozim. Talabalar bajargan ish natijalari belgilangan me'yorlar tizimiga mosligiga qarab baholanishga ishonch hosil qilishlari kerak. Talabalar tavsiya etilgan me'yorlardan foydalangan holda o'qituvchi rahbarligida avvaligiga nisbatan yana ham jiddiyroq ravishda bajarilgan ish natijalarini baholaydilar. Shu tariqa talabalarda o'z faoliyati natijalarini nazorat qilish va baholay olish malakasi poydevori yaratiladi. Bunda talabalarga o'z o'quv (faqat o'quv bo'lmisligi ham mumkin) ishlarining natijalarini

yalpi va qismma-qism me'yorlar tizimiga mos ravishda nazorat qilish mumkin va lozim ekanligini tushunishlari ta'minlanishi kerak. Bu o'z navbatida o'tkazilgan ishlar natijalarining qay darajada namunaga mos yoki mos emasligini va o'z faoliyatini takomillashtirish yo'nalishlarini belgilab olish imkoniyatini beradi.

O'qituvchi talabalar tomonidan bajarilgan ishlarni baholab bo'lgach, ularni muayyan ishlarni samarali bajarish metodikasi bilan tanishtiradi. Bu metodikaning har biri kutilgan natijalarni olish nuqtai nazardan zarur bo'lgan, asoslangan xatti-harakatlar izchilligini tavsiflashni taqozo qiladi. Shu metodika tarkibiga kirgan har bir xatti-harakatning bajarilish sifatini baholashga asos bo'ladigan me'yorlari beriladi.

Ishni bajarish metodikasi bilimlariga ega bo'lgan talabalar o'qituvchining topshirig'iga binoan ularning izchilligini, avval amalga oshirilgan xatti-harakatlarini tahlil qiladilar va uning ishlab chiqilgan metodikaga muvofiqligini aniqlaydilar. Natijada har bir talaba o'z faoliyatining samaradorligini oshirish maqsadida zarur bo'lgan xatti-harakatlarni belgilab oladi.

Shundan so'ng talabalarga avvalgi seminardagidek, lekin boshqa mazmundagi o'quv ishlari topshirig'i beriladi. Talabalar topshiriqni bajarib bo'lgach, o'qituvchi bajarilgan bir necha ishlar namunasidan olingan natijalarni guruhda muhokama qilishni tashkil etadi. Muhokamada ya'ni seminar avvalida taklif etilgan baholar me'yorida foydalaniladi. Har bir talaba ishidagi kuchli va kuchsiz o'rinlarni qayd qilgan hamda shu me'yorlarni qo'llagan holda o'zi qo'lga kiritgan natijalarni baholaydi.

Seminar mashg'uloti unga yakun yasash bilan tugaydi. O'qituvchi talabalar tomonidan bajarilgan ishlar natijasini baholab u ishda muvaffaqiyatli qatnashganlarni alohida ta'kidlab o'tadi. Shuningdek, ayrim kamchiliklarga yo'l qo'ygannlarni ham qayd qiladi va ishlash usullarini kelgusida takomillashtirish, ya'ni keyingi mashg'ulotlarda qanday vazifalar qo'yilishini belgilab beradi.

Umuman, seminarda talabalarining o'z faoliyatlarini tashkil etish malakalarini jonlantirish quyidagi bosqichlarni ko'zda tutadi:

1. *Seminarining maqsad va vazifalarini shakllantirish;*
2. *Talabalarining dastlab bajargan ishlari natijalarini o'zlari baholashlari va tahlil qilishlarini tashkil etish;*
3. *ishni bajarish metodikasi bilan tanishtirish;*
4. *talabalar tomonidan amalga oshirilgan dastlabki ishlarning bajarilish usullari tahlilini tashkil etish;*
5. *yangi mazmundagi ishning rejasini tuzishni tashkil etish;*
6. *belgilangan reja asosida ishning bajarilishini tashkil etish;*
7. *bajarilgan ish natijalarini tahlil qilish va baholashni tashkil etish;*
8. *mashg'ulotga yakun yasash.*

Ta'kidlash joizki, ko'rib chiqilgan seminar tiplari talabalarni muammoli

o'qitishga tayyorlash uchun zarur bo'lgan va bir qancha pedagogik vazifalarni bajarishga qaratilgan mashg'ulotlar tizimini bildiradi. Bunday o'qitish bevosita **muammoli tipdagi seminarlarda** amalga oshirilishi mumkin. Seminar mashg'ulotining mavzusi zudlik bilan hal qilinishi mumkin bo'lgan muammo shaklida berilishi mumkin.

Fikrlash usullarini rivojlantirishga qaratilgan seminar mashg'ulotlariga tayyorgarlik ko'rishda o'qituvchi quyidagi masalalarni qamrab olgan va jiddiy o'ylangan ssenariysini ishlab chiqadi:

- talabalarining muammoni yechishda qatnashishi uchun yetarli bo'lgan bilimlarini yuzaga chiqarish qobiliyatini hamda bilimlarni yuzaga chiqarish uchun zarur bo'lgan vazifalarni tavsiflash;

- talabalardagi bilimlarni yuzaga chiqarish asosida muammoga va muammoni ifodalashga kirishish;

- muammoni to'g'ri hal qilishning so'nggi xulosasi (qarori) — natijasini shakllantirish;

- masalani to'raligicha yechishni ta'minlaydigan muammoni shakllantirish;

- muammo tarkibidagi muammolarga javoblardan iborat oraliq xulosalarni shakllantirish;

- muammo tarkibidagi muammolarning yechilishida to'g'ri javoblarni ta'minlovchi muammo savollarini shakllantirish.

Muammoli savollar tizimini ishlab chiqishda talabalarni o'ylashga majbur qilish hamda ularning javoblari ehtimoli nazarda tutiladi. Shu bilan bog'liq ravishda mashg'ulot ssenariysi mashg'ulotning biror (ehtimol ko'rilgan) variantini aks ettirishi lozim bo'ladi, uning realligi esa o'qituvchining talabalardagi boshlang'ich fikrlash qobiliyati darajasi haqidagi qay darajada bilimga ega bo'lishiga bog'liq. Shu bilan birga, hatto yaxshi ishlab chiqilgan ssenariy bo'lsa-da, seminarining borishida avval o'ylangan rejadani chetga chiqarish bo'ladi. Chunki talabalarning individual xislatlari, bilimlarining darajasi va kengligi har xil bo'ladi. Shu tufayli o'qituvchi seminarini samarali o'tkazishi uchun mavzuga muvofiq material mazmunini o'zi yuksak darajada egallagan bo'lishi shart.

Seminar avvalida o'qituvchi tayyorlab kelgan savollari yoki vazifalaridan foydalangan holda, talabalarda seminar, qatnashish uchun yetarli bo'lgan bilimlarni yuzaga chiqaradi.

Bilimlarni yuzaga chiqarish, bilimlarni chuqurlashtirish va kengaytirish bo'yicha seminarlardagi usullar asosida, amalga oshiriladi. So'ng yuzaga chiqarilgan bilimlar asosida o'qituvchi mashg'ulotda hal qilinadigan muammoni talabalarga bildiradi va uni ifodalab beradi. Avval boshdanoq qo'yilgan muammoning talabalar tomonidan qabul qilinishini ta'minlash uchun muammoni qo'yishda uni yechish uchun urinib ko'rishni tashkil etish tavsiya etiladi. Bu bilan o'qituvchi kutilayotgan yechimni talabalar bilan tahlil qiladi, ularda ko'ringan qiyinchiliklarni aniqlaydi. Muammoni

yechishdagi dastlabki urinish natijasida talabalar uni yengilgina yechish mumkin emasligini aniqlaydilar. Bunda muammoli vaziyat talabalar uchun muammoni yechish usullarining keyingi izlanishini avj oldirish zarurligining ichki ruhiy asoslanishi bo'lib xizmat qiladi.

O'qituvchi muammoni yechish usullarini izlashni tashkil etishga o'tar ekan, avvalo birinchi muammoni ifoda qiladi, so'ng muammoli savollarni qo'yadi va javoblarni muhokama qilib, talabalarining bu muammoni yechish usulini izlashga, ya'ni birinchi oraliq xulosani qidirishga undaydi. So'ngra shu tahlilda yaxlitligicha muammoni yechish va xotima xulosalarni ifodalash bilan tugallanishi lozim bo'lgan keyingi muammolarning yechilish usulini izlashni tashkil etadi.

O'qituvchi muammoni qo'yishda uning mazmunini oydinlashtiruvchi muammoli savollarni berishdan oldin muammoni to'raligicha yechishga urinishni tashkil etilganidek, talabalarining muammo qismlarini yechishga urinishlarini tashkil etishi mumkin. Bu urinish muammoni yechishda ikkinchi mashaqqatni vujudga keltiradi. Uning talabalar tomonidan anglab yetilishi muammoning yechilish usulini qidirishda faol ishtirok etishining qo'shimcha motivi bo'lishga olib keladi.

Seminar mashg'ulotining eng muhim bosqichi hamda uning o'zagi muammoli savolga javob qidirishni tashkil etish hisoblanadi.

O'qituvchi muammoli savol qo'yib, unga javob olishi bilanoq to'g'ri va noto'g'ri javoblarni baholamasligi, balki talabalardan savollarga har tomonlama keng javob talab qilishi kerak. Agar talaba kutilgan muayyan javobni tayinli asoslay olmasa, bu javobga xayrihoh bo'lgan boshqa talabalarni ham aniqlab, ularga birgalikda shu javobni asoslashni taklif etadi. Agar talabalar u yoki bu savolga turli javoblar taklif etsalar, o'qituvchi talabalarining javoblarni qiyoslashga qaratilgan fikrlashga urintirishi lozim bo'ladi. Bunday fikrlash ishi murakkab bo'lib, u barcha bildirilgan nuqtai nazarlarni tushunish, ularning kuchli va kuchsiz tomonlarini aniqlash, to'g'ri javobni qidirish maqsadida tanqidlarni hisobga olgan holda turli qarashlarni o'zaro nisbatlashni ko'zda tutadi.

Shunday qilib, muammoli savolga javob topishni qidirishni tashkil etish o'zida muntazam qo'yilgan qadamlar modulini birlashtiradi. Ular quyidagilar:

- *muammoli savolni qo'yish;*
- *qo'yilgan savollarga javob topish va asoslash bo'yicha talabalarining fikrlashga urinishlarini tashkil etish;*
- *javoblarning tanqidiy tahlilini tashkil etish, ularning kuchli va kuchsiz jihatlarni aniqlash;*
- *kelishilgan mavqe (pozitsiya)ni ishlab chiqish — eng to'g'ri javobni konstruksiyalash maqsadida javoblarni o'zaro qiyos qilishni tashkil etish.*
- *keyingi muammoli savolni qo'yishga o'tish.*

O'qituvchi tashkil etgan bunday mujassamlangan harakatlarni bajarish

jarayonida talabalarning tafakkurlarida rivojlanish yuz beradi.

Talabalarga muammoli savollar qo'yishda muammoli savollarning auzuksizligini, ularning bajargan ijodiy ish natijalari bilan aloqasini ta'minlash zarur.

Umuman, talabalarning fikrlash qobiliyatlarini o'stirishga bag'ishlangan seminar quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

1. O'quv muammosini yechish bo'yicha ijodiy faoliyatda faol ishtirok etish uchun zarur bo'lgan bilimlarni yuzaga chiqarish;

2. Muammoga kirishish va uni ifodalash;

3. Talabalarning avval egallangan bilimlari negizida muammoni yechishga urinishni tashkil etish;

4. Muammoni yechish bo'yicha talabalarning keng ijodiy faoliyatini tashkil etish (muammoni va muammoli savolni qo'yish, muammoli savolga javob topishni tashkil etish, oraliq va yakuniy xulosalarni ifodalash);

5. Mashg'ulotga yakun yasash.

Muammoli o'qitish sharoitidagi o'quv jarayonining mustahkam asosi talabalarni mustaqil fikrlashga muntazam tayyorlash, shaxsiy fazilat sifatida ulardagi baholanadigan mustaqillikni shakllantirish va rivojlantirish hisoblanadi. Bu o'qitishdagi mustaqil ishning alohida muhim ahamiyati, uni o'quv yurti pedagogik tizimi markaziga qo'yilishining qonuniyligi, uning o'z tizimi bo'lishi zaruriyatini tashkil etish demakdir. Shu bilan birga ta'kidlash joizki, bu masala hanuzgacha amaliyotda to'la hal qilingan emas.

Amaliy mashg'ulotlar bir necha bosqichda o'tkaziladi. Birinchi bosqichda bilimlar nazorat qilinadiki, ularning mavjudligi mashg'ulotlarda ishlab chiqiladigan vazifalarning yechilish metodikasini tushunishga yordam beradi. O'qituvchi bilimlar o'zlashtirilishining nazoratini o'tkazib bo'lgach, talabalarni muayyan toifadagi vazifalarni yechish metodikasi bilan tanishtiradi. Bu jarayonda o'qituvchi metodika tarkibiga kiradigan barcha harakatlarni talabalarga tushuntirishi lozim. O'rganilgan metodikaga muvofiq ravishda barcha harakatlarni amaliy egallashni tashkil etish uchun o'qituvchi talabalarga individual topshiriqlar beradi. Shuningdek, bu topshiriqlarni bajarish jarayonida yuzaga kelgan qiyinchiliklarni o'z vaqtida yengish maqsadida o'qituvchi talabalarga yo'l-yo'riqlar beradi. Bunda o'qituvchining vazifasi har bir talabaning o'z topshirig'ini ongli ravishda bajarishini ta'minlashdan iborat bo'ladi.

Topshiriqni bajarish yakunlangach, o'qituvchi uning borishini va talabalar ishlari natijalarini tahlil qiladi, guruh bilan birgalikdatipik qiyinchiliklarni muhokama qiladi, ularni yengish usullarini ko'rsatib beradi va shakllangan malakalarni kelgusida takomillashtirish bo'yicha vazifalar qo'yadi.

Shunday qilib, algoritmik tipdagi amaliy mashg'ulotlarni o'tkazish quyidagi bosqichlarni ko'zda tutadi:

1. Muayyan toifadagi vazifalarni yechish metodikasini tushunib olishga

yordam beradigan bilimlar o'zlashtirilishini nazorat qilish;

2. O'zlashtirilish obyekti bo'lgan vazifalarning yechilish metodikasi bilan tanishish;

3. Konkret vazifa materiallari asosida o'rganilgan metodikaga muvofiq ravishda talabalarining individual faoliyatini tashkil etish;

4. Tipik qiyinchiliklar va ularni yengish yo'llarini guruh bo'lib muhokama qilishni tashkil etishning talabalar tomonidan bajarilib borishi va natijalarini tahlil qilish, kelgusida egallanishi mumkin bo'lgan malakalarni takomillashtirish bo'yicha vazifa qo'yish.

Muammoli tipdagi amaliy mashg'ulotlarni tashkil etish quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

1. Muayyan toifadagi vazifalarning yechilish metodikasini ishlab chiqish uchun zarur bo'lgan bilimlarning talabalar tomonidan o'zlashtirilishini nazorat qilish;

2. yechilish metodikasini ishlab chiqishni ko'zda tutgan yangi vazifalarni qo'yish;

3. Qo'yilgan vazifaning yechilish metodikasini ishlab chiqishga qaratilgan talabalarining fikrlashga urinishlarini tashkil etish;

4. Talabalar ishlarining natijalarini tahlil qilish, metodikani ishlab chiqish jarayonida yuzaga kelgan qiyinchiliklarni guruh bo'lib muhokama qilish, uning sabablari va uni yengish usullarini aniqlash.

Amaliy vazifa va muammolarni yechishdagi talabalarining umumiy faoliyatini tashkil etishning samarali shakli **tadbirkorlik o'yinlaridir**. Ma'lumki, tadbirkorlik o'yinlari talabalarining kollektiv faoliyatini tashkil etishni bildiradi. Bu jarayonda uning bo'lg'usi kasbiy faoliyatining ashyoviy va ijtimoiy mazmuni yaratiladi.

Tadbirkorlik o'yinlarining pedagogik samaradorligi natijasi ko'p jihatlardan o'yinning ssenariysini ishlab chiqish va uning tayyorlanish sifati bilan belgilanadi. Tadbirkorlik o'yinlari talabani amaliy tayyorlashning pedagogik vazifalari tizimini yechishga qaratilgan bo'lishi lozim. Bularga birinchi navbatda: real kasbiy faoliyat sharoitida qo'llanadigan amaliy malaka va ko'nikmalarni shakllantirish; amaliy vaziyatlar va shunga mos harakat usullarini ishlab chiqishni tahlil qiladigan fikrlash qobiliyatlarini shakllantirish; guruh (jamo) faoliyatida faol ishtirok etishini ta'minlaydigan qobiliyatlarni shakllantirish taalluqlidir.

O'yinning mazmuni va tuzilmasi shunday shakllanishi va shunday tuzilishi kerakki, unda shunga mos malaka va qobiliyatlar har bir ishtirokchida butun o'yin davomida shakllansin. O'yinning pedagogik vazifalari ssenariyda aniq aks etishi shart.

O'quv vaziyatini modellashtirish bo'yicha tadbirkorlik o'yinlarini tayyorlashda murakkab amaliy vazifalarni (muammolarni) yechishga qaratilgan kasbiy faoliyat mazmuni tanlanadi. Bunda mos vazifalarni tahlil qilib chiqish,

uni yechishda ishtirok etadigan rahbarlar va ijrochilarni, ularning vazifalari, o'zaro munosabatlari tartibi, vazifani samarali yechishning ibtidosi, bosqichlari va me'yorlari, unga kerak bo'ladigan texnik vositalar, me'yoriy, ehtiyoj (spravochnik), metodik va boshqa manbalarni aniqlash zarur.

O'quv jarayonini takomillashtirish metodlari muammoli o'qitish jarayonida samaradorligi bilan alohida ahamiyatga ega. Ulardan talaba ijodiy shaxsni — bo'lg'usi mutaxassisni shakllantirish nuqtai nazardan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Bunday o'qitishda talabalarning bilish mustaqilligini shakllantirish va rivojlantirish katta ahamiyatga ega, chunki u talabalarda bilimga bo'lgan barqaror qiziqishning shakllanganligini, tashabbus va mustaqil faoliyatning muntazamligini, muayyan aqliy harakatlar va aqliy sifatlar tizimini ko'zda tutadi.

Ma'lumki, bilish talabalarning tushunishi uchun bo'lgan aniq fan sathida boshlanar va bu bosqichga uning rivojlanishi, qobiliyati mos kelishi, tabiat jarayonlari va hodisalarining ichki mohiyati va haqiqiy mazmuniga yetish va shu tariqa asl ilmiy bilimlar o'zlashtirilar ekan, bu o'rinda o'qitishning faol, muammoli-ijodiy metodlarini qo'llash zarur. Vazifa ilmiy bilimlarni egallash jarayonida o'z-o'zidan hal bo'lmaydi. Uning yechilishi tafakkurni maxsus mashq qildirishga jalb etadi. Shu ma'noda gap o'quv materialini o'rganishning muayyan obrazi, tashkiliy, pedagogik maqsadga muvofiqligi jarayoni, fikrlashning faol taraqqiy etib borishi, bilish faolligi va talabalarning mustaqilligi haqida boradi.

Demak, muammoli o'qitish bu o'qitishning pedagogik texnologiyasi bo'lib, o'zining mazmuni va tuzilmasi bo'yicha o'qituvchi va talabaning ijodiy jarayonlarini sintezlaydi.

Muammoli o'qitishda pedagogik faoliyatning xususiyatlari o'quv axborotlari mazmunini muammoli vazifalar va muammoli vaziyatlarga ko'chirish orqali maqsadlarni oydinlashtirish jarayonidan iborat bo'ladi.

Ijodiy o'quv faoliyati muammoli o'qitishning asosiy qoidasini saqlagan holda — ma'lum darajada harakatlarga erkinlik berish va bu harakatlarni bilish jarayonining butun tuzilmasi tizimida tartibga tushirish bilan boshqariladi.

Muammoli o'qitishdan foydalangan holdagina talabalarda o'quv muammolari va kasbiy vazifalarini yechishda ilmiy tekshirish jihatdan yondashuvni tarbiyalash, mustaqil bilish malakasi va metodlarini shakllantirish mumkin. Muammoli o'qitishni qo'llash, bilishni tushunishni shakllantirishga yordam beradi, pedagogik ijod va kasbiy mahoratni rivojlantirishga psixologik va kasbiy tayyorlikni shakllantiradi.

Muammoli o'qitish o'quv axborotlarining maxsus tuzilmasini ishlab chiqishni taqqazo qiladi. Muammoli leksiya texnologiyasi savollar, gipotezalar tizimi, uning yechimi, nazorat vazimatuvlarni amalgaoshirish tizimi orqali mazmunni muntazam ochib borishni ko'zda tutadi.

Shuningdek, muammoli leksiyada muammoli vaziyat va uni muammoli

hal qilish tizimi ham kiradi. O'quv jarayonida bunday texnologiyani joriy qilish qiziqishni uyg'otadi, aqlni rivojlantiradi, bilish qarshiliklarini yengish uchun yo'l-yo'riqlar berishni talab qiladi. Shu bilan birga mantiqiy tadqiq qilishga yo'llaydi va uni bosqichlar bo'yicha o'rgatadi, tafakkurning nazariy uslublarini tarbiyalaydi.

Muammoli leksiya o'tkazishda o'quv axborotlari tuzilmasi shunday tasvirlanishi mumkin, ya'ni leksiya «O'zbekiston Respublikasida Xalq ta'limi taraqqiyotining hozirgi zamon konsepsiyasi» kabi muammolarga bag'ishlanishi mumkin. Bu leksiya tashkil etishda muammoli vaziyat takliflar bo'yicha yechilish usulini tanlash, qo'yilgan muammo yechimi bo'yicha tanlangan usullarni muhokama qilish, yangi axborotni olib kirish tarzida yaratiladi.

Muammoli vaziyatni yaratish uchun talabalarga ikki nazariy qoida taklif etiladi: bu xalq ta'limini bashorat qilish va xalq ta'limi maqsadi. Ularga bu muammolardan birini tanlash yoki muammoli vaziyat aniqlab berishi lozim bo'lgan o'zlarining yangi nazariy qoidasini tuzish taklif etiladi.

Keyingi bosqichda tanlangan vazifani muhokama qilish tashkil etiladi, uning hal qilinish jarayoni kuzatiladi, axborotlar tahlil qilinadi va tanlangan yechimning to'g'riligi tekshirib ko'riladi. Undan so'ng yangi nazariy nuqtai nazarni tuzishga o'tiladi.

Muammoli leksiya talabalarining faqat tinglovchi emas, balki faol ishtirokchi bo'lishini taqozo qiladi. U ilmiy tafakkur uslubini rivojlantiradi. Muammoli vazifalar o'zida operasion-prosessual tarkiblarni birlashtiradi. Ular axborot mazmunini yangilash va yangi bilimlar olish orqali tahlilga, tushunish va izohlashga, o'rganilayotgan ilmiy muammolarni nazariy jihatdan fikrlashga diqqatni jalb qiladi. Muammoli leksiya davomida talabalarda mavjud bo'lgan bilimlardan foydalaniladi, ularni yangi axborotlar bilan bog'liq ravishda yangilanishini amalga oshiradi.

Muammoli leksiya bilish faoliyatini samarali boshqarishni ta'minlaydi.

Shunday qilib, muammoli o'qitish, o'quv jarayonini tashkil etishning shunday shakli, unda o'qituvchi boshchiligidagi muammoli vaziyat va bu vaziyatning yechilishidagi talabalarining samarali mustaqil faoliyati yuzaga keltiriladi.

Muammoli o'qitishni tashkil etish natijasida talabalarda kasbiy bilim, malaka va ko'nikmalar hamda fikrlash qobiliyatlarini o'stirishning ijodiy imkoniyatlari yuzaga keladi.

Muammoli texnologiyani amalga oshirish uchun quyidagilarga rioya qilish kerak bo'ladi:

- eng dolzarb, ahamiyatli vazifalarni tanlash;
- o'quv ishlarining barcha turlarida muammoli o'qitishning o'ziga xos xususiyatlarini belgilash;

- muammoli o'qitishning eng maqbul tizimini ishlab chiqish, darslik, o'quv va metodik qo'llanmalar, tavsiyanomalar yaratish;
- shaxsiy yondashuv va o'qituvchi mahorati.

4.3. O'yinli texnologiyalar

O'yinli texnologiyalardan foydalanishning asosini talabalarning faollashtiruvchi va jadallashtiruvchi faoliyati tashkil etadi.

O'yin olimlar tadqiqotlariga ko'ra mehnat va o'qish bilan birgalikda faoliyatning asosiy turlaridan biri hisoblanadi.

Psixologlarning ta'kidlashlaricha, o'yinli faoliyatning psixologik mexanizmlari shaxsning o'zini namoyon qilish, hayotda o'z o'rnini barqaror qilish, o'zini o'zi boshqarish, o'z imkoniyatlarini amalga oshirishning fundamental ehtiyojlariga tayanadi.

O'yin ijtimoiy tajribalarni o'zlashtirish va qayta yaratishga yo'nalgan vaziyatlarda, faoliyat turi sifatida belgilanadi va unda shaxsning o'z xulqini boshqarishi shakllanadi va takomillashadi.

D.N. Uznadzening ta'rificha, o'yin shaxsga xos bo'lgan ichki immanent psixik (ruhiy) xulq shaklidir.

L.S. Vigodskiy o'yinni bolaning ichki ijtimoiy dunyosi, ijtimoiy buyurtmalarni o'zlashtirish vositasi sifatida ta'riflaydi.

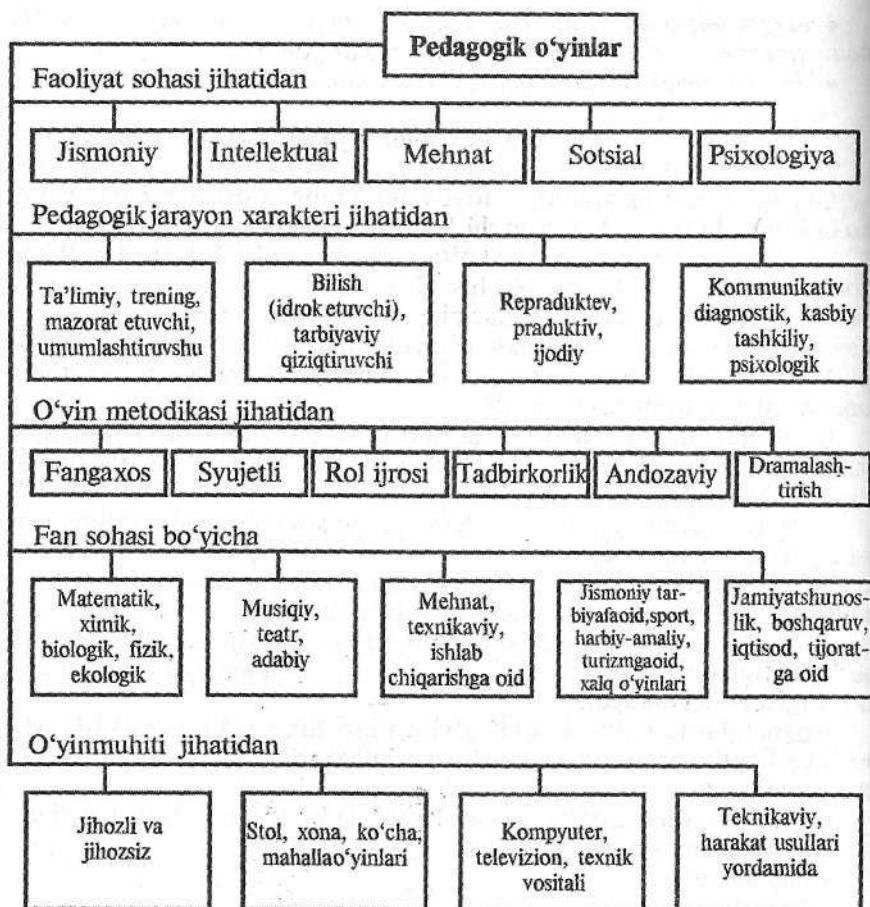
A.N. Leontev o'yinga shaxsning xayolotdagi amalga oshirib bo'lmaydigan qiziqishlari (manfaatlari)ni xayolan amalga oshirishdagi erkinligi sifatida qaraydi.

Psixologlar ta'kidlaydilarki, o'yinga kirishib ketish qobiliyati kishi yoshiga bog'liq emas, lekin har bir yoshdagi shaxs uchun o'yin o'ziga xos bo'ladi.

O'yinli faoliyat muayyan funksiyalarni bajarishga bag'ishlangan bo'ladi. Ular quyidagilar:

- maftunkorlik;
- kommunikativlik;
- o'z imkoniyatlarini amalga oshirish;
- davolovchilik;
- tashxis;
- millatlararo muloqot;
- ijtimoiylashuv.

Tadqiqotchilar o'yin xususiyatlarini ishlab chiqqanlar. O'yinlarning muhim qirralari S.A.Shmakov tomonidan yoritilgan. U erkin rivojlanuvchi faoliyatni farqlaydi. Bunday faoliyat faqat natija (tadbir) tufayli bahra olish uchun emas, balki xohishlariga ko'ra, faoliyat jarayonining o'zidan bahra olish uchun qo'llanadi.

O'yin ijodiyligi bilan ajralib turadi. U mumkin qadar boy, faol xarakterga – «ijod maydoni»ga ega bo'ladi.

O'yin uchun hissiy ko'tarinkilik xosdir. U o'zaro kurash, musobaqalashish, raqobat shaklida namoyon bo'ladi.

O'yinning o'yin mazmunini aks ettiruvchi, uni rivojlantirishning mantiqiy va vaqtincha izchilligini ko'zda tutgan bevosita tegishli va unga nisbiy aloqador qoidalari bo'lishini ko'rsatadilar.

Tadqiqotchilar nazariy aspektida o'yinga faoliyat, jarayon va o'qitish metodi sifatida qaraydilar.

O'yin faoliyat sifatida maqsadni belgilab olish, rejalashtirish va amalga

oshirish, natijalarni tahlil qilishni qamrab oladi va bunda shaxs subyekt sifatida o'z imkoniyatlarini to'la amalga oshiradi.

O'yinli faoliyatni motivatsiyalash o'yin xarakterining musobaqalashish shartlari, shaxsning o'zini namoyon qila olishi, o'z imkoniyatlarini amalga oshirish ehtiyojlarini qondirishdan kelib chiqadi.

Jarayon sifatida o'yin tuzilmasi (G.K. Selevko ta'biricha) quyidagilarni qamrab oladi:

- *o'ynash uchun olingan rollar;*
- *bu rollarni ijro etish vositasi bo'lgan o'yin harakatlari;*
- *predmetlarni, ya'ni haqiqiy narsalarni shartli, o'yin narsalari o'rnida qo'llash;*

- *o'yinda ishtirok etuvchilarning real o'zaro munosabatlari;*
- *o'yinda shartli ravishda yaratilgan syujet (mazmun) – ijro sohasi.*

O'yindan tushunchalar, mavzu va hatto o'quv predmeti bo'limini o'zlashtirishda o'qitish metodi va mustaqil texnologiya sifatida foydalaniladi.

O'yin bilish va uning bir qismi (kirish, mustahkamlash, mashq, nazorat) tarzida tashkil etiladi.

O'yinlar turli maqsadlarga yo'naltirilgan bo'ladi. Ular didaktik, tarbiyaviy, faoliyatni rivojlantiruvchi va ijtimoiylashuv maqsadlarida qo'llaniladi.

O'yinning didaktik maqsadi bilimlar doirasi, bilish faoliyati, amaliy faoliyatda bilim, malaka va ko'nikmalarni qo'llash, umumta'lim malaka va ko'nikmalarini rivojlantirish, mehnat ko'nikmalarini rivojlantirishni kengaytirishga qaratilgan bo'ladi.

O'yinning tarbiyaviy maqsadi mustaqillik, irodani tarbiyalash, muayyan yondashuvlar, nuqtai nazarlar, ma'naviy, estetik va dunyoqarashni shakllantirishdagi hamkorlikni, kollektivizmni, jamoaga kirishib keta olishni, kommunikativlikni tarbiyalashga qaratilgan bo'ladi.

Faoliyatni rivojlantiruvchi o'yinlar diqqat, xotira, nutq, tafakkur, qiyoslash malakasi, chog'ishtirish, o'xshashini topish, faraz, xayol, ijodiy qobiliyat, empatiya, refleksiya, optimal yechimni topa olish, o'quv faoliyatini motivatsiyalashni rivojlantirishga qaratilgan bo'ladi.

Ijtimoiylashuv o'yinlari jamiyatning me'yorlari va qadriyatlariga jalb qilinish, muhit sharoitlariga ko'nikish, ehtirolarni nazorat qilish, o'z-o'zini boshqarish, muloqotga o'rgatish hamda psixoterapiyani nazarda tutadi.

Pedagogikaga oid adabiyotlarda pedagogik o'yin degan tushuncha mavjud.

Pedagogik jarayonni tashkil etishning bir qator metodlari va usullari hamda turli shakldagi pedagogik o'yinlar «o'yinli pedagogik texnologiyalar»ni tashkil etadi.

Pedagogik o'yinda ta'limning pedagogik maqsadlari aniq qilib qo'yiladi.

Pedagogik o'yinlar asosida talabalarni o'quv faoliyatiga yo'llovchi o'yinli usullar va vaziyatlarni vujudga keltirish yotadi.

G.K. Selevko tomonidan pedagogik o'yinlar tasnifi va uni amalga

oshirishning asosiy yo'nalishlari ishlab chiqilgan.

Pedagogik o'yinlar quyidagi asosiy yo'nalishlarda bo'ladi:

- *didaktik maqsad o'yinli vazifa shaklida qo'yiladi;*
- *o'quv faoliyati o'yin qoidalariga bo'ysunadi;*
- *o'quv materialidan o'yin vositasi sifatida foydalaniladi;*
- *o'quv jarayoniga didaktik vazifa o'yinga aylantirilgan tarzda musobaqalashish unsurlari kiritiladi;*
- *didaktik vazifaning muvaffaqiyatli bajarilishi o'yin natijalari bilan bog'lanadi.*

Pedagogik o'yinlar faoliyat turlari, pedagogik jarayon xarakteri, o'yin metodikasi, soha xususiyati, o'yin muhiti bo'yicha tasnif qilingan (4.01 tablisaga qaratilsin).

Oliy maktab amaliyotida tadbirkorlik o'yinlariga alohida ahamiyat beriladi.

Tadbirkorlik o'yinlari nazariyasi umuman boshqa o'yin faoliyati nazariyasi bilan bevosita bog'langan.

Tadbirkorlik o'yinlari mashhur psixologlar L.S. Vigodskiy, A.N. Leontev, P.Ya. Galperinlarning ishlarida nazariy asoslangan.

Tadbirkorlik o'yinlari o'z xarakteriga ko'ra insonning shaxsiy xislatlarini shakllantirishning amaldagi vositasi hisoblanadi.

Tadbirkorlik o'yinlari bilish va o'qitishning vositasi sifatida XX asrning 20-yillarida gurrakib rivojlandi. Tadbirkorlik o'yinlariga taqlidiy (imitasion) o'yinlar bilishning vositasi sifatida asos bo'ldi. Taqlidiy o'yinlarga o'z navbatida harbiy va harbiy-siyosiy o'yinlar asos bo'lgan.

A.A. Verbiskiy tadbirkorlik o'yinlariga o'qitishning ishoraviy-kontekst shakllari sifatida qaraydi. Uning fikricha, tadbirkorlik o'yinlarida mashq qilish faoliyati va bo'lajak kasbiy faoliyat model yoki uning prototipi, qaysidir suniy va tabiiy tizim sifatida o'zaro nisbatlanadi. Shu tufayli tadbirkorlik o'yinlari kasbiy faoliyatning ishoraviy modellari sifatida belgilanadi, uning konteksti (mazmuni) ishora vositalari, ya'ni tabiiy tilni ham hisobga olgan modellashtirish, taqlid (imitasiya) va aloqa yordamida beriladi.

A.A. Verbiskiy oliy o'quv yurtining vazifasini bunday o'qitishda, ya'ni talabani bir yetakchi faoliyat tipi (uquv)dan boshqa(kasbiy) tipga faoliyatning predmeti, motivi, maqsadi, vositasi, usul va natijalarini maqsadga muvofiq yo'naltirilgan (o'zlashtirilgan) holda o'tkazishni ta'minlash deb biladi.

Tadbirkorlik o'yini yangi texnologiya sifatida mohiyatan quyidagilarni bildiradi:

- *ishlab chiqarish imitasion modeli sifatida taqdim etilgan o'quv materiali mazmunining izchilligi;*
- *o'yinli o'quv modelida kelgusidagi kasbiy faoliyati tarkibiy qismlarini yaratish;*
- *o'quv jarayoni tarzini bilimlarga ehtiyojlarni tug'dirish va ularni amalda qo'llashning real sharoitlariga yaqinlashtirish;*

- o'yinning ta'limiy va tarbiyaviy samaradorligi yig'indisi;
- o'yinni olib boruvchi o'qituvchining talabalar faoliyatini tashkil etish va boshqarishidan talabalarning o'z xatti-harakatlarini tashkil etish va boshqarishga o'tishini ta'minlashi.

A.S. va G.F. Arbenevlar tadqiqotlarida tadbirkorlik o'yini mutaxassisning **evristik tafakkurini rivojlantirishning samarali metodlaridan biri sifatida baholanadi.**

A.Tyukov fikricha, har qanday o'yin qay tarzda loyihalashtirilishidan qati nazar ularning har biri quyidagi talablarni bajarishi lozim:

- kasbiy doira imitatsiyasi yaxlitligi. Bunda o'yin imitatsiyasiga taalluqli bo'lgan tuzilma va jarayonlar asosiy voqelikni aks ettiruvchi umumiy syujet yoki asosiy mavzuga ega bo'lishi lozim;

- mustaqil tashkil etishga yo'nalganligi;
- o'qitishning muammoliligi;
- metodologik, psixologik va texnik jihatdan ta'minlanganligi.

Tashkiliy o'yin aslida tobora takomillashib boruvchi o'qitishni ta'minlashi kerak. Shu maqsadda unda faoliyat rivojlanishining to'liq davriyligi imitatsiyasi amalga oshiriladi, ya'ni qandaydir vaziyat yechimiga bo'lgan yondashuvdan topilgan yechimning umumlashtirilgan bahosiga o'tiladi.

A.A. Tyukov o'yin davriyligining quyidagi bosqichlarini qayd qiladi:

- vaziyatni va muammolashtirishni tahlil qilish asnosida o'yinning asosiy syujet mavzusi bo'yicha o'yin ishtirokchisining sermahsul mustaqil ijodiy ishi.
- amaliy guruhlarining ish natijalarini umumiy tanqidiy muhokama qilish;
- o'yin jarayoni va ishtirokchilar xatti-harakatlarini reflektiv tahlil qilish;
- yechimni tashkil etish bosqichi.

Ya.S. Ginzburg va N.M. Koryak o'yinning quyidagi sotsial-psixologik xususiyatlarini farqlaydi:

- guruh xarakteri;
- yaratuvchilik, shartlilik;
- ramziylik, utilitar bo'lmashlik xarakteri;
- belgisizlik (mavhumlik), tarqaluvchanlik xususiyati

Tadbirkorlik o'yinini tayyorlashning sotsial-psixologik muammolariga quyidagilar kiradi:

- ishtirokchilarni tanlash;
- rollarni taqsimlash;
- o'yin rahbarini ijtimoiy-psixologik jihatdan tayyorlash;
- ijtimoiy psixologiya bo'yicha umumnazariy bilimlarni egallash;
- nazariy bilimlarini amalda qo'llay olish;
- shaxsiy tayyorgarlik.

I.Olloyorov tadbirkorlik o'yinlariga o'quv ishlarini tashkil etishning bir shakli sifatida qaraydi. U o'yinlar o'quv jarayonida o'z o'rniga ega va o'quv jarayonining asosiy vazifalari, mohiyati va tuzilmasi hamda

o'rganilayotgan fanning didaktik tabiatiga bog'liq bo'lgan, aniq belgilangan didaktik funksiyalarni bajarishini ta'kidlaydi.

Tadbirkorlik o'yinlarining didaktik funksiyalariga quyidagilar kiradi:

- talabalarda aqliy faoliyat usullarining shakllanishi;
- bilimlarni mustahkamlash va qo'llash;
- o'quv jarayonida bo'lg'usi mutaxassisning faoliyati faqat o'rganish emas, balki uni bajarishga qaratilgan didaktik qoidalar ishlab chiqishdan iborat bo'lishi;
- talabalar o'quv-bilish faoliyatining bo'lg'usi kasbiy faoliyati, xarakteri va tuzilmasiga maksimal darajada yaqinlashib berishi.

Tadbirkorlik o'yini ijtimoiy-pedagogik tizim sifatida quyidagi tayyorgarlik bosqichlariga ega:

1. O'quv-bilish vazifalarini muammoli vaziyat topshirig'i shaklida qo'yish:

- bo'lg'usi tadbirkorlik o'yinining maqsadini aniqlab olish;
- muammoli vaziyatni anglab yetish;
- talabalarga navbatdagi tadbirkorlik o'yini haqida dastlabki ma'lumotlar berish;

2. Navbatdagi vazifani bajarish uchun zarur bo'lgan va avval egallangan bilimlardan foydalanish:

• talabalarining o'qituvchidan yoki adabiyotlarni tahlil qilish orqali yangi bilimlarni qabul qilib olishi;

• bajarilishi lozim bo'lgan ish to'g'risida talabalarga yo'l-yo'riqlarni ko'rsatish;

• olingan bilim, o'zlashtirilgan ilmiy tushunchalar va ishlash metodlarini umimlashtirish;

• o'z-o'zini nazorat qilish;

3. Tadbirkorlik o'yinlarining shartlarini tushuntirish va vazifani bajarish uchun zarur bo'lgan yangi amaliy bilimlarning axborotini berish.

4. Navbatdagi ishini rejalashtirish:

• ularga avval ma'lum bo'lganlar asosida uning ayrim bosqichlarini bajarish usullarini tanlash;

• avval egallangan bilimlar asosida tushuntirish ishini olib borish va o'z ijodi uchun zarur bo'lgan yangi metodlarni qidirish;

• rejalashtirishni mustaqil nazorat qilish.

5. Vazifa shartlari, ularning bajarilishini tushuntiruvchi qoidalar (materiallar)ni o'rganish va tahlil qilish bo'yicha mustaqil ishlar va tadbirkorlik o'yinlaridagi o'z mavqeini aniqlash.

6. O'zlaridagi bor bilim, malaka va ko'nikmalar asosidagi reja bo'yicha ishlarni bajarish:

- yangi bilim va malakalarni hosil qilish;
- o'z xatti-harakatlari va ularning natijalarini muntazam nazorat qilish.
- qayd qilingan kamchiliklar va ularning sabablarini bartaraf qilish;

• belgilangan rejalarini (reja oldi ishlari va rejadan tashiqari) takomillashtirish;

• yakuniy natijalarni tekshirib ko'rish va tahlil qilish.

7. Talabalar faoliyatini, ularning bilimi, malakasi, ko'nikmalarini nazorat qilish va joriy yo'l-yo'riqlar berish.

8. Talabalarning tadbirkorlik o'yinlariga tayyorligini aniqlash maqsadida ularning mustaqil ishlari natijalarini tekshirib ko'rish.

9. Talabalarga tadbirkorlik o'yinlarini o'tkazish va unda qatnashish bo'yicha yo'l-yo'riqlar berish, ularni rol o'ynash bo'yicha taqsim qilish, zarurat tug'ilganda har biriga qo'shimcha yo'l-yo'riqlar berish.

10. Oldindan ishlab chiqilgan ssenariy bo'yicha talabalarning tadbirkorlik o'yinlari.

11. O'yin ishtirokchilariga joriy yo'l-yo'riqlar berish.

12. O'yin ishtirokchilarining o'yin davomida o'zi o'ynagan rollariga baho berishi hamda o'z-o'zini nazorat qilishi.

13. Tadbirkorlik o'yini natijalarini muhokama qilish va talabaning o'quv-o'yin faoliyatiga baho berish.

Shunday qilib, tadbirkorlik o'yinlaridan yangi bilimlarni egallash, o'tilganlarni mustahkamlash, ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish, umumiy malakani shakllantirish kabi bir qator vazifalarni yechishda foydalaniladi.

Tadbirkorlik o'yinlarining bir necha modifikatsiyalari mavjud:

Imitasion o'yinlar.

Bunday o'yinlardan maqsad qaysidir tashkilot, muassasa va uning qismlari faoliyati andoza qilinadi. Voqealar, kishilarning biror faoliyati (ish bitirish majlislari, rejani muhokama qilish, suhbatlar o'tkazish va b.), faoliyat holati va shartlari andoza qilib olinishi ham mumkin.

Ssenariyda bunday o'yin tuzilmasi to'la yozib chiqiladi va imitatsiya qilinadigan obyektlar va jarayonlar belgilanadi.

Operasion (voqeiy) o'yinlar. Bunday o'yinlarda aniq o'ziga xos voqea-hodisaning bajarilishi mashq qilinadi. Operasion o'yinlar ish jarayoniga xos modellashtiriladi.

Rol ijro etish o'yinlari. Unda konkret shaxsning xulqi, xatti-harakati, o'z vazifalari va majburiyatlarini bajarilish taktikasi mashq qilinadi.

Tadbirkorlik teatri. Bunda qandaydir vaziyat va undagi kishining xulqi o'ynaladi. Bu o'yinning asosiy vazifasi turli holatlarda mo'ljalni to'g'ri baholay olishni o'rgatish, o'zining xulqiga to'g'ri baho berish, boshqa kishilarning imkoniyatlarini baholay olish va ular bilan muloqot o'rnatishga o'rgatishdir.

Psixodrama va sosiodrama. Bu ham o'ziga xos «teatr», lekin ijtimoiy psixologik maqsadni ko'zlaydi: Uning asosiy maqsadi jamoada vaziyatni his qila olish, boshqa kishining holatini o'zgartirish va unga baho berish, u bilan samarali muloqotga kirisha olishni shakllantirish hisoblanadi.

Tadbirkorlik o'yinlari texnologiyasi 4-02 jadvalda tasvirlangan (G.K.Selevko varianti).

Bu texnologiya tayyorgarlik davrini ham o'z ichiga oladi. U ssenariyni yozib chiqish, vaziyat va obyektlarni shartli belgilar asosida tasvirlashdan boshlanadi. Ssenariy mashg'ulotning o'quv maqsadi, o'rganilayotgan muammoning tavsifi, qo'yilgan vazifani asoslash, o'yinning rejasi, vaziyatning mazmuni va qatnashuvchi shaxslarning tavsifini o'z ichiga oladi.

O'yinga kirishish. Bu bosqichda ish rejimi aniqlanadi, mashg'ulotning bosh maqsadi shakllantiriladi, muammoni qo'yish va vaziyatni tanlash asoslanadi.

O'tkazish bosqichi. U o'yin jarayonidir. O'yin boshlangach, hech kim unga aralashmaydi va uning borishini o'zgartira olmaydi. O'yinni faqat uni boshqaruvchi tuzatib borishi mumkin.

Tahlil bosqichi. O'yin natijalari muhokama qilinadi va baholanadi. Bu bosqichda ekspertlarning fikrlari eshitiladi. O'zaro fikr almashinib bo'lingach, talabalar o'z xatti-harakatlari va xulosalarini himoya qiladilar.

Shunday qilib, tadbirkorlik va evristik o'yinlar bo'lg'usi mutaxassisning ilmiy-ijodiy tajribalarini rivojlantirish uchun katta imkoniyatlar yaratadi.

Oliy maktab muammolarining tadqiqotchilari quyidagi tadbirkorlik va evristik o'yin turlarini farqlaydilar:

1. Mutaxassislar orasida o'z vazifalarini, dasturlar va rollarini taqsim qilish asosidagi tadbirkorlik va evristik o'yinlar. Bunday mutaxassislar sirasiga quyidagilar kiradi:

- *kelgusida ishlash kutilayotgan muassasada faol ijodiy ishlovchilarni va ularni ishlab chiqishda, aniqlash bilan band bo'lgan «vazifa tadqiqotchilari»;*
- *ijodiy guruhdagi barcha ishtirokchilarning faolligi sathida shu guruhning o'ziga xos katalizatorlik vazifasini bajaruvchi «faollashtiruvchilar»;*
- *ilmiy muammoning yechimiga yordam beradigan yo'llar va betakror fikrlar taklif qiluvchi «g'oyalar ishlab chiquvchi» talabalar;*
- *g'oyalarning tug'ilishiga va ularning boshqa ijodiy guruh a'zolari tomonidan idrok qilinishiga yordam beradigan «rezonator» (tarqatuvchi) talabalar;*
- *muammoni yechishning eng maqbul (optimal) variantini qayta ishlab chiqish va topish bilan band bo'lgan «nazoratchi» talabalar.*

Bunday o'yinlarni muayyan obyektida o'tkazish maqsadga muvofiqdir. Rahbarlar va o'qituvchilar oldindan rollarni belgilab qo'yadilar. Masalan, agar o'yin konstruktorlik byurosining tuzilmasini o'zlashtirishga qaratilgan bo'lsa, quyidagilar belgilanadi:

- *«KB boshlig'i»;*
- *«Bosh konstruktor»;*
- *«Ixtirochi»;*
- *«Opponent»;*

Tadbirkorlik o'yinlarining texnologik sxemasi

Tayyorgarlik bosqichi	O'yinni ishlab chiqish	• ssenariy yaratish • tadbirkorlik o'yini rejasi • o'yinning umumiy tavsifi • yo'l-yo'riqlar mazmuni • moddiy ta'minot tayyorgarligi
	O'yinga kirishish	• muammo, maqsadni aniqlab olish • shartlari, yo'l-yo'riqlar berish • reglament, qoidalar • rollarga taqsim qilish • guruhni shakllantirish • maslahat (konsultasiya).

O'tkazish bosqichi	Vazifani guruh bo'lib ishlab chiqish	• manbalar bo'yicha ishlash • trening • «fikrlash hujumi» • o'yin texnikasi ustida ishlash
	Guruhlararo munozara	• guruhlarning chiqishlari (fikrlari) • natijani himoya qilish • munozara qoidasi • ekspertlar ishi

Tahlil va umumlashtirish bosqichi	• o'yinni to'xtatish • tahlil, refleksiya • o'yinni baholash va o'z-o'zini baholash • xulosalar va umumlashtirishlar • tavsiyalar
-----------------------------------	---

- «chizmakash»;
- «tekshiruvchi»;
- «maslahatchi»;
- «nazoratchi» va b.

Shundan so'ng quyidagilar tuzib chiqiladi:

• har birining egallaydigan vazifalari va xatti-harakatlari bahosi bo'yicha yo'riqnoma;

- o'yin jarayonining asosiy davriyligi bo'yicha dastur ishlab chiqiladi.

O'yin jarayonida tortishish, musobaqalashish (bahs-munozara yuritish), ruhiyatining bo'lishini ta'minlash zarur.

O'yin o'tkazish chog'ida «buyurtmachi» rolini bajaruvchi rahbar u yoki bu tadbirlarning bajarilish sifatiga va bu tadbirlarda rol ijro etgan (qatnashgan, ishtirok etgan) talabalarga baho beradi. Shu baholar asosida butun guruhning hamda alohida talabalarining rol ijro etishi bahosi chiqariladi.

Bunday o'yinlarni tashkil etish bo'lg'usi mutaxassis qobiliyatini diagnostika qilishni taqozo qiladi. Shu maqsadda talabalarni rol ijro etishlarini almashtirib turish ham tavsiya etiladi. Chunki har bir talaba u yoki bu rolda o'z imkoniyatlarini sinab ko'ra olsun, ya'ni «oddiy»dan «KB boshlig'i» darajasidagi rollarni ijro etishga imkoniyat berilsin.

2. Ijodiy faoliyatning biror bosqichida muayyan strategiya, taktika va metodlarni qo'llash malakasini shakllantirishga qaratilgan tadbirkorlik va rol o'yinlari.

Masalan, «Ilmiy-tadqiqot ishlarida ma'ruza, munozara» tarzidagi o'yin.

Bu o'yindagi asosiy rollar quyidagicha bo'lishi mumkin:

• **Boshlovchilar** - o'qituvchi, ishlab chiqarish mutaxassisi;

• **Peshqadamlar** - muhokama qilinadigan muammoning muayyan masalasi bo'yicha vaziyatni tasavvur qila oladigan ma'ruzachilar;

• **Bezakhilar** - peshqadamlarning ma'ruzalari va chiqishlarini ko'rgazmali tasavvur etishlari va tushuntirishlarini ta'minlovchi o'yin ishtirokchilari.

• **Assistentlar** peshqadamlar yordamchilari bo'lib, ular peshqadamlarga va opponentlarga ko'rgazmali chiqishlariga yordam beruvchi o'yin ishtirokchilari.

• **Rasmiy opponentlar** - peshqadamlarning ma'ruzasi va boshqa materiallar bo'yicha rasmiy tanqidiy ruhda chiqish qiluvchilar;

• **Norasmiy opponentlar** - muammo bo'yicha guruh bo'lib yoki mustaqil ilmiy-tadqiqot olib boruvchi barcha boshqa talabalar — o'yin ishtirokchilari;

• **Chalg'ituvchilar** - korxona yoki ilmiy muassasada qo'shimcha salbiy hodisa, faktlarni bayon qilish asosida o'yin ishtirokchilarining faolligiga sabab bo'ladigan savollar qo'yishi lozim bo'lgan o'yin ishtirokchilari. Korxona yoki ilmiy muassasa mutaxassislari, oliy o'quv yurti o'qituvchilari, ilmiy xodimlari, aspirant, talabalari bu «vazifa»ni bajarishlari mumkin.

• **Registratorlar** - munozaralarni yozib oluvchi o'yin ishtirokchilari;

«**Ekspertrlar**» - ma`ruza muhokamasidagi chiqishlar va yechimning guruh bo`lib qabul qilinishi bo`yicha obyektiv baho beruvchi o`yin ishtirokchilari. Bu vazifada korxona va ilmiy muassasa mutaxassislari, oliy o`quv yurti o`qituvchilari va ilmiy xodimlari, aspirant va talabalar qatnashishlari mumkin.

Bunday o`yinlarda quyidagi asosiy vazifalar hal qilinadi:

- *bo`lg`usi mutaxassisni axborotlar almashishga o`rgatish;*
- *ularda o`z nuqtai nazarlarini asoslash va himoya qilish, boshqa kishilarning g`oyalariga kirib bora olish, guruh bo`lib yechim qabul qila olish malakasini shakllantirish.*

O`yin-munozaralar bo`lg`usi mutaxassisda ilmiy-ishlab chiqarish muammosini qo`ya bilish va yechishga, mustaqil fikrlashga, obyektivlikka nisbatan qiziqishni shakllantiradi hamda muammolarni qo`yish, uni muhokama qilish, ularni yechishda o`zini tuta bilish ko`nikmalarini hosil qiladi.

O`yin- munozaralar muayyan muammo bo`yicha bahslar tashkil etilishini ko`zda tutadi.

Bahs muammoni muhokama qilish jarayonidir. Uning usuli esa guruh bo`lib tadqiq qilishdir. Unda har bir ishtirokchi hamsuhbati (raqibi)ning fikrini asoslash, uni inkor etish orqali haqiqatni tiklashda o`z monopoliyasini o`rnatadi.

Bahs munozara borishining turli variantlari mavjud:

Evristik yondashuvda tomonlardan biri muammoning yechimi bo`yicha o`zining yondashuvini qabul qilishga urinmasdan ishontirish metodi, ichki tuyg`u, sog`lom aqldan foydalangan holda bahs ishtirokchilarini o`zining nuqtai nazariga og`dirib oladi.

Mantiqiy yondashuvdagi bahsga o`ta mustahkam mantiqiy tahlil va dalil- isbotlar xarakterli bo`lib, uning vositasida ishtirokchilar yakuniy xulosalarga keladilar.

**So`fiyona** yondashuv. Unda tomonlardan biri o`z raqibini donolik qilib mag`lub qilishi ham mumkin.

Avtoritar yondashuv. Unda tomonlardan biri o`zining obro`sidan foydalanib, o`z nuqtai nazarini o`tkazishi mumkin.

Tanqidiy yondashuv. Bahs ishtirokchilaridan ba`zilari o`z raqibining faqat kamchiligi, kuchsiz o`rni va mavqeiga diqqatni jalb qiladi va, aksincha, raqibining fikridagi ijobiy unsurlarni ko`rishga intilmaydi va muammoning yechimi bo`yicha o`z takliflarini ham bera olmaydi.

Dogmatik yondashuv. Unda tomonlardan biri bahsni haqiqatni o`z manfaati uchun o`zining shaxsiy maqsadlariga muvofiq keladigan tomonga boshlab ketadi.

Pragmatik yondashuv. Ishtirok etuvchilardan biri va har bir tomon faqatgina haqiqatni o`rnatish uchungina bahs yuritmaydi, balki undan o`zlarining yashirin va bahs ishtirokchilariga ma`lum bo`lmagan amaliy manfaatlariga burish uchun foydalanadi.

Bahsni o'tkazishda quyidagi qoidalarga ahamiyat berish lozim:

- *opponentining o'z fikrini asoslovchi so'zini tinglab, kuzatib borishi;*
- *opponentini so'zlashdan to'xtatib qo'yishga shoshilmasligi;*
- *mayda-chuyda detallarga e'tibor qaratmasligi, eng muhimini ko'rishga, tushunishga harakat qilishi;*
- *kuchsiz o'rinlar, dalil-isbotlar, misollarni topish va tahlil qilish;*
- *opponentini o'zidan kuchli deb hisoblamaslik;*
- *o'ziga haddan tashqari bino qo'yish va ishonishga ruju bermaslik;*
- *qo'rqish raqib oldida mag'lubiyat ekanligini esda tutish.*

Namuna «Bahsda g'olib kelish san'ati» (P.I. Pidkasistoy tomonidan ishlab chiqilgan) o'yini.

Bu o'yin 2,3 soatga mo'ljallangan.

O'yinning maqsadi – talabalarning bahs-munozara olib borish malakalari va qobiliyatlarini rivojlantirish va baholash.

Munozara – bahsning muammolari. Bahs-munozaraga olib chiqiladigan muammo talabalar uchun dolzarb va qiziqarli bo'lishi kerak.

Namuna tariqasida quyidagi savollarni qo'yish mumkin:

1. Mening ijodiy, raqobatbardoshlik shaxsiyatim g'oyasi qanday?
2. Shaxsning ijodiy, ziyolilik, raqobatbardoshlik xususiyati nimalarda ko'rinadi?
3. Shaxsning mustaqil rivojlanish jarayonini men qanday tasavvur qilaman.
4. Bozor iqtisodi munosabatlari sharoitida o'zimni qanday unga bahshida qilaman.

O'yin ishtirokchilarining rollari va vazifalari.

Boshlovchi – o'qituvchi o'yinning ma'nosi, asosiy bosqichlari va ishtirokchilarning vazifalarini aytib beradi.

Ikki raqobatbardosh 7-10 kishidan iborat guruhlar yuqoridagi savollar bo'yicha munozaraga kirishadilar.

Boshlovchi-o'qituvchi o'yinni lozim topgan oqimga yo'llab turadi, uning a'zolari faolligini ta'minlab turadi, munozaraning to'g'riligini kuzatadi, unga yakun yasaydi.

Ekspert – talabalar munozara ishtirokchilariga baho beradi, guruhga va uning a'zolariga quyidagi me'yorlarga asoslangan holda baho qo'yadi:

- a) ifodaning mantiqiyliigi va asoslanganligi;
- b) nutq madaniyati, notiqlik san'ati usullarini egallaganligi;
- v) xulosalarning isbotlilikligi;
- g) bahs usullaridan rang-barang va samarali foydalanishi;
- d) savollar qo'ya olishi va b.

O'yin bosqichlari

Birinchi bosqich tashkiliy bosqichdir. Unda raqobatga kirishuvchi jamoalar

va ekspertlar guruhi shakllantiriladi. O'qituvchi o'yinning maqsadi va qoidalarini bayon qilib beradi.

Ikkinchi bosqich o'yin jarayonidir. O'yin davomida jamoalar tashabbusni qo'lga olishlari mumkin va unda munozarani kutilmagan darajada yangi o'ylash va topish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Uchinchi bosqich o'yinga yakun yasashdir. Bu bosqichda ekspertlarning har biriga o'z mulohazalarini bildirish uchun imkoniyat beriladi, ular esa o'z baholarining me'yorlarini hamda bahs-munozara ishtirokchilarining chiqishlari natijalarini asoslab beradilar.

Ekspertlar vazifasi:

- *jamoaning g'alabasini asoslash;*
- *a) o'yin ishtirokchilaridan eng xushmuomala; b) eng aqlli; v) eng obro'li; g) eng ijodkorlarini aniqlab beradi.*

O'yin yakunida o'qituvchi o'yinni tahlil qilib beradi va yakun yasaydi. Ayniqsa, o'qituvchi o'yinning borishi, uning muvaffaqiyati va kamchiliklariga urg'u berishi lozim. Shuningdek, istiqbolda e'tibor berilishi kerak bo'lgan muvaffaqiyatli, munozarali, ijodiy vaziyatlarni farqlab berishi kerak.

O'yinli texnologiyalarni amalga oshirish bo'lg'usi mutaxassisning ijodiy faoliyatini rivojlantirish metodlaridan foydalanishni taqozo qiladi.

Ijodiy faoliyat tajribasini rivojlantirish metodlariga ilmiy tafakkurni jonlantirish, yangi muammolarni yechish malakasini ishlab chiqishga, muammolarni yechishda ongli izlanishga olib keladigan metodlar taalluqlidir.

Ijodiy faoliyatni rivojlantirish metodlari G.S. Altshuller, O.G. Bogdanova, A.V. Brushlinskiy, G. Melxorn, B.Mironov, P.Yakobson va boshqalar tomonidan ishlab chiqilgan.

Ular quyidagilar:

Sharoitni (muhitni) murakkablashtiradigan metodlar

1. Vaqt jihatdan chegaralangan metodlar. U muvaffaqiyat faktorining konstruktorlik faoliyatiga sezilarli ta'sir etishni qayd qilishga asoslanadi: ba'zilarida vaqt jihatdan chegaralash faollikni oshiradi va sokinlik holatiga qaraganda, yanada yuqori natijalarni ko'rsatadi. Boshqalarida (ko'pincha) turli darajada o'z xulqini o'zgartiradi, natijalari kamayib ketadi va hamma vaqt ham oxirgi yechimiga erishilmaydi. *Uchinchilarida, vaqt jihatdan chegaralash ularni jilovlaydi, talvasaga tushiradi, ular parokanda bo'ladilar, vasvasaga beradilar, ko'pchiligi yoki bir qismi vazifani yechishdan bosh tortadilar.*

2. To'satdan ta'qiqlash. Jarayonning u yoki bu bosqichida xatti-harakatlarning qandaydir detallar mexanizmi ta'qiqlanadi. Bu bilan shtamplar, konstruktorlik faoliyati, moslamalar, qismlar, detallarning mashhur tiplarini qo'llash imkoniyatlari buzilishining oldi olinadi.

3. Tezlikda eskizlash metodi. Talabalarining konstruktorlik faoliyatining u yoki bu paytida rasm chizish talab qilinadi. U o'z faoliyatini bevosita nazorat qilinishiga konstruktorlik ijodi jarayonini obrazlar vositasida

boshqarishga, yordam beradigan miyasiga (hayoliga) kelgan barcha konstruksiyalarni tasvirlaydi.

4. Yangi variantlar metodi vazifani, boshqacha bajarishni talab qilishda, ya'ni yechimning bir necha variantlari bo'lgan holda, uning yangi variantini topish va bajarishda ko'rinadi.

5. Axborotlar tanqisligi metodi konstruktorlik faoliyatining birinchi bosqichlarida alohida faollik vazifasi qo'yilganda qo'llanadi. Bunda vazifaning boshlanishida ma'lumotlar juda oz bo'ladi.

6. Axborotlar mo'lligi metodi vazifa qo'yilgan sharoitda, ortiq darajada ma'lumotlardan foydalanishga asoslanadi.

7. Bema'ni metodning mohiyati shundaki, unda mutlaqo bajarib bo'lmaydigan konstruktorlik vazifasi (abadiy dvigatelni yaratishga o'xshash) qo'yiladi.

8. Rekodifikasiya metodi. Uning mohiyati shundaki, hodisalarni «ko'chirish» faktlari bilan bog'liq yangi va betakror g'oyalarni ishlab chiqish maqsadida hodisalarni boshqacha ifodalashdir. U «kashfiyotlar (maydoni) matrisa» siga asoslanadi. Rekodifikasiyani bir tildan ikkinchi til (fanda ko'pincha matematika tili)ga o'tkazish deb tushunsa ham bo'ladi. Biroq u barcha rekodifikasiya tili bo'lishi mumkin emas, grafik ifodalar, sxemalar, tablisalar, diagrammalar ham rekodifikasiya vazifasini bajarishi mumkin.

Ijodiy vazifalarni guruh bo'lib yechish metodlari:

Delfi metodi – tavsiya etilgan seriyadagi muqobillardan eng yaxshisini tanlab olishga yordam beradi.

Guruh a'zolaridan har bir muqobilga muayyan izchillikda baho berish talab qilinadi. Tadbirni o'tkazish tartibi quyidagicha. Masalan, statistik metodlar orqali 5ta kamchilik (defekt) sabablari aniqlangan. Qaysi biri muhim kamchiliko' Muhokama ishtirokchilari muammoni avvalo muhimlik darajasiga ko'ra saralab chiqadilar. O'zlari uchun muhim hisoblangan muqobilni birinchi o'ringa, ikkinchi darajalarini beshinchi o'ringa qo'yadilar. Shundan so'ng har bir muqobilga har bir ishtirokchi kamchiliklarning sabablariga to'xtalgan holda 10 ballik tizim asosida baho qo'yib chiqadi. Bunda eng yuqori ball sifatida 1 va eng past 10 ball etib belgilanadi. Uchinchi bosqichda muqobillarning har biri o'zaro ko'paytiriladi va hosila raqam topiladi. Eng kam raqam tezlikda va birinchi navbatda bartaraf qilinadigan sababni bildiradi. Hisoblashni osonlashtirish uchun maxsus jadval (4.03) yasaliishi mumkin.

2. «Qora quti» metodi. Bu metod asosida yechiladigan muammolar aniq vaziyatni tahlil qilish orqali amalga oshiriladi, ya'ni tahlil davomida ishtirokchilar beixtiyor kamchiliklar (defektlar)ning yuzaga kelishi masalalariga to'xtaladilar. Ishtirokchilarni bunga maxsus, maqsadga muvofiq qo'yilgan savollar undaydi. Masalan, «Bu vaziyat nimaga olib keladi?» yoki «Bu holatda mexanizmlar ishi qay darajada barqaror?» va b. «Qora quti»

Muqobillarni baholash

MQ	Muqobillar														
	1			2			3			4			5		
	T	B	H	T	B	H	T	B	H	T	B	H	T	B	H
A	4	7	28	3	4	12	1	1	1	2	3	6	5	10	50
B	5	2	10	3	6	18	2	7	14	1	10	10	4	4	16
V	2	8	16	1	1	1	4	3	12	3	4	12	5	2	10
G	5	10	50	4	5	20	3	4	12	2	3	6	1	1	1
Hosila			10				51				39				77
			4												

Izoh:
 T- toifa bahosi (1 dan 5 gacha)
 B- ball bo'yicha baho (1 dan 10 gacha)
 H- hosila (ya'ni T+B)
 MQ- muhokama qatnashchilari

metodining mohiyati shundaki, unda kamchiliklar sababi yo'1-yo'lakay aniqlanadi. Bunda kishilarning ijodiy tashabbuslari rivojlantiriladi.

3. Kundalik tutish metodi. Guruhning har bir a'zosi yon cho'ntak daftarchasi tarqatiladi. Unga, aytaylik, bir hafta davomida muhokama qilinadigan muammo bo'yicha tug'ilgan fikrlar qayd qilib boriladi. Barcha ishtirokchilarning yozib borgan fikrlari peshqadamlar tomonidan tahlil qilinib, tayyorlangan material oxirgi muhokamaga olib chiqiladi. Bu metod quyidagi jihatlari bilan ajralib turadi: birinchidan, tug'ilgan g'oya, aniq ratsional taklif o'sha guruhning fikri darajasiga ko'tariladi, ikkinchidan, turli xildagi tortishuvlar, nuqtai nazarlar guruh majlisigacha hal qilinadi, keskinlashgan nuqtai nazarlar ham tekislanadi.

4. 6-6 metodi: Olti kishidan kam bo'lmagan guruh 6 minut davomida guruh oldida turgan muammoni yechishga yordam beradigan aniq g'oyani shakllantirishga harakat qiladilar. Har bir ishtirokchi alohida sahifalarga o'z fikrlarini yozib boradi. Bu juda ixcham tarzda amalga oshiriladi: jipsliklarning buzilishi va materiallarning buzilishi, texnologiyalarning buzilishi tarzida. Shundan so'ng guruhda barcha tayyorlangan ro'yxatlar muhokama qilinadi.

Muhokama jarayonida o'ta xato qarashlar chiqarib tashlanadi, munozarali masalalarga aniqlik kiritiladi, boshqa barcha aniqlangan xususiyatlar guruhlashtiriladi. Vazifa — bir necha muhim muqobillarni saralab olish. Binobarin, ularning miqdori ishtirokchilar miqdoriga nisbatan kam bo'lishi lozim.

5. Bevosita jamoa bo'lib «Fikrlar hujumi» («Mozgovaya ataka») olib borish. Bu metoddan maqsad mumkin qadar katta miqdordagi g'oyalarni yig'ish, talabalarni ayni bir xil fikrlash inersiyasidan holi qilish, ijodiy

vazifalarni yechish jarayonida dastlab paydo bo'lgan fikrlarni yengishdir. Bu metod A.F. Osborn tomonidan tavsiya etilgan. Bu metodning asosiy tamoyili va qoidasi bahs ishtirokchilari ishlab chiqqan g'oyalar tanqidini mutlaq taqiqlash, har qanday luqma va hazil-mutoibani rag'batlantirishdir. Bu metoddan foydalanishning muvaffaqiyati ko'p jihatdan o'qituvchi – mashg'ulot rahbariga bog'liq. «Fikrlar hujumi» ishtirokchilari miqdori 15 kishidan oshmasligi kerak. Mashg'ulotning davomiyligi bir soatgacha.

6. Yalpi «Fikrlar hujumi». Bu metod J.Donald Filips tomonidan ishlab chiqilgan. U katta guruhlarda (20dan 60tagacha bo'lgan) yangi g'oyalar ishlab chiqish samaradorligini sezilarli darajada oshirishni ta'minlaydi. Barcha ishtirokchilar kichik-kichik 5-6 kishidan iborat guruhlariga bo'linadi va har bir kichik guruh hal qilinadigan ijodiy vazifa va muammo bo'yicha 15minut davomida mustaqil ravishda to'g'ri «Fikrlar hujumi» o'tkazadi. Shundan so'ng har bir kichik guruh vakili o'z guruhlarida ishlab chiqilgan g'oya haqida axborot beradilar va o'qituvchi rahbarligida jamoa bo'lib unga baho beradilar va ulardan eng yaxshilari, betakrorlari tanlab olinadi.

7. «Fikrlarning shiddatli hujumi» - destruktiv berilgan baho bilan dialog. Bu metod ye.A. Aleksandrov tomonidan taklif qilingan va G.Ya. Bush tomonidan o'zgartirilib yo'lga qo'yilgan. Dialogning mohiyati shundaki, jamoa bo'lib g'oyalar ishlab chiqishda ishtirokchilarning ijodiy imkoniyatlari faollashtiriladi va unga zid g'oyalar qo'yiladi.

Mashg'ulot bosqichma-bosqich quyidagi tarzda o'tkaziladi:

1- bosqich. Miqdor va psixologik muloqoti jihatidan maqbul kichik guruhlarini shakllantirish;

2- bosqich. Vazifa, muammodan kelib chiqadigan maqsadlarni ifodalash;

3- bosqich. To'g'ridan-to'g'ri «Fikrlar hujumi» qoidasiga asosan har bir guruhda g'oyalar ishlab chiqish;

4- bosqich. G'oyalarni tartibga solish va tasniflash;

5- bosqich. G'oyalarni **destruktiv**lash, ya'ni amalga oshishi imkoniyatiga qarab baholash;

6- bosqich. Avvalgi bosqichlarda bildirilgan tanqidiy mulohazalarga baho berish.

Ishtirokchilar: 1) g'oyalar ishlab chiquvchi; 2) muammoli vaziyatni tahlil qilish va g'oyalarni baholovchi; 3) zid (qarshi) g'oyalarni ishlab chiquvchi guruhlariga bo'linadigan bo'lsa, samarali natijaga erishish mumkin.

8. Keyingi davrlarda «Yashirin fikrlarning shiddatli hujumi» shaklidagi metod keng rivojlanmoqda. Bu metodning kelib chiqish mohiyati shunday: har bir kishi ham ijodiy mehnat qila olmaydi, begona shaxslar oldida, ayniqsa, begona shaxslar bahsga aralashib turganda g'oyalar ishlab chiqa olmaydi. Lekin ularning g'oyalar ishlab chiqishga uquqlari bor, balki ular yolg'izlikka va sokinlikka muhtoj bo'ladilar. Shu tufayli «yashirin fikrlar hujumi» da ikki g'oya ishlab chiquvchi guruhcha: biri- odatdagi fikrlarning

shiddatli hujumi davomida g'oyani olg'a suruvchilar; ikkinchisi — yashirin, ya'ni ular birinchi guruh muhokamalarida qatnashmaydilar, ular uchun «yashirin xona» tashkil etiladi va joylashtiriladi. Ular telemonitor vositasida birinchi guruhning bahslarini kuzatadilar hamda yuzaga kelgan g'oyalarni o'z daftarchalariga yozib boradilar va ularni «ekspert»larga uzatadilar.

9. Sinektika metodi. U 1960 yilda AQShda U. Gordon tomonidan ishlab chiqilgan. Bu metod talabalarga muammoning unsurlarini ifodalashga, ijodning bosh maqsadini ajratib olishga, turli xil xarakterdagi vazifalarni yechishning har xil nusxalarini izlashga yordam beradi va ular quyidagi shaklga ega bo'ladi: bevosita (ma'lum bir vazifaning yechilishiga o'xshatib yechiladi), shaxsiy (obyektdagi berilgan vazifa obraziga kirishga urinib ko'rish va shu nuqtai nazardan fikrlashga harakat qilib ko'ring), ramziy (ikki jumla bilan vazifaning obrazli mohiyatini aytib bering), xayoliy (go'yoki ertaklardagidek bu vazifani yechadilar). Bu bilan bo'lg'usi mutaxassisda abstraksiyalash malakasi, muhokama predmetidan o'zini fikran olib qochish, aql yuritish moyilligi, xayolot, bahslarga kirishib keta olish, bog'lanib qolish havfi bo'lgan g'oyalardan uzoqlashish, boshqalar fikrini tinglash, safdoshi bildirgan g'oyalarga nisbatan chidamli bo'lish, odatdagilar ichidan g'ayri odatiylarini va g'ayri odatiylar ichidan odatdagilarini topish hamda analoglardan umumli foydalanish kabi sinektik fikrlashga bo'lgan qobiliyat shakllanadi.

10. Texnik yechimlarning morfologik tahlili va sintezi. Bu metod shveysariyalik astrofizik Svikki tomonidan ishlab chiqilgan. O'rganilishi lozim bo'lgan texnik tizim tarkibiy qismlari yoki funksional morfologik belgilaridan iborat bo'lgan tarkibning ro'yxatidan aniq muqobillari, texnik ifodalari ajratib olinadi ular morfologik quti yoki matrisa deb nomlanadigan jadvallar shaklida joylashadi va ajralib turgan belgilar variantlarini birlashtirib saralab olish orqali yangi vazifalar yechimi aniqlanadi. Morfologik tahlilda bo'lg'usi mutaxassislar texnik vazifalar yechimi unsurlarining har tomonlama kombinasiyasini yasashga o'rganadilar. Chunki bu metod quyidagi tamoyilga asoslangan: texnik xarakterdagi ijodiy vazifalarni yechishda muvofiqlashtiruvchi o'qlar yordamida obyektning muhim tavsiflarini farqlab oladilar. Unga quyidagilar kiradi:

- vazifalarni aniq ifodalash, yangi ifodalarni topishga urinish, ikkinchi darajali va o'xshash vazifalarni aniqlash hamda ulardan eng muhimini ajratib olish;

- yechimlardagi mavjud kamchiliklar, ularning asosiy tamoyillari va yangi takliflarni sanab ko'rsatish;

- xayoliy, biologik, iqtisodiy, molekulyar va boshqa analoglarni xomaki rejalashtirish;

- matematik, gidravlik, elektron, mexanik va boshqa modellarni yasash (ular aslida analoglarga qiyoslangan g'oyalarni ifoda qiladi);

- variantlar, tobeliklar, bo'lg'usi aloqalar, mantiqiy o'xshashliklarni o'rnatish;

- bu ishdan mutlaqo xabari yo'q ba'zi kishilarning fikrlarini bilish va b.

11. Funksional – foydali tahlil metodi. Bu metodning yaratuvchilari sifatida Permlik muhandis Yu.M. Sobolev va L.Mayez boshchiligidagi Amerikaning «Jeneral elektrik» firmasining muhandislaridir.

Bu texnik obyektlarning texnik-iqtisodiy metodi bo'lib, ularning iste'molchilik o'ziga xosligi va bu o'ziga xoslikni ta'minlovchi chiqimlar o'rtasidagi munosabatlarni yaxshilashga xizmat qiladi. Bu metodning mohiyati shundaki, ijrochi obyektga bajarilishi lozim bo'lgan amallar va iste'molchi talablari nuqtai nazardan yondoshadi. Bu metod bir qator murakkab konstruksiyalarga ishlov berish, ularning texnologikligi, samarasiz chiqimlarga qarshi «markazlashgan hujum» tashkil etish, moddiy va mehnat omillaridan samarali foydalanishni oshirishni hal qilishda iqtisodiy samarador metod hisoblanadi. Mamlakatimizdagi ilmiy tashkilotlar va korxonalarning xo'jalik hisobi va o'z-o'zini mablag' bilan ta'minlashga o'tilishi bu metoddan keng foydalanish lozimligini ko'rsatadi. Shuningdek, funksional-foydali tahlil asoslari oliy maktabda bo'lg'usi mutaxassis- tadqiqotchilarga (konstruktorlar, texnologlar) dars sifatida o'tilishi lozim. Bu esa oliy o'quv yurtini bitirgandan so'ng borib ishlaydigan ilmiy tashkilot (korxona)da mahsulotlar konstruksiyasini, uni tayyorlash texnologiyasini yaxshilashning konkret yo'llarini aniqlashga yangi imkoniyatlardan kelib chiqib ishlab chiqarish va uskunalarni ishlatish hamda ortiq darajadagi sarf-harajatlarni bartaraf qilishga imkon beradi. Masala shundaki, funksional-foydali tahlil nuqtai nazardan qaralganda, mahsulot ishlab chiqarishning barcha sarf-harajatlari foydali va foydasiz hamda ortiqcha deb taqsim qilinadi. Keyingilari yaqqol ko'rinib turgan va behuda sarflardir. Bu metod bo'yicha o'qitishning samaradorligini oshirish uchun mamlakat oliy o'quv yurtlarida to'plangan tajribalardan foydalanib, funksional-foydali tahlil va konstruksiyalarning texnologikligi bo'yicha maxsus kurslar ishlab chiqish zarurdir.

12. «ARIZ - TRIZ» metodi. G.S. Altshuller va uning maktabi tomonidan ishlab chiqilgan. Bu metodlar sinov va kamchiliklar hamda boshqa ularning modifikasiyalaridan sezilarli farq qiladi. Ular ko'r-ko'rona qidirishdan ko'ra texnik tizimlarni rivojlantirish qonuniyatlariga bo'ysungan mantiqiy operatsiyalar tizimi asosiga qurilgan. Nazariyaning asosiy g'oyasi: texnik tizimlar o'z holicha emas, balki yaratuvchilik vazifalarini ongli va maqsadga muvofiq yechishda foydalanish mumkin bo'lgan muayyan qonunlar asosida yuzaga keladi va rivojlanadi.

Bu vazifalarni yechish jarayonini texnik ziddiyatlarni aniqlash, tahlil etish va yechish deb qarash lozim bo'ladi. Belgilangan vazifalarni qo'llash metodikasi esa texnika va texnologiyani yaratishdagi ilmiy-texnik ziddiyatlarni ajratib olish, aniqlash va hal qilish bo'yicha muntazam ravishda muayyan

harakatlarni bajarishdir. Tizim o'z ichiga bunday ziddiyatlarni hal qilishga yordam beruvchi o'ziga xos yangilovchi operatorlarning 40 ta usullarini qamrab oladi. Ulardan ayrimlari quyidagilar:

1. «Taqsim qilish»: a) obyektni mustaqil qismlarga bo'lish; b) obyektni bo'laklarga bo'lib bajarish; v) taqsimlash darajasini kengaytirish.

2. «Butlash»: ayni yoki yondosh operatsiyalar uchun mo'ljallangan obyektlarni birlashtirish; b) ayni va yondosh operatsiyalarni birlashtirish.

3. «Onalik»: a) bir obyektni ikkinchi obyekt ichiga va o'z navbatida uning ichiga uchinchi obyektni joylashtirish; b) bir obyektni to'g'ridan-to'g'ri ikkinchi obyekt orasidan o'tkazish.

4. «Chappalik»: a) obyektning harakatdagi qismini yoki tashqi muhitni qo'zg'almas holatga olib kelish, aksincha, muqim holatni harakatdagi holatga keltirish; b) vazifa shartlari talab qilgan harakatlar o'rniga teskari harakatni amalga oshirish; v) obyektning «oyog'ini osmonga qilib qo'yish» va uni o'nglash.

5. «Zararni foydaga aylantirish»: a) zararli faktorlardan (masalan, muhitga zarar yetkazadigan) ijobiy samara berishda foydalanish; b) zararli faktorlarni boshqa zararli faktorlar bilan qo'shish asosida uni bartaraf etish; v) zararli faktorlarni ortiq darajada kuchaytirish asosida uni bezarar qilish.

Xotima. Talabalarining o'quv faoliyati shaxsiy mohiyat sifatida qabul qilinadigan o'quv maqsadlariga ongli ravishda qaratilgan bo'lishi lozim. D.B.Elkonin ta'kidlaydiki, o'quv faoliyati eng avvalo shunday faoliyatki, uning natijasida talabaning (o'quvchida) o'zida o'zgarish yuz beradi. Bu faoliyat o'z holicha o'zgarishdir. Uning mahsuli, subyektning o'zida yuz bergan o'zgarishlardir.

O'quv faoliyatining asosiy motivlari bu — ichki o'quv-bilish motivlaridir. O'quv faoliyatining eng muhim motivatsiyasi esa talabaning bo'lg'usi kasbiga bo'lgan qiziqishi va moyilligidir.

Talabaning o'quv jarayonidagi egallagan bilimlaridan, kasbiy malakalari va ko'nikmalaridan hissiy qoniqish va undan quvonch hissini hosil qilishi lozim.

Bunday vazifalarni hal qilishda o'qitish jarayonida o'yinli texnologiyalardan foydalanish ulkan ahamiyat kasb etadi. O'yinli texnologiyalarda o'qitishning faol metodlaridan foydalanish mulqotning demokratik uslubi yutuqlaridan foydalanishga xizmat qiladi. Bu talabalarining ijodiy kuchlari va qobiliyatini o'stiradi.

4.4. Tanqidiy fikrlashni o'stiruvchi faol metodlar.

Tanqidiy fikrlashni o'stirishga xizmat qiladigan metodlar «Demokratik ta'lim uchun» konsorsiumi tomonidan amalga oshiriladigan «Tanqidiy fikrlash uchun o'qish va yozish» loyihasi doirasida ishlab chiqilgan.

Konsorsiumning a'zolari: Xalqaro o'qish assotsiasiyasi, Xobart va Uilyam Slims kollejlari va Shimoliy Ayova shtati universiteti. Bu loyihani Nyu York Ochiq jamiyat instituti va Markaziy Osiyo to'g'risidagi Markaziy va Sharqiy yevropadagi Soros fondi mablag' bilan ta'minlaydi.

Bu paragrafda metodlar mazmuni mazkur loyiha materiallariga muvofiq ravishda yoritiladi.

Tanqidiy fikrlashning faol metodlarini ishlab chiqishda quyidagi asoslardan kelib chiqadilar: **Tanqidiy fikrlash nima?**

Fikrlash — o'qish, yozish, so'zlash va eshitishga o'xshash jarayon. U faol, muvofiqlashtiruvchi shunday jarayonki, unda u o'zida biror haqiqat to'g'risidagi fikrlarni qamrab oladi.

Fikrlash kontekstdan tashqarida hosil qilinadigan ko'nikma emas.

Tanqidiy fikrlash ta'limiy dastur yoki kundalik hayotning umumiy kontekstidan yiroqlashgan sharoitda o'rganilishi lozim bo'lgan hodisa ham emas.

Braun (1989) ta'kidlaydiki, vazifa va real hayot maqsadlaridan ajratilgan o'quv ko'nikmalari ta'lim oluvchilarga obyektiv testlarni yaxshi topshirish imkoniyatini berishi mumkin, lekin ular bu ko'nikmalarni yangi vaziyatlarda qo'llay olmaydilar.

Rixer ta'biri bo'yicha o'rganish va fikrlashning ta'rifi kognitiv psixologiya, falsafa va multimedia madaniyati ta'limi sohasidagi tadqiqotlar natijalariga asoslanadi.

Bu tadqiqotlarning asosiy natijalari:

1. Samarali va muttasil o'rganish asosida talabalarning axborotlarni o'zlashtirish, sintezlash va ularni to'la egallash faolligi yotadi (Anderson va unga hammualliflar, 1985).

2. *O'rganish jarayoni fikrlash faoliyatini rivojlantirishning turli tuman strategiyalaridan foydalangandagina muvaffaqiyatliroq bo'ladi. Bunday strategiya o'rganish jarayonini yanada onglilashtiradi (Palinskar va Braun, 1989).*

3. *O'rganish va tanqidiy fikrlash talabalarning aniq vazifalarga nisbatan yangi bilimlarni qo'llash imkoniyatlariga ega bo'lgan taqdirda rivojlanadi (Resnik, 1987).*

4. *O'rganish talabalarning oldingi bilimlari, tajribalariga tayangandagina mustahkamlanadi. Bular talabalarning bilgan bilimlarini yangi axborotlar bilan bog'lash imkoniyatini beradi (Ros, 1990).*

5. *Tanqidiy fikrlash va o'rganish g'oya va tajribalarning turli-tumanligini pedagoglar tushungan va qadrlagan vaqtidagina amalga oshadi. Tanqidiy fikrlash «yakkeyu yagona to'g'ri javob»ni qabul qiladigan mentalitet jarayonida yuz bermaydi.*

Tanqidiy fikrlashning rivojlanish muhitini yaratish

Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish oson ish emas. Bu muayyan yosh

davrida tugallangan va esdan chiqarilgan vazifa ham emas. Shu bilan birga tanqidiy fikrlashga olib boradigan tugallangan yo'l ham yo'q.

Lekin tanqidiy fikrlovchilarning shakllanishiga yordam beruvchi muayyan o'quv sharoitlari to'plami mavjud. Uning uchun:

- talabalarga fikr yuritish uchun imkoniyat berish;
- turli-tuman g'oya va fikrlarni qabul qilish;
- talabalarining o'quv jarayonidagi faolligini ta'minlash;
- talabalarni kulgiga qolmasliklariga ishonitirish;
- har bir talabaning tanqidiy fikr yuritishga qodir ekanligiga o'zlarida ishonch hissini uyg'otish;
- tanqidiy fikrlashning yuzaga kelishini qadrlash lozim.

Shu munosabat bilan talabalar:

- o'ziga ishonchni orttirish va o'z fikri hamda g'oyalarining qadrini tushunish;

- o'quv jarayonida faol ishtirok etish;
- turlicha fikrlarni e'tibor bilan tinglash;
- o'z hukmlarini shakllantirishga hamda undan qaytishga tayyor turishi.

Vaqt. Tanqidiy fikrlash vaqt talab qiladi.

Pirson, Xansen, Gordon (1979)lar ta'kidlashadiki, o'z fikrlarini ijod qilish go'yo avvalgi g'oya, tasavvur, uchrashuvlar va tajribalarni arxeologik jihatdan tadqiq qilishga olib keladi. Shuning uchun ham:

- fikrlarini o'z so'zlari bilan ifodalash;
- o'zaro tanqidiy fikrlar almashish;
- o'z g'oyalarini ifodalay olish va konstruktiv takliflarga javob ola bilish;
- fikrlarni muayyan g'oyalar qiyofasida, qulay muhitda amalga oshira olish va o'z g'oyalarini to'la va aniq ifodalay olish.

Izn. Tanqidiy fikrlashda erkinlik bo'lishi uchun talabalar ma'qul va noma'qul narsalarni aytish, ular haqida fikrlash, ijod qilish uchun ruxsat olishlari lozim. Talabalar yo'l qo'yiladigan holatlarni anglab olishgach, tanqidiy tahlil qilishga faol kirishadilar.

Tanqidiy tahlilga izn olish onglik tamoyiliga asoslanadi. Bunda tahlil va haddan oshish orasidagi farq aniqlab berilishi lozim. Tanqidiy fikrlashga izn fikrlash uchun chinakam maqsad bo'lgan va do'stona hamda samarali sharoitda beriladi.

Rang-baranglik. Talabalarining fikrlash jarayonida turli fikrlar va g'oyalar paydo bo'ladi.

Rang-barang fikr va g'oyalar yakkayu-yagona javob mavjudligi haqidagi tasavvur bartaraf qilingan chog'dagina yuzaga keladi. Fikrlarni ifoda qilish chegaralanganda talabalarining fikrlashiga chek qo'yiladi. Faqat birgina javob mavjud bo'lgan taqdirda xilma-xil vosita va jarayonlardan foydalanish joizki, uning yordamida talabalar ana shu javobni topa olsin.

Faollik. Tanqidiy fikrlash talabalarining faolligi bilan bevosita bog'langan. Odatda, talabalar sustkash tinglovchilar bo'lishadi. Chunki ularda o'qituvchi bilimli yoki matnda uning bu bilimlari aks etgan, shu tufayli ularning bilim olishlariga o'qituvchi masul degan ishonch shakllanib qolgan. O'quv jarayonidagi talabalarining faol ishtiroki va o'qishlariga o'zlarining mas'ul ekanligiga tayyorligi tanqidiy fikrlashda kutilgan natijalarni beradi. Talabalarni fikr yuritishga, o'z g'oyalari va fikrlari bilan o'zaro o'rtoqlashishga da'vat etish kabi pedagogik yondoshuv ularning faolligini o'stiradi.

Mixali Chikjenty mixaliy (1975) ta'kidlaydiki, talabalar o'sha murakkab darajadagi o'quv jarayonida faol ishtirok etishsa, bilish jarayonida qatnashganligidan katta bahra oladilar va o'zlarida chuqur qoniqlik hissinı sezadilar.

Tavakkalchilik. Erkin fikrlilik tavakkalchilikka asoslanadi. Uning bilim faoliyatida qo'rqmay tavakkal qiluvchi insonlarni rag'batlantirib turish joizdir. Fikrlash jarayonida «ahmoqona g'oyalar» aql bilan tuzilmagan birlikma va tushunchalar ilgari surilgan holatlar ham bo'lishi mumkin. O'qituvchi uni o'quv jarayonini tabiiy holati sifatida talabalarga tushuntirishi lozim.

Talabalarni tavakkaldan holi bo'lgan, ya'ni g'oyalar qadrlangan, talabalarining fikrlash faoliyatida faol ishtirokini yuqori motivatsiyalash imkoni bo'lgan muhitda o'ylash lozimligi haqida ularda ishonch hosil qilish zarur.

Qadrlash. Tanqidiy fikrlashning omillaridan biri talabalarining fikrlash jarayonini qadrlashdir. Tashkil etilgan fikrlash jarayonida talabalar o'z g'oyalari, tasavvurlarining o'qituvchi tomonidan qadrlanayotganini tushungan chog'dagina chuqur ma'suliyat va e'tiborga yarasha javob qaytaradilar.

Talabalar o'z fikrlash jarayonini qadrlashni namoyish qilishga harakat qiladilar. Unga va uning oqibatlariga nisbatan jiddiy munosabatda bo'la boshlaydilar.

Qimmatlilik. Fikrlash jarayonini tashkil etish davomida talaba ularning fikrlari, o'z tanqidiy tahlili natijalari qimmatli ekanligini ularning ongiga singdirish zarur. O'qituvchi talabalardan muayyan materialni shunchaki qaytaishlashni talab qilgandatayyor qoliplardan, andozalardan holi bo'lishi lozim. Bu esa talabalarda o'zgalar g'oyalarini mexanik tarzda qayta ishlab chiqish eng muhim va qimmatli ekanligiga ishonch hosil qilishga olib keladi. Aslida talabalarga o'z fikri, o'ziga taalluqli bo'lgan g'oya va tasavvurlar qimmatli ekanligini ko'rsata olish zarur. Talabalarining o'zlari ham o'z fikrlarining qimmatbaho ekanligiga ishonch hosil qila olishlari zarur. Ular o'z fikrining tushuncha va masalani muhokama qilish jarayonida o'ta muhim, shuningdek, katta hissa bo'lib hisoblanishini tan olishlari kerak.

O'zaro fikr olishuv. Fikrlash jarayoni talabalarining o'zaro fikr olishuvini ko'zda tutadi. Talabalarining o'zaro fikr olishishi ularning bir-biridan o'rganishdagi o'rtoqchiligiga asos soladi. Talabalardan fikrlovchi sifatida o'zlarida bo'lgan yirik fikr va oddiy xatoga bo'lgan qobiliyatlarini boshqalarga ochib berish talab etiladi.

O'zaro fikr olishishda talabalardan diqqat bilan tinglash, o'zining qarashlar tizimini so'zlovchiga zo'rlab o'tkazish va boshqa so'zlovchilarni tuzatib turishdan o'zini tiyib turishi ham talab etiladi. Bunga javoban talabalar boshqalarning yalpi fikrlaridan foydalanish imkoniyatiga ega bo'ladi. Keng doiradagi munozara oqibati o'laroq talabalar o'zlariga tegishli bo'lgan g'oyalarni tahlil qilish va uni aniqlashga yanada qobiliyati orta boradi hamda ularni o'z bilimlari va hayotiy tajribalarida yaratgan g'oyalari tizimiga tirkab boradi. Fikrlash jarayonini tashkil etishda uni o'tkazishning bir necha modellari mavjud. Ular:

- *o'ziga ishonch hosil qilish;*
- *ishda faol ishtirok etish;*
- *o'rtoqlar va o'qituvchi bilan fikr olishish;*
- *o'zgalar fikrini tinglay olish.*

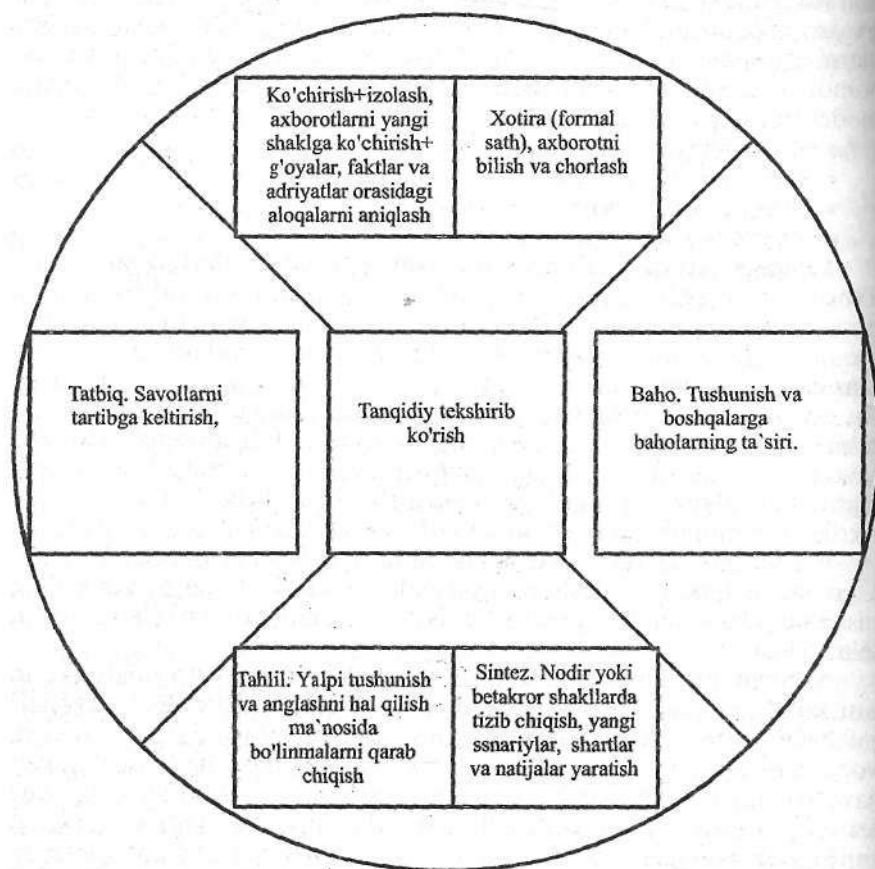
Tanqidiy fikrlashni ta'minlovchi savollar. Tanqidiy fikrlash jarayonida axborotni tahlil qilish va izohlash, g'oyalarni tahlil qilish, o'rganilayotgan hikoyalarni o'z taxminiy rejalari bilan qayta tuzib chiqishga qaratilgan savollardan foydalaniladi. Qo'llanmada tahlil qilinayotgan bu masalalar Senders (1969) ifodalari va Blum tizimli savollaridan olindi. Bu savollar turli sathdagi qiyinchilikda fikrlashning turli ko'rinishlarini ta'minalashda vosita bo'lib xizmat qiladi. Eslab qolishga xizmat qiladigan savollar yoki formal sathdagi savollar eng kuyi sathdagi savollarga taalluqlidir. Baholash yoki hukm chiqarish natijasida beriladigan savollar fikrlashni ta'minlaydigan ikkinchi sathdagi savollar sifatida qaraladi.

Formal sath savollari faktologik axborotlar olish maqsadida beriladi. Ular faqat mexanik eslashni va talabalarda yaxshi javob berish uchun qisqa muddatda ma'lum predmetlar bo'yicha bilim qismlari (fragment)ni talab qiladi.

Axborotlarni bir shakldan ikkinchi shaklga ko'chirish talabalardan uni ko'chim (transformasiya) qilishni talab qiladi. Ko'chirish savollari talabalarga o'rganayotgan, tavsiflagan va ko'rgan vaziyatlari, sahnalari va voqealarini o'zlari namoyish eta olishlari uchun beriladi. Ko'chirish savollari talabalarni axborotlarni qayta ishlash yoki boshqa shakllarga ko'chim qilishga ilhomlantiradi. Talabalarga sezish, ko'rish (sensor) tajribasini yaratish, shundan so'ng esa boshqalarga o'z ko'rganlarini yetkazish uchun uni e'lon qilish zarur. Bu fikrlashga tortishning faol ijodiy jarayonidir.

Talabalarga g'oyalar, faktlar, qaydlar va qadriyatlar orasidagi bog'lanishlarni ochish uchun izohlashga qaratilgan savollar beriladi. Sendrs izohlashga qaratilgan savollarga nisbatan yuqori darajadagi fikrlashni talab qiladigan tayanch savollar, deb qaraydi. Boshqalar esa (Vogn va Estes) tushunishning o'zigina izohlashdir, deb hisoblaydilar.

Tanqidiy tekshirib ko'rish

Tatbiq qilishga qaratilgan savollar o'qish (talaffuz) jarayoni yoki o'rganish tajribasida uchraydigan mantiq muammolarini yechish va chuqur o'rganish uchun imkoniyat beradi.

Tahlil etishga qaratilgan savollar talabalardan u yoki bu voqeaning ahamiyati yetarli darajada yaxshi yoritilganmi, yo'qmi degan savolga javob berishga undaydi.

Sintez qilishga qaratilgan savollar yangicha fikrlash asosida ijodiy muammolarni hal qilishga da'vat etadi. Sintez savollari talabalarga o'zining barcha bilim va tajribalarini muammoning ijodiy yechilishida foydalanishga imkon beradi. Sintez savollari muqobil ssenariylar yaratishni ham taqozo qilishi mumkin.

Baholash savollari yaxshi va yomon, adolatli va adolatsizlik to'g'risida hukm chiqarish uchun beriladi.

Baholash savollari talabalar, axborotlar sifatini, yangi axborotlarga nisbatan o'z munosabatini baholay olishi hamda ularni qadrlay olishi uchun beriladi.

Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish mualliflari fikrlash jarayonini tashkil etishda idrok qilishning 4 tipini farqlaydilar:

Yaxlitligicha idrok etish. Mavzu yoki fan to'g'risida umumiy bilim beradigan idrokning shaklidir.

Izohli idrok etish. Bu Blum izohlari darajasiga aynandir. Idrokning bu tipidatalabag'oyavahodisalarining o'zaro aloqalarini yoritadi, uning mohiyatini muhokama qiladi, fanning turli sohalariga oid g'oya va axborotlarni hatto tashqi jihatdan bog'liq hodisalarni birlashtiradi.

Shaxsiy idrok etish. Talabalar o'zlarida avvaldan mavjud bo'lgan shaxsiy tajriba va bilimlar tuzilmasini yangi bilimlar bilan bog'lab tushunish jarayoni aks ettiradi.

Tanqidiy idrok etish. Mazmunni bir tomonga qo'yib, uni tahlil qilish, uning nisbiy qimmatini, to'g'riligini, foydaliligini va talabalarining bilishi, tushunishi va qabul qilishi doirasida uning ahamiyatini baholashdir.

Shunday qilib, axborotlarni chorlash, o'ylab ko'rish va fikrlash metodikalaridan foydalanish quyidagi muhim vazifalarni yechish imkoniyatini beradi:

- talabalarga maqsadlarini anglab olishga yordam beradi;
- mashg'ulotlarda faolligini ta'minlaydi;
- samarali munozaraga chorlaydi;
- talabalarining o'zlari savollar tuzishlari va uni savol tarzida bera olishlari uchun yordam beradi;
- talabalarga o'z shaxsiy bilimlarini ifoda qilishga yordam beradi;
- talabalarining shaxsiy mutolaasi motivatsiyasini qo'llab-quvvatlaydi;
- har qanday fikrlarga bo'lgan hurmat kayfiyatini yaratadi;
- talabalarda personajlarga bo'ladigan izzirobni o'stirishga yordam beradi;
- talabalar qadrlanadigan fikrlashga sharoit yaratadi;
- talabalarining tanqidiy jalb qilinishiga bir qator umidlar bildiriladi.

Klasterlarga bo'lish. Bu pedagogik strategiya bo'lib, talabalarining u yoki bu mavzu bo'yicha erkin va bimalol o'ylashga yordam beradi. U faqat g'oyalarni orasidagi bog'lanishlarni fikrlashni ta'minlash imkoniyatini beradigan tuzilmani aniqlab olishni talab qiladi. U fikrlashning oddiy shakli emas,

balki miya faoliyati bilan zid bog‘lanadi.

Klasterlarga bo‘lishdan axborotlarni chorlash bosqichida ham, fikrlash bosqichida ham foydalaniladi. U muayyan mavzu sinchiklab o‘rganilguncha fikrlash faoliyatini ta‘minlashda foydalanilishi mumkin. Klasterlarga bo‘lish talabalarning tasavvurlarini yangi bog‘lanishlari yoki ularning grafik ifodalari ko‘rinishlarini ta‘minlovchi sifatida ham o‘tganliklarini yakunlash vositasi sifatida qo‘llanilishi mumkin. Bu o‘z bilimlariga, muayyan mavzu to‘g‘risida tasavvuriga va uni tushunishga yo‘l ochadigan nazardagi strategiyadir.

Klasterlarga bo‘lish quyidagi usullarda amalga oshiriladi:

1. Hushingizga kelgan barcha fikrlarni yozib olish. Bu fikrlarni muhokama qilmang, shunchaki yozib olavering.

2. Xatni (matnni) kechiktiradigan imlo va boshqa omillarga ham parvo qilmang.

3. Sizga berilgan vaqt nihoyasiga yetmagunga qadar yozishdan to‘xtamang. Miyangizga fikr kelishi to‘xtab qolsa, toki yangi fikrlar kelgunga qadar qog‘ozda nimalarnidir chizib o‘tiring.

4. Imkoni boricha, bog‘lanishi mumkin bo‘lgan g‘oyalarni tizib chiqing. G‘oyalarning oqimi sifati va ular orasidagi aloqalarni chegaralab qo‘ymang.

Klasterlarga bo‘lish, Stil va Stil (1991)ning ta‘biricha, bu juda moslashuvchan strategiyadir. Uni individual tarzda ham guruhda ham qo‘llash mumkin. Guruh faoliyatida u guruh g‘oyalarining tirgovichi sifatida xizmat qiladi. Bu esa talabalarni har bir amalda bo‘lgan bog‘lanishlarga, aloqalarga yaqinlashtiradi.

Sinkveyn. Axborotlarni qisqacha bayon qilish, murakkab g‘oyalarni, sezgilarni, tasavvurlarni bir necha so‘zlar vositasida bayon qilish imkoniyati borasidagi muhim malakadir. Bu boy tushunchalar zahirasi asosidagi o‘ylangan refleksiyani talab qiladi. Sinkveyn bu she‘r bo‘lib, u biror voqea munosabati bilan yoziladigan yoki refleksiya qilinadigan qisqa ifodalarda axborot va materiallarning sintezlanishini talab etadi.

Sinkveyn so‘zi fransuzcha so‘z bo‘lib, besh degan tarjimani beradi. Demak, sinkveyn besh qatordan iborat she‘rdir.

Sinkveynni yozib chiqish qoidasi quyidagicha:

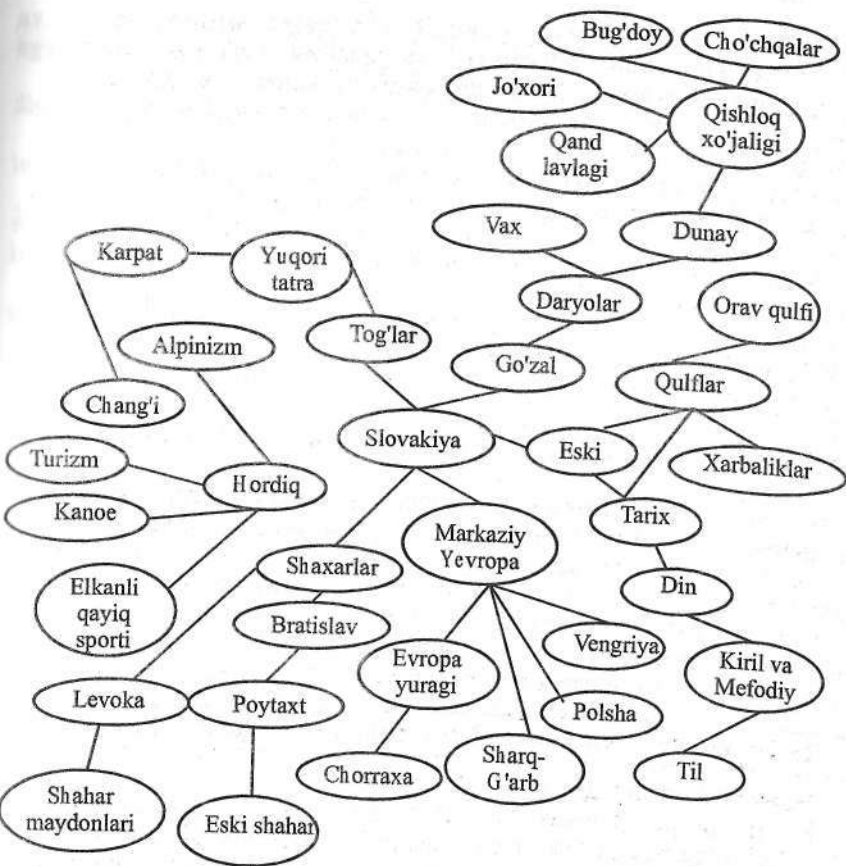
1. *Birinchi qatorda bir so‘z bilan mavzu yoziladi (odatda ot turkumiga oid so‘z bilan).*

2. *Ikkinchi qatorda mavzu ikki so‘z bilan tavsif qilinadi (sifat turkumiga oid ikki so‘z bilan).*

3. *Uchinchi qatorda ushbu mavzu bo‘yicha xatti-harakatlar uch so‘z bilan tavsif etiladi.*

4. *To‘rtinchi qatorda temaga aloqadorlikni ko‘rsatuvchi 4 so‘zdan iborat gap (ibora) yoziladi.*

Klaster namunasi

5. Beshinchi qator mavzu mohiyatini takrorlovchi bir so'zdan iborat sinonimdir

Amaliyotda sinkveyn:

- murakkab axborotni sintezlash quroli;
- talabalar tushuncha zahirasini baholash vositasi;
- ijodiy ifodalilik vositasi sifatida juda foydalidir.

Sinkveyn tushunchalar va axborotlarni refleksiylash, sintezlash va umumlashtirishda tezkor, ayni zamonda qudratli qurol hisoblanadi.

4.5. Mualliflik texnologiyasi

O'qitish texnologiyasi pedagogik strategiya sifatida talaba va o'qituvchilar faoliyatini faollashtirish va jadallashtirish vositalariga ega bo'ladi. Bunday texnologiyalarga quyidagilarni keltirish mumkin:

- *pedagogik jarayonda shaxsni ko'zda tutishga asoslangan pedagogik texnologiya (Sh.A.Amonashvili texnologiyasi);*
- *o'quv materialini sxemalar va modellar ishorasi asosida o'qitishni jadallashtirish texnologiyasi (V.F.Shatalov texnologiyasi);*
- *o'quv jarayonini samarali boshkarish va tashkil etish asosiga qurilgan texnologiya (S.N.Lisenkova texnologiyasi va N.P.Guzikning o'qitish tizimini rejalashtirish texnologiyasi);*
- *o'qitishni individuallashtirish texnologiyasi (Inge Unt, A.S.Graniskaya va V.D.Shadrikovlar texnologiyasi);*
- *o'qitishni dasturlash texnologiyasi (B.P. Bepalko).*

4.5.1. Shaxsni ko'zda tutishga asoslangan pedagogik texnologiyalar

Shaxsni ko'zda tutishga asoslangan pedagogik texnologiya asosida insonparvarlik falsafasi, psixologiyasi va pedagogikasi yotadi.

Bu texnologiya shaxsga tayanadi. U o'zini namoyon qilishga, yangi tajribalarni idrok qilishga maqsad sari intilgan, ongli, ma'suliyatli shaxsdir.

Shaxsni ko'zda tutish texnologiyasi har tomonlama rivojlangan shaxs-fuqaroning shakllanishi, ijodiy qobiliyatini namoyon qilish, ma'naviy-ahloqiy tarbiya bilan bevosita bog'langan intellektual rivojlanishga qaratilgan.

Ta'lim mazmuni shaxsning shakllanishi yuz beradigan ayni muhitdir.

Hamkorlik pedagogikasi

Hamkorlik pedagogikasi XX asrning 80-yillarida rivojlana boshladi va ta'limdagi ko'pgina innovatsion jarayonlarni hayotga chorladi. Bu texnologiya negizida taniqli rus va chet el pedagoglarining tajribasi yotadi. Ular K.D.Ushinskiy, N.P.Pirogov, L.N.Tolstoy, J.J. Russo, Ya.Korchak, K.Rodgers, E.Bern, S.T.Shaskiy, V.A.Suxomlinskiy va boshqalardir.

Hamkorlik pedagogikasi 4ta asosiy yo'nalish bo'yicha amalga oshiriladi:

- *shaxsga inson, shaxs sifatida yondashuv;*
- *dialektik faollashtiruvchi va rivojlantiruvchi majmua;*
- *tarbiya konsepsiyasi;*
- *atrof-muhitni ta'lim-tariyaga moslash;*

Sh.A.Amonashvilining inson-shaxs texnologiyasi. Shalva Aleksandrovich Amonashvili taniqli pedagog olim va amaliyotchidir. U o'zining eksperimental maktabida hamkorlik pedagogikasini, shaxsiy yondashuvni, til va matematika

o'qitishning ajoyib metodikasini ishlab chiqdi va hayotga tatbiq etdi.

Sh.A. Amonashvilining asosiy maqsadlari quyidagilardan iborat:

• *bolaning shaxsiy xislatlarini namoyon qilish orqali unda olijanob insonning shakllanishi, rivojlanishi va tarbiyalanishiga imkon tug'dirmoq;*

• *bolaning qalbi va yuragini ulug'lamoq;*

• *boladagi bilishga bo'lgan kuchlarni rivojlantirish va shakllantirish;*

• *keng va chuqur bilim hamda malaka olish uchun sharoit tug'dirmoq;*

• *ideal tarbiya — bu o'z-o'zini tarbiyalamoq.*

Sh.A. Amonashvili o'zining texnologiyasini amalga oshirish uchun quyidagi metodika va metodik usullardan foydalandi:

• *insonparvarlik;*

• *shaxsiy yondashuv;*

• *muloqot mahorati;*

• *oila pedagogikasining qo'shimcha imkoniyati;*

• *o'quv faoliyati.*

Sh.A. Amonashvili texnologiyasida bola faoliyatini baholash alohida ahamiyatga ega. Baholardan foydalanish o'ta cheklangan. Miqdoriy baholashdan ko'ra sifatli baholashga urg'u beriladi, ya'ni tavsif, natijalar paketi va o'z-o'zini baholash.

4.5.2. O'qitishni jadallashtirish texnologiyasi

Bu texnologiyani Viktor Fedorovich Shatalov ishlab chiqdi va hayotga joriy qildi. U o'qitishning an'anaviy sinf-dars usulining hali ochilmagan katta imkoniyatlarini ko'rsatib berdi.

V.F. Shatalovning maqsad-mo'ljali:

• *bilim, malaka va ko'nikmalarni shakllantirish;*

• *har qanday individual xususiyatlarga ega bo'lgan barcha bolalarni o'qitish;*

• *o'qitishni tezlashtirish.*

Tamoyillar:

• *ko'p marta takrorlash, majburiy bosqichma-bosqich nazorat, qiyinchilikning yuqori darajasi, katta bloklarda o'rganish, faoliyatning dinamik qolipi, xatti-harakatning tayanchi, va uning mo'ljaldagi asosini qo'llash;*

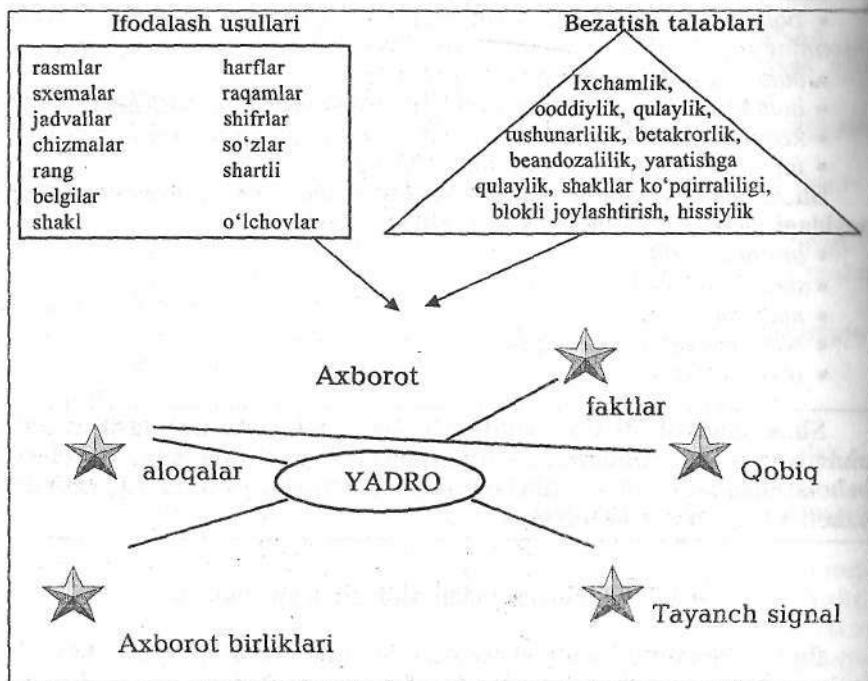
• *shaxsni ko'zda tutish asosida yondashuv;*

• *insonparvarlik;*

• *zo'rlab o'qitmaslik;*

• *o'quv vaziyatlarining konfliktsizligi, har bir o'quvchining muvaffaqiyatlaridan boxabarlik, tuzatish (yo'lga solish), o'sish va yutuqlarga*

Tayanch signallar konspekti

istiqlolni ochish;

- o'qitish va tarbiyani bog'lash.

V.F. Shatalov metodining o'ziga xosligi:

- materiallar katta hajmda kiritiladi;
- materiallar bloklar bo'yicha joylashtiriladi;
- o'quv materiali tayanch sxema — konspekt ko'rinishida rasmiylashtiriladi.

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, tayanch konspekt ko'rgazmali sxemani tashkil etmoqda.

V.F.Shatalov tayanch (tayanish) deganda bola harakatlarining taxminiy asosini, ichki fikrlash faoliyatining tashqi tashkil qilinish usulini tushunadi.

Tayanch signal o'zaro uzviy bog'lovchi ramzlar (ishora, so'z, sxema, rasm va h.o) bo'lib, qandaydir ma'noli mohiyatni almashtiradi.

Tayanch konspekt - o'quv materiallari o'zaro bog'langan usullarining

bütün qismlari sifatida faktlar, tushunchalar, g'oyalar tizimi o'rinda qo'llana oladigan ko'rgazmali konstruksiyalardan iborat qisqacha shartli konspekt ko'rinishidagi tayanch signallar sistemasidir.

V.F.Shatalovning xizmatlari shundaki, u mashg'ulotlarda yetarli darajada va barchaning faolligini ta'minlovchi o'quv faoliyati tizimini ishlab chiqdi. V.F.Shatalovning o'quv jarayoni texnologik sxemasi tablisada ko'rsatilgan.

V.F.Shatalov metodikasi 4 bosqichdan iborat bo'lib, ular bir qancha usul va metodik yechimlarni o'z ichiga oladi:

1. Nazariyani sinfdagi o'rganish: taxtda oddiy tushuntirish (bo'r, ko'rgazmali qurol, O'TV bilan); bo'yalgan plakat – tayanch konspekt bo'yicha qayta tushuntirish; plakat bo'yicha qisqacha bayon qilish; o'quvchilarning o'z konspektlari ustida individual ishlashlari, konspekt bloklari bo'yicha keng mustahkamlash.

2. Uydagi mustaqil ishlar: tayanch konspekt+darslik+ota-onalar yordami. O'quvchilarga uqtirish: konspektidan foydalangan holda o'qituvchining tushuntirganlarini esla, berilgan materialni kitobdan o'qi; o'qiganlarini konspekt bilan qiyosla; konspekt yordamida darslik materiallarini so'zlab ber (kodlashtirish-dekodlashtirish); konspektni so'zlab berish uchun tayanch sifatida yodda saqla; konspektni qayta ishlab chiqqish va namunaga qiyosla.

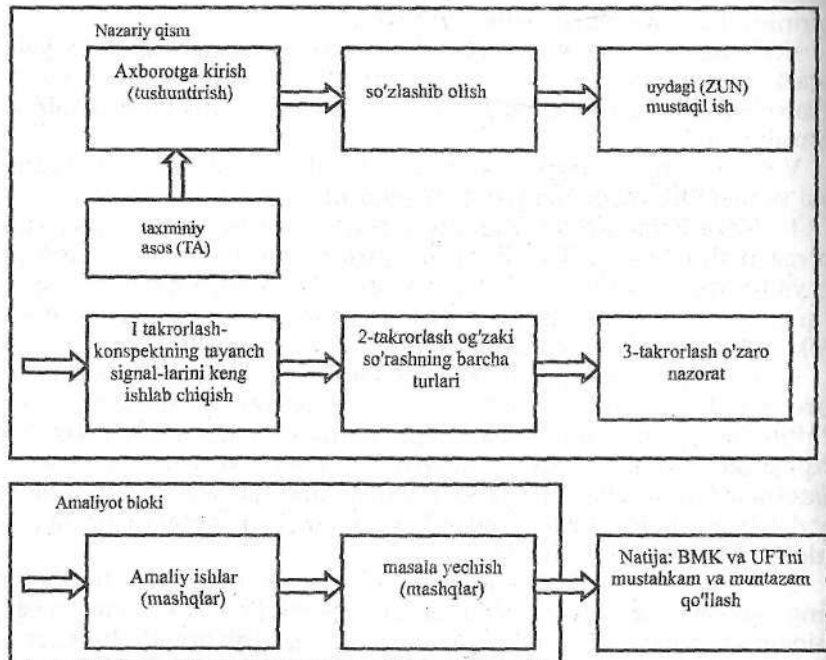
3. Birinchi takrorlash - konspektni o'zlashtirishni har tomonlama keng nazorat qilish: barcha o'quvchilar konspektni xotirasida qayta ishlab chiqadilar, o'qituvchi ularni peshma-pesh tekshirib boradi; bir vaqtning o'zida «asta» va magnitafon orqali so'rab boradi; yozma ishdan so'ng og'zaki so'rash boshlanadi.

4. Tayanch konspektni og'zaki so'zlab olish - o'zlashtirishdagi tashqi nutq (og'zaki) faoliyatining eng muhim bosqichi, u turli savol-javoblar jarayonida yuz beradi.

5. Ikkinchi takrorlash-umumlashtirish va bir tizimga keltirish (tartibga tushirish): o'zaro nazorat darslari; oldindan sinov savollari ro'yxatini nashr qilish; tayyorlash; barcha turdagi nazoratlardan foydalanish (taxtda, astagina, yozma va b.); o'zaro so'rash va o'zaro yordam; o'yinli unsurlar (jamoalar bellashuvi, rebusni topishi va b.).

Nazorat, baholash. V.F. Shatilov o'quvchilarning bilim, malaka va ko'nikmalarini bosqichma-bosqich nazorat qilishning bosh muammosini hal qildi. Doimiy tashqi nazoratni o'zini-o'zi nazorat qilish va o'z-o'zini baholash bilan bog'lash, har birini bosqichma-bosqich nazorat qilish, kuchi yetadigan darajada talab qilish, doimo tuzatishning imkoniyati mavjudligi, natijalar oshkorligi, ikki bahoning yo'qligi va past bahodan qo'rqishning yo'qligi.

V.F. Shatalov tizimining texnologik sxemasi

Nazorat shakllari: tayanch konspekt bo'yicha yozma ish, mustaqil ishlar, baland ovozda so'rash, magnitafonda, juftlikda o'zaro nazorat, guruhdagi o'zaro nazorat va uy nazorati, o'z-o'zini baholash.

O'quvchi tomonidan olingan har bir baho bilimlar uchun maxsus ochilgan ko'zguga qo'yib boriladi. U go'yo o'quvchiga xizmat qiladigan ro'yxat vazifasini bajaradi. Baholar esa ijobiy shifrlangan tavsifnoma ahamiyatiga ega bo'ladi. Bunday tavsifnomani e'lon qilish katta tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'ladi. Bu tavsifnomaning eng muhim tomoni shundaki, unda o'quvchi xohlagan vaqtda har qanday bahoni nisbatan yuqori bahoga o'zgartirishi mumkin. Ochiq imkoniyat tamoyilining mohiyati ham shunda. Har bir baho, - deb ta'kidlaydi V.F. Shatalov, avvalambor, o'quvchida ijobiy e'tiborni qo'zg'atadigan vosita, turtki bo'lib xizmat qilishi lozim. Ikki baho salbiy hislarga sabab bo'ladi hamda o'qituvchi va fan bilan ziddiyatni keltirib chiqaradi. Shatalov bunday konfliktli vaziyatlarni bartaraf qiladi.

Metodik usullar (pedagogik mikrounsurlar) tirkamasiga: uchirma takrorlash, releli (almashma) nazorat ishlar, desant metodi, zanjir metodi, vazifalar ichida «cho'milmoq», kitobdagi xatolarni topmoq, varaqchalarda misol-masala yechish,

tanlov asosida misol-masala yechish, 4 qo'lda yechish, tajriba darslari, «miyaga» niqtash, quyidan yuqoriga qarab yechish, aytib berganni rag'batlantirish, ochiq fikrlar darsi, oltinchi ball, ijodiy konspekt, tezaytish hamda keskinlikni yumshatish usullari (musiqa, yorug'lik, tanaffus va b.) va b.

V.F.Shatalov tomonidan ishlab chiqilgan o'quv faoliyati tizimi maktab o'quvchilarida eksperiment qilingan, lekin uning metodikasi matematika o'qitish doirasidan chiqib, nafaqat tabiiy fanlar, balki gumanitar fanlar: til, tarix kabi fanlarni o'qitishda ham keng tarqaldi.

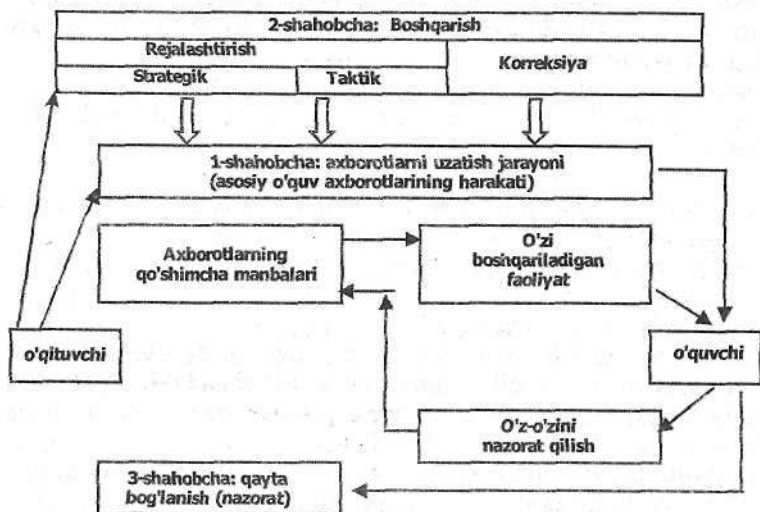
V.F. Shatalov metodikasi oliy o'quv yurtlarida ham muvaffaqiyatli qo'llanmoqda.

4.5.3. O'quv jarayonini samarali boshqarish va tashkil etish asosiga qurilgan pedagogik texnologiyalar

G.K.Selevko pedagogik texnologiyani rejalashtiriladigan natijalar bilan birga boshqariladigan tizim deb ta'riflaydi.

Texnologik jarayon tuzilmasini axborotlarning uch asosiy harakat yo'nalishi bilan tavsifiya etiladi.

O'qitishning texnologik jarayoni tuzilmasi

Bu tuzilmada G.K.Selevko uch shahobchani belgilaydi:

1. **Asosiy shahobcha** – mazmunning harakati bo‘lib, u axborotning manba (o‘qituvchi)dan qabul qiluvchi (talaba)ga uzatish (o‘quvchilar e’tiboriga uzatish, o‘quv-bilish faoliyatiga rahbarlik qilish, o‘quvchilar tomonidan bilimlarni idrok etish, o‘zlashtirish va mustahkamlash). Unda axborotlarni qo‘shimcha boshqarish manbalari – kitoblar, texnik vositalar, kompyuterlar va o‘quvchi tomonidan ularni mustaqil idrok etish (o‘z-o‘zini boshqarish jarayoni) muhim holat hisoblanadi.

2. **Boshqarishga ta’sir o‘tkazish shahobchasi.** U o‘z ichiga rejalashtirishni (strategik va taktik), ta’limiy axborotlarning asosiy psixologik harakati korreksiyasini qamrab oladi.

3. Jarayonlar haqidagi (qayta bog‘lanish, nazorat, baholash, qo‘shimcha axborotlar shahobchasi) **axborotlar o‘qituvchidan o‘quvchiga uzatilish shahobchasi.**

O‘quv jarayonining samaradorligi:

- o‘quv axborotlari mazmunining eng maqbul tuzilmasi;
- boshqarish samaradorligi va bilish faoliyatini tashkil etish;
- axborotlarni o‘zlashtirishda individual o‘z-o‘zini boshqarish imkoniyatlaridan foydalanish;
- axborotlarni o‘zlashtirishning samarali nazoratini tashkil etishga bog‘liq.

Tayanch sxemalar izohidan foydalangan holda istiqbolli o‘qitishni boshqarish S.N.Lisenkova texnologiyasi. Bu texnologiya asosida quyidagilar yotadi:

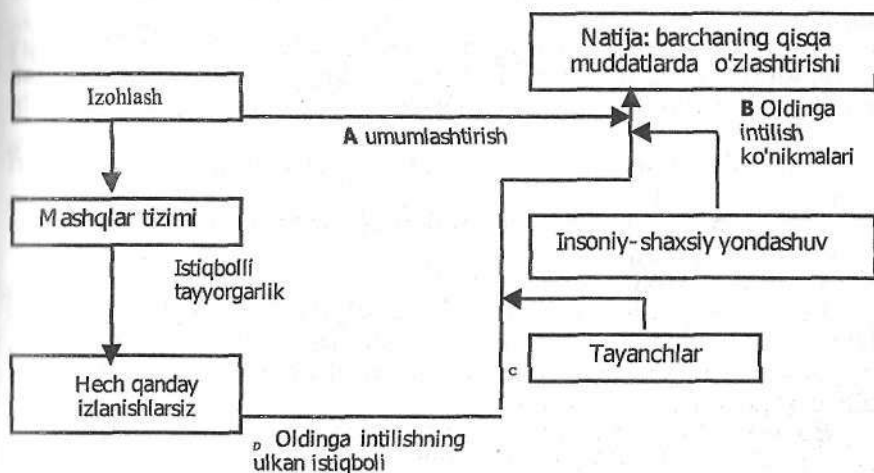
- hamkorlik pedagogikasiga bo‘lgan shaxsiy yondashuv;
- o‘zlashtirish (muvaqqafiyat) - o‘qitish jarayonida bolalar rivojlanishining eng muhim sharti;
- sinfdagi fayz: xayrixohlik, o‘zaro yordam;
- xatolaridan ogoh qilish, lekin xatolar ustida ishlash emas;
- o‘quv materialining ketma-ketligi, izchilligi;
- vazifaning har bir o‘quvchiga qulayligi va ularga alohida-alohida bo‘lib berilishi;
- asta-sekin to‘liq mustaqillikka o‘tish;
- bilag‘on o‘quvchi vositasida bilmaydigan o‘quvchilarni o‘qitish.

S.N.Lisenkova metodikasining xususiyati shundaki, qiyin mavzular dasturda belgilangan soatlarda emas, balki undan oldin o‘rganila boshlanadi. Bu istiqbolli tayyorgarlikdir.

Istiqbolli tayyorgarlik o‘rganilishi yaqinlashib kelayotgan qiyin mavzularni yo‘l-yo‘lakay o‘tishning boshlanishidir.

Umumlashtirish bu muayyan bilimlar asosidagi mavzuni umumlashtirishdir.

S.N. Lisenkova texnologiyasi

S.N. Lisenkova metodikasi asosida materialni o'zlashtirish uch bosqichda kechadi:

1. Kelgusida o'zlashtirilishi lozim bo'lgan bilimlarni oldindan kichik hajmlarda berib borish;
2. Yangi tushunchalarni aniqlashtirish, ularni umumlashtirish va qo'llash;
3. Fikrlash usullari va o'quv xatti-harakatlarining ravonligini rivojlantirish.

4.5.4. O'qitishni tabaqalashtirish

G.K. Selevko tadqiqotlarida o'qitishni tabaqalashtirish o'quv jarayonini tashkil etish shakli sifatida izohlanadi, o'zida bilim darajasi bir xil bo'lgan, u yoki bu jihatdan o'quv jarayonida umumiy sifatlarga ega bo'lgan o'quvchilar guruhi bilan o'qituvchi ishlaydi. O'qitishni tabaqalashtirish o'quv jarayonidagi ta'lim oluvchilarning turli guruhlarini ixtisoslashtirilishini ta'minlaydigan umumiy didaktikaning bir qismi sifatida ham belgilanadi.

O'qitish tizimining qurama texnologiyasi (N.P. Guzik).

«O'qitish tizimining qurama texnologiyasi» saviyasiga va darslarda mavzu bo'yicha davriylikni rivojlantirishga ko'ra sinf ichidagi o'qitishning tabaqalashtirilishi deb qaraladi. Darslar har bir mavzu bo'yicha ketma-

ket joylashgan besh tipdan iborat bo'ladi:

1) mavzuni umumiy tahlil qiluvchi darslar (ular leksiyalar deb yuritiladi);

2) ta'lim oluvchilarning mustaqil ishlari jarayonida o'quv materialining chuqurlashtirib ishlab chiqishini ko'zda tutgan, tuzilgan seminar mashg'ulotlari (bunday darslar uchtdan beshtagacha bo'lishi mumkin);

3) bilimlarni umumlashtirish va tartibga tushirish (guruhlash) darslari (mavzular bo'yicha sinovlar);

4) fanlararo materiallarni umumlashtirish (mavzular bo'yicha vazifalarni himoya qilish);

5) dars-praktikumlar.

Keyingi bosqichda o'qituvchi o'quvchilarning saviyalariga ko'ra tabaqalashtirish ishlarini tashkil etadi. Bu ish yangi materialni berish, uni mustahkamlash va takrorlash, bilim, malaka va ko'nikmalarni nazorat qilish orqali amalga oshiriladi.

Bu texnologiyada uchta tabaqalashtirishning turli darajadagi qiyinchiliklari: «A», «V», «S» dasturlari ajralib turadi.

Dasturlar quyidagi vazifalarni hal qiladi:

- *muayyan darajadagi bilim, malaka va ko'nikmalarni egallashni ta'minlaydi;*

- *ta'lim oluvchilarning ma'lum darajadagi mustaqilligini ta'minlaydi;*

«S» dasturi tayanch standart sifatida qayd qilinadi. Uni bajarish orqali ta'lim oluvchilar fan bo'yicha o'quv materialini, uni qayta tiklay olish darajasida o'zlashtiradilar. «S» dasturi vazifalarini nisbatan qiyin dasturga o'tmasdan oldin har bir o'quvchi bajara olishi lozim.

«V» dasturi mavzuni qo'llash bilan bog'liq masalalarni yechish uchun zarur bo'lgan o'quv va aqliy faoliyatining umumiy va o'ziga xos usullari bilan birga egallashni ta'minlaydi. Ushbu dasturga kiritiladigan qo'shimcha ma'lumotlar birinchi bosqich materiallarini kengaytiradi, asosiy bilimlarni isbotlaydi, namoyish etadi va oydinlashtiradi hamda tushunchalarning amal qilish va qo'llanishini ko'rsatib turadi.

«A» dasturi o'quvchilarning bilimlarini to'la anglash, ijodiy qo'llash darajasiga ko'taradi. Bu dasturda ijodiy qo'llash istiqboli tobora takomillashib boruvchi ma'lumotlar, chuqurlashtiriladigan materiallar, hamda uning mantiqiy asoslanganligi joylashtirilgan.

Materiallarni takrorlashda turli darajadagi vazifalarni erkin tiklash metodikasi qo'llanadi.

Tabaqalashtirilgan vazifalarni nazorat qilishda individuallikka o'tiladi va u chuqurlashtiriladi.

4.5.5 O'qitishni individuallashtirish texnologiyasi

Inge Unt, A.S. Graniskaya, V.D. Shadrikov tadqiqotlarida individual o'qitish o'quv jarayonini tashkil etish shakli, modeli sifatida belgilanadi. Unda:

- *pedagog faqat birgina talaba bilan o'zaro munosabatda bo'ladi;*
- *bir talaba faqat o'qitish vositalari (kitoblar, kompyuter va b.) bilan o'zaro aloqada bo'ladi.*

Individual o'qitishda faoliyatning mazmuni, metodlari va sur'ati talabaning xususiyatlariga moslashtiriladi.

Shaxsiy yondoshish deganda:

- *u pedagogikaning tamoyili bo'lib, unga ko'ra pedagog o'quv — tarbiya ishlari jarayonida talabalarning shaxsiy xislatlarini hisobga olgan holda ayrim talabalar bilan individual model bo'yicha o'zaro munosabatda bo'lish hamda individual xususiyatlarga asoslanish;*

- *o'quv jarayonida talabalarning individual xususiyatini hisobga olish;*
- *barcha talabalarning rivojlanishigina emas, balki har bir talabaga alohida rivojlanish uchun psixologik—pedagogik tadbirlar yaratish tushuniladi.*

O'qitishni individuallashtirish;

- *o'quv jarayonini tashkil etish bo'lib, unda o'qitish usullari, sur'atini tanlash talabaning individual xususiyatlari bilan bog'lanadi;*

- *individual yondashuvni ta'minlovchi turli o'quv-metodik, psixologik-pedagogik va tashkiliy-ma'muriy tadbirlardir.*

Shunday qilib, didaktika bo'yicha amalga oshirilgan tadqiqotlarga ko'ra o'qitishni individuallashtirish o'quv jarayonining shunday tashkil qilinishiki, unda individual yondashuv va individual shakl ustuvor hisoblanadi.

O'qitishni individuallashtirish quyidagi mualliflik texnologiyalarida asoslab berildi:

- *Inge Untning o'qitishni individuallashtirish texnologiyasi;*
- *A.S. Granskayaning moslashuvchan o'qitish texnologiyasi;*
- *V.D. Shadrikovning individuallikka qaratilgan reja asosida o'qitish texnologiyasi.*

Inge Untning o'qitishni individuallashtirish texnologiyasidagi asosiy konsepsiya hozirgi sharoitda o'qitishni individuallashtirishning muhim shakli o'quvchilarning maktabdagi va uydagi mustaqil ishlari deb qoidalashtirilgan. Inge Unt uning mazmuni va metodikasi deb mustaqil ishlar uchun individual o'quv vazifalari, joriy o'quv adabiyotiga moslashtirilgan, individuallashtirilgan mustaqil ishlar qo'llanmasi asosida nashr etilgan ish daftarlarini tushunadi.

A.S.Graniskaya o'zining moslashuvchan o'qitish tizimini sinf-dars tizimida tashkil etish va unda o'qituvchi 60-80% vaqtini o'quvchilar bilan individual ishlashga ajratish mumkinligini qayd qiladi. A.S.Graniskaya metodikasining

o'ziga xosligi uning darsni muayyan g'ayriodatiy qurilma asosida tashkil etishidir:

- *Birinchi qism — barchani o'qitish;*
- *Ikkinchi qism — ikki parallel jarayon: o'quvchilarning mustaqil ishlari va o'qituvchining ayrim o'quvchilar bilan individual ishlashi, ya'ni umumlashtirilgan sxemalardan foydalanish, almashinib turuvchi just o'qituvchi bo'lib ishlash, moslashuvchan ko'p qirrali vazifalar va b.*

V.D.Shadrikov gipotezasiga ko'ra agar bolaga murakkablashib boruvchi vazifalarning tafsiloti berilsa, unga o'rganish jarayonini motivatsiyalash taklif etilsa, lekin bolaga shu bugun uning uchun mumkin va qulay ishlash imkoniyati qoldirilsa, o'quvchilar qobiliyati samarali rivojlanadi deb hisoblanadi. V.D.Shadrikov metodikasi asosini har bir o'quvchining qobiliyatiga qarab o'qitishga imkon beradigan olti darajadagi o'quv rejasi, dastur va metodik qo'llanma tashkil etadi. Har bir fanning murakkablik darajasiga ko'ra kuchi yetgan variantni tanlab olib, o'quvchilar sinfda tez-tez almashib turadi va fanning hajmi va mazmunini qo'ldan chiqarmay birgalikda o'quv dasturini o'zlashtirishga harakat qiladilar. Murakkablik darajasini tanlash tezlikda amalga oshiriladi va «ba'zan» uni amalga oshirib bo'lmaydi. Chunki u sinfdagi o'quvchilarning tenglashish, qobiliyati holatiga bog'liq bo'ladi.

Murakkablikning olti darajasi amalda barcha bolalarga e'tibor berishga, barchaning kuchi yetadigan hamda o'quvchining qobiliyatiga, uning rivojlanishiga moslangan, o'quv jarayonini tashkil etishga imkon beradi.

Bu o'qitishni individuallashtirish mualliflik texnologiyasi negizida umumiy tamoyillar mavjud:

- *individuallashtirish o'qitish jarayoni strategiyasidir;*
- *individuallashtirish—individuallikni shakllantirishning zaruriy omili;*
- *barcha o'rganiladigan fanlarda individuallashtirilgan o'qitishdan foydalanishning mumkinligi;*
- *individual ishlarni o'quv faoliyatining boshqa shakllari bilan integratsiyalash;*
- *individual suratda, uslubda o'rganish.*

Individuallashtirish texnologiyasining umumiy xususiyatlariga quyidagilar kiradi;

- *o'zlashtira olmaslikka olib keluvchi omillarni qayd qilish;*
- *fikrlash jarayonida bilim, malaka, ko'nikmalarni egallash asnosida individual kamchiliklarni tuzata olish usullari;*
- *oila tarbiyasidagi motivatsiyaning bo'linmasligi hamda iroda sustligi kamchiliklarini qayd qilish va yenga olish;*
- *qobiliyatli va iste'dodli o'quvchilarga nisbatan o'quv jarayonini optimallashtirish (ijodiy faoliyat, sinf va sinfdan tashqari ishlarni hisobga olish);*
- *o'qitish jarayonini tanlash erkinligini berish;*
- *umumiy o'quv malakalari va ko'nikmalarini shakllantirish;*

- o'quvchilarning o'z-o'ziga mos baho bera olishini shakllantirish;
- o'qitishning texnik vositalaridan, shuningdek, EHMdan foydalanish.

O'qitishni individuallashtirish texnologiyasiga quyidagilar kiradi:

Batov tizimi. AQShda ishlab chiqilgan bu tizimda o'quv jarayoni ikki qismga bo'linadi:

Birinchi qism- butunicha sinf ishi.

Ikkinchi qism- individual mashg'ulotlar.

Bunday mashg'ulotlar unga zaruriyat sezgan o'quvchilar bilan yo umum tomonidan qabul qilingan me'yorlardan orqada qolmaslik yoki nisbatan rivojlangan qobiliyatlari bilan ajralib turganlar bilan bir qatorda bo'lishini ta'minlash maqsadida o'tkaziladi.

Yuqori qobiliyatli kategoriya o'quvchilar bilan o'qituvchi, nisbatan kamroq qobiliyatli va qoloq o'quvchilar bilan o'qituvchi yordamchisi shug'ullanadi.

Tramp rejasi – bu texnologiya AQShda juda mashhur. Bu o'qitish shakllarining shunday tizimiki, unda katta auditoriyadagi mashg'ulotlar kichik guruhlardagi individual mashg'ulotlar bilan qo'shib olib boriladi.

Zamonaviy texnik vositalar yordamida 100-150 kishidan iborat katta guruhlarda yuksak malakali o'qituvchilar, professorlar leksiya o'qiydilar. 10-15 kishidan iborat kichik guruhlar esa leksiya materiallarini muhokama qiladilar, bahs yuritadilar.

Individual ishlar esa maktab kabinetlarida, laboratoriyalarida o'tkaziladi. Leksiya mashg'ulotlariga 40%, kichik guruhlardagi mashg'ulotlarga 20%, kabinet va laboratoriyalardagi individual ishlarga esa 40% ajratiladi. Odatdagi sinf tushunchasi yo'q, kichik guruhlar ham doimiy emas.

4.5.6. Dasturlashtirilgan o'qitish texnologiyasi

Dasturlashtirilgan o'qitish XX asrning 50-yillari boshida paydo bo'ldi. U amerikalik psixolog B.Skinner nomi bilan bog'liq. U materiallarning o'zlashtirilishini boshqarishning samaradorligini oshirishda, axborotlarni qismma-qism uzatishning muntazam programmasi asosiga qurish va uni nazorat qilishni tavsiya etdi.

N.Krauder tarmoqlangan dasturni ishlab chiqdi, unda nazorat natijalariga ko'ra ta'lim oluvchilarga mustaqil ishlar uchun turli xildagi materiallar tavsiya etiladi.

G.K.Selevko dasturlashtirilgan o'qitishga quyidagi ta'rifni beradi, ya'ni dasturlashtirilgan o'qitish deganda o'qitish uskunolari (EHM, programmalashtirilgan darslik, kinotrenajer va b.) yordamida programmalashtirilgan o'quv materialining o'zlashtirilishini boshqarishni tushunadi. Dasturlashtirilgan o'quv materiali muayyan mantiqiy izchillikda

beriladigan nisbatan katta bo'lmagan o'quv axborotlari («kadrlar», «fayllar», «odimlar») seriyasidan iborat bo'ladi.

V.P.Bespalko bilish faoliyatini tashkil etish va boshqarish namunasidagi pedagogik texnologiya tasnifini tavsiya etdi. U o'qituvchi va ta'lim oluvchi (boshqariluvchi) munosabatlarini quyidagicha belgilaydi:

- *berk-* (o'quvchilarning nazorat qilinmaydigan va tuzatilmaydigan faoliyati);

- *davriy* (nazorat, o'z-o'zini nazorat qilish, o'zaro nazorat);

- *tarqoq* – (*frontal*) yoki *yo'nalganlik* (*individuallik*);

- *qo'l* (*og'zaki*) yoki *avtomatlar* (o'quv vositalari) *orqali*.

V.P.Bespalko texnologiyasi turlari:

1. *klassik leksiya metodida o'qitish* (*boshqaruv-berk, tarqoq, qo'lda*);

2. *audiovizual texnik vositalarda o'qitish* (*berk, tarqoq, avtomatlashtirilgan*);

3. «*Konsultant* (*maslahatchilar*)» *tizimi* (*berk, yo'naltirilgan, qo'lda*);

4. *o'quv adabiyotlari yordamida o'qitish* (*berk, yo'naltirilgan, avtomatlashtirilgan*) – *mustaqil ish*;

5. «*Kichik guruhlar*» *tizimi* (*davriy, tarqoq, qo'lda*) – *guruhlardagi o'qitishning tabaqalashtirilgan usuli*;

6. *kompyuter o'qitishlari* (*davriy, tarqoq, avtomatlashtirilgan*);

7. «*Repetitor*» *tizimi* (*davriy, yo'naltirilgan, qo'lda*) – *individual o'qitish*;

8. «*Dasturlashtirilgan o'qitish*» (*davriy, yo'naltirilgan, avtomatlashtirilgan*), *ular uchun oldindan programmalar tuzib qo'yiladi*.

Dasturlashtirilgan o'qitishning beshta asosiy tamoyili farqlanadi:

1. **Boshqarish qurilmalarining muayyan bosqichliligi (ierarxiya) tamoyili.**

Bu programmalashtirilgan o'qitish texnologiyasining ierarxiya tuzilmasida avvalambor pedagog turadi, va bu fanda dastlabki umumiy mo'ljal hisoblanadi; o'qitishning murakkab nostandart vaziyatlarida individual yordam va korreksiya o'rin oladi.

2. **Qayta aloqa tamoyili.** U o'quv faoliyatining har bir tadbiri bo'yicha o'quv jarayonini boshqarishning davriy tashkil etish tizimini talab qiladi. Bunda avvalo to'g'ri aloqa o'rnatiladi – zaruriy harakat obrazi to'g'risidagi axborot boshqaruvchi obyektidan boshqariluvchiga uzatiladi. Qayta aloqa, V.P. Bespalko ta'kidlashicha, pedagog uchungina emas, balki ta'lim oluvchiga ham zarur; birinchisiga korreksiya uchun, ikkinchisiga esa o'quv materialini tushunish uchun.

Ichki va tashqi qayta aloqa ham mavjud. Ichki qayta aloqa ta'lim oluvchilarning o'z natijalarini va o'zining aqliy faoliyati xarakterini mustaqil korreksiya qilish uchun xizmat qiladi.

Tashqi qayta aloqa ta'lim oluvchiga bevosita o'quv jarayonini

boshqaruvchi qurilmalar vositasida yoki pedagog tomonidan ta'sir etishda amalga oshiriladi.

3. O'quv materialini yoritish va uzatishda amalga oshiriladigan odimlovchi texnologik jarayon tamoyili. Odimlovchi o'quv tadbiri — bu texnologik usul bo'lib, unda o'quv materialini programmada axborot bo'laklari va o'quv vazifalari (bilim va malakalarni samarali o'zlashtirishni ta'minlashga xizmat qiladigan va ta'lim oluvchining bilimlarni o'zlashtirishning muayyan nazariyasini aks ettirgan)ning kengligi bo'yicha alohida, mustaqil, lekin o'zaro bog'langan va optimal bo'lgan qismlardan iboratdir.

To'g'ridan-to'g'ri va qayta aloqa uchun zarur bo'lgan axborotlar to'plami, bilish harakatlari va qoidalarining ta'limiy programma odimini hosil qiladi. Bu odim tarkibiga uch o'zaro aloqador kadr (zveno) qo'shiladi: axborot, qayta aloqa tadbiri va nazorat. Odimlovchi o'quv tadbirlari izchilligi programmashtirilgan o'qitish texnologiyasi asosini tashkil etuvchi ta'limiy programmani hosil qiladi.

4. O'qitishda individual namuna va boshqarish tamoyili davom ettiriladi. Bu tamoyil ta'lim oluvchining har biriga shunday axborot jarayonini yo'naltiradi va tavsiya etadiki, u ta'lim oluvchiga mashq jarayonida, tezlikda oldinga siljishga imkoniyat beradi, chunki uning bilish kuchi unga muvofiq ravishda boshqaruvchi tomonidan uzatilgan axborotga, moslashishga qulay bo'ladi.

5. Programmashtirilgan o'quv materialini uzatish uchun maxsus texnik vositalardan foydalanish tamoyili.

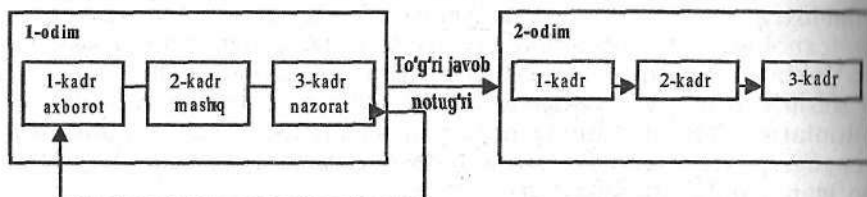
Programmashtirilgan o'qitish texnologiyasini ilmiy asoslash bir qator ta'limiy programmalarni farqlash imkoniyatini beradi:

- *ravon programmalar;*
- *tarmoqlanuvchi programmalar;*
- *soddalashtirilgan programmalar;*
- *aralash programmalar;*
- *algoritm;*
- *blokli o'qitish;*
- *modulli o'qitish;*
- *bilimlarni to'la o'zlashtirish;*

Ravon programmalar — bu nazorat topshiriqlari va o'quv axborotlarining almashinib turuvchi u qadar katta bo'lmagan bloklari ketma-ketligidir.

Ravon programmada ta'lim oluvchi to'g'ri javob berishi shart. Ba'zan ehtimol deb topilgan javoblardan birini shunchaki tanlaydi. To'g'ri topilgan javobda u yangi o'quv axborotiga ega bo'ladi. Agar javob to'g'ri chiqmasa, axborotni qaytadan o'rganishga tavsiya etiladi.

Ravon programmalar

Tarmoqlanuvchi programma. Ta'lim oluvchi noto'g'ri javob berganda, unga qo'shimcha o'quv axboroti beriladi va u ta'lim oluvchiga nazorat topshiriqlarini bajarish, to'g'ri javob qaytarish va o'quv axborotlarining yangi bo'laklarini olish imkoniyatini beradi.

Soddalashtirilgan programma. U ta'lim oluvchiga yangi o'quv materialini murakkablik darajasiga qarab tanlab olish, uni o'zlashtirish jarayonida u yoki bu tarzda o'zgartirish, oddiy ma'lumotnoma, lug'at va qo'llanmalardan foydalanish imkoniyatini beradi.

Aralash programma. U ravon, tarmoqlanuvchi, soddalashtirilgan programma bo'laklarini o'zida qamrab oladi.

Algoritm. U aqliy va amaliy tadbirlar izchilligini belgilovchi tafsilotdir. U o'qitishning mustaqil vositasi hamda ta'limiy programmalarining qismi bo'lishi ham mumkin.

Blokli o'qitish. Bu moslashuvchan programma asosida o'quvchilarning turli-tuman intellektual tadbirlar va egallagan bilimlaridan o'quv vazifalarini yechishda foydalanish imkoniyatlarini ta'minlaydi.

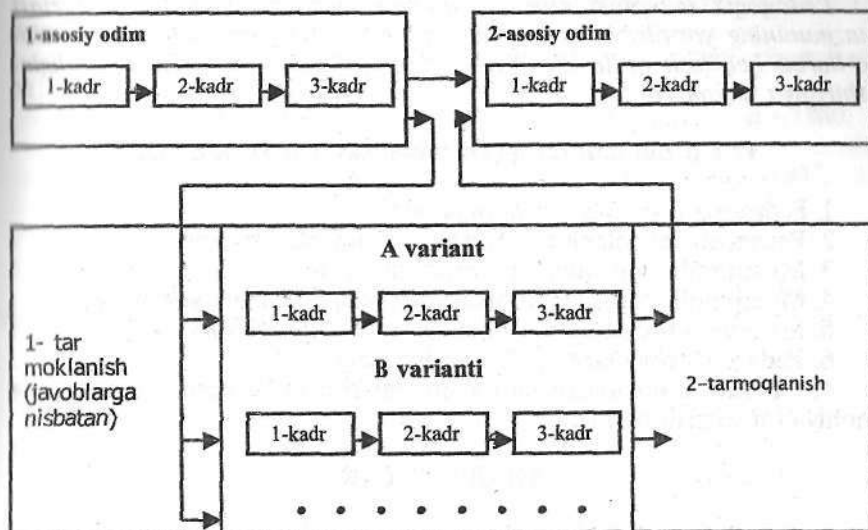
Quyidagi izchil bloklar farqlanadi:

- *axborot bloki;*
- *test-axborot (o'zlashtirishni tekshirish);*
- *korreksion-axborot (noto'g'ri javob qaytarilganda qo'shimcha o'qitish);*
- *muammoli blok: olingan bilimlar asosida vazifalarni yechish;*
- *tekshirish va korreksiya bloki.*

Modulli o'qitish. U modullar bo'yicha tuzilgan o'quv programmalari asosida o'qitishni tashkil etishdir. Modul kurs mazmunini uch sathda qamrab oladi: to'la, qisqartirilgan va chuqurlashtirilgan. Programma materiallari bir vaqtning o'zida barcha ehtimol ko'rilgan kodlarda: rasm, test, ramzlar va so'z bilan berilishi mumkin.

O'qitish moduli o'quv materialining avtonom (mustaqil) qismi bo'lib, quyidagi komponentlardan tashkil topadi:

Tarmoqlanuvchi programma

- aniq ifodaga ega bo'lgan o'quv maqsadi (maqsadli programma);
- axborotlar banki: o'qitish programmi shaklidagi ayni o'quv materiallari;
- maqsadlarga erishish bo'yicha metodik qo'llanma;
- zaruriy malakalarni shakllantirish bo'yicha amaliy mashg'ulotlar;
- qo'yilgan modul maqsadiga qat'iy muvofiq keluvchi nazorat ishi.

Bilimlarni to'la o'zlashtirish texnologiyasi. O'quv materiallari bir necha bo'laklarga bo'linadi: o'zlashtirilishi tegishli bo'lgan o'quv unsurlari, undan so'ng bo'limlar bo'yicha tekshirish uchun materiallar ishlab chiqiladi, undan so'ng o'qitish, tekshirish – joriy nazorat, korrektirovka va qayta, o'zgartirilgan tarzda ishlab chiqish - o'qitish.

Xotima. Hozirgi davr o'quv jarayoniga pedagogik texnologiyalarni tatbiq qilish bilan xarakterlidir.

Pedagogik texnologiyalardan foydalanish ta'lim texnologiyalarining ilmiy asoslarini ishlab chiqish, pedagogik innovatsiyalar, mualliflik maktablari va yangi texnologiyalarni eksperiment qilish bilan bog'liqdir. Bu tajribalar muayyan tizimni ishlab chiqish va umumlashtirishni talab etadi.

Pedagogik texnologiyaga yaxlit hodisa sifatida qaraladi. Texnologiyaning interfaol sifatleri, tarkibiy qismlari, tuzilmasi, funksional tavsifi, kommunikativ xususiyatlari, tarixiyli va uzviyligi tadqiq qilinmoqda.

«Texnologiya», «pedagogik texnologiya» tushunchalari hamon tadqiqotlar bo'lishini taqozo etadi.

Pedagogik texnologiyalar tasniflarini asoslash, texnologiya turlari mazmunining yoritilishi, bu texnologiyalarni o'quv jarayoniga tatbiq etish yo'llarini belgilash ta'limning barcha bosqichlarida uning samaradorligini oshirishga imkon beradi.

O'z-o'zini nazorat qilish uchun savollar va vazifalar

1. Pedagogik texnologiyaga ta'rif bering.
2. Pedagogik texnologiyalarning tasniflarini asoslab bering.
3. Muammoli o'qitishning mohiyati nimadao'
4. Muammoli o'qitish metodikasining o'ziga xosligini yoritib bering.
5. Siz o'yinli texnologiyalarning qaysi turlarini bilasiz?
6. Pedagogik o'yinlar tasnifini aytib bering.
7. Mualliflik texnologiyalari namunalarini aytib bering va ularning mohiyatini so'zlab bering.

ADABIYOTLAR

1. Азизходжаева Н.Н. Педагогические технологии в подготовке учителя. Ташкент, 2000.
2. Аллаёров И.А. Дидактические основы активного обучения управленческим дисциплинам. — Ташкент: Фан, 1994.
3. Беспалько В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. — М., 1995.
4. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. — М., 1989.
5. Бордовский Г.А., Извозчиков В.А. Новые технологии обучения: Вопросы терминологии// Педагогика. — 1993.-№5.
6. Гальперин П.К. К теории программированного обучения. — М., 1967.
7. Кларин М.В. Инновации в мировой педагогике. — Рига, 1995.
8. Кларин М.В. Педагогическая технология. — М., 1989.
9. Кудрявцев П.О. Проблемное обучение. Истоки и сущность.: Знание, 1991.
10. Молибог А.Г. Программирование обучение. — М., 1967.
11. Пидкасистый И.И. и др. Технология игры в обучении и развитии. — М.: РПА, 1996.
12. Самоунина Н.В. Организационно обучающие игры в образовании. — М.: Народное образование, 1996.
13. Селевко Г.К. и др. Дифференциация обучения. — Ярославль, 1995.

14. Селевко Г.К. Опыт разработки теории педагогики сотрудничества. Методические рекомендации. Ч. I, II. — Ярославль, 1988, 1989.

15. Селевко Г.К., Тихомирова Н.К. Педагогика сотрудничества о перестройке школы. — Ярославль, 1990.

16. Унт Инге. Индивидуализация и дифференциация обучения. — М.: Педагогика, 1990.

17. Шаталов В.Ф. Педагогическая проза. — М.: Педагогика, 1980.

18. Эльконин Д.В. Психология игры. — М., 1979.

19. Юдин В.В. Педагогическая технология. — Ярославль, 1997.

V BOB PEDAGOGIK MAHORAT ASOSLARI

O'qituvchilik kasbi o'z mohiyatiga ko'ra o'ta individualdir.

Har bir o'qituvchining muhim hayotiy o'rni, uning o'z ishinining ustasi bo'lishdir.

O'qituvchi mahorati uning faoliyatida ko'rinadi. O'qituvchi avvalo pedagogik jarayonning qonuniyatlari va mexanizmlarini yaxshi egallagan bo'lishi lozim. Shu ma'noda pedagogning umumlashgan malakalari va uning pedagogik texnikasi katta ahamiyatga molik bo'ladi.

Biroq mahorat — bu alohida qudrat. Yuqori va kichik darajada Usta bo'lishi mumkin emas. Mahoratga erishish ham, erishmaslik ham mumkin. Haqiqiy usta mehnat faoliyati chog'idagina go'zaldir.

Pedagogik mahoratga yetishish o'qituvchining muayyan shaxsiy sifatлари bilan amalga oshadi.

Pedagogik mahorat yuksak darajadagi pedagogik faoliyatning taraqqiy etishini, pedagogik texnikani egallashni, shuningdek, pedagog shaxsi, uning tajribasi, fuqarolik va kasbiy mavqeini ifodalaydi.

5.1. Pedagogik mahorat haqida tushuncha

«Pedagogik mahorat» bir kategoriya sifatida o'zining ilmiy asoslariga ega. 1987-1997 yillardagi ilmiy yondashuvlar bu favqulodda hodisaga nisbatan quyidagicha xulosa qilishga imkon berdi:

Pedagogik mahorat kasbiy faoliyatdagi individuallikning yorqin ko'rinishi sifatida tushuniladi.

Pedagogik mahorat kategoriyasi kasbiy faoliyat nuqtai nazardan kishining individualligini xarakterlaydi.

Hozirgi tadqiqotlarda pedagogik mahoratning o'ziga xosligi quyidagi kategoriyalarda jamlanadi:

Pedagogik mahorat (A.S.Belkin, V.I.Zagvyazinskiy, N.P.Lebednik, I.A. Zyazyun, T.F.Kuzina, N.V.Kuxarev, S.B.Elkanov, A.K. Markova);

Pedagogik ijod (V.V. Belich, V.I.Zagvyazinskiy, V.A. Kan-Kalik, N.D.Nikandrov, A.K. Markova, T.V. Frolova, T.Kaloshina, G.F. Poxmelkina, S.Yu. Stepanov);

Novatorlik (V.I.Zagvyazinskiy, A.K.Markova);

Kasbiy bilimdonlik (I.A.Zyazyun, N.P.Lebednik, A.K.Markova);

Faoliyat uslubi (A.K.Markova);

Innovatsion faoliyat (E.P.Morozov, P.I. Pidkasistiy, N.V.Yusufbekova);

Pedagogik texnologiya (N.E.Shurkova, V.Yu.Pityukov, ye.A.Osipova);

Mahorat (N.V. Kuzmina, T.V.Frolova, T.Yu.Kaloshina, G.F.Poxmelkina, S.Yu.Stepanova).

Turli tadqiqotchilar ishlarida ayni bir hodisani tavsiflash uchun turlicha tushunchalardan foydalanish boshqacha ma'no va mazmun tomonlariga ega.

Turli muallif asarlarida pedagogik mahoratning yagona, tan olingan ta'rifining yo'qligi uni tadqiqotning jonli jarayoni deb xulosa chiqarishga asos bo'ladi.

Tushunchalar, fikrlarning turli-tumanligi bu hodisaning murakkabligi va ko'p qirraliligidan dalolat beradi. Barcha ta'riflarda urg'u shaxsga beriladi va shu tariqa ular pedagogik mahoratning sotsial mohiyatini aks ettiradi.

I.A.Zyazyun va N.A.Lebedniklar shaxsning sotsial yetukligi va kasbiy mahoratining o'zaro bog'liqligini isbotlab berdilar.

Mahorat talabalar tomonidan ularning sotsial yetuklikka erishish darajasiga qarab bosqichma-bosqich egallanadi. Sotsial yetuklik komponentlari pedagogik mahorat komponenti bilan quyidagi nisbatda bo'ladi.

Bo'lg'usi pedagogning sotsial yetuklik komponentlariga ushbular kiradi:

- *sotsial o'z-o'zini belgilash* - o'zining pedagogik qobiliyatlari va e'tiqodini namoyon qilish;

- *sotsial faollik* - odamlar bilan ishlay olish va boshqalarni tarbiyalash tajribasini takomillashtirish;

- *sotsial ma'suliyat* - o'qituvchining bilimdonligiga aylanadigan bilimlar.

Pedagogik mahorat komponentlari N.V.Kuzmina, V.A.Slastenin, I.A.Zyazyun, V.I.Zagvyazinskiy, G.I.Xozyainov, T.F.Kuzina, A.I.Myashenko, N.P.Lebednik, T.Noyner, Yu.K.Babanskiy, N.V.Kuxarevlarning tadqiqotlarida o'rganilgan. Ular pedagogik mahoratning asosiy yo'nalishlarini muayyan mantiqiy izchillikda belgilab berdilar.

Pedagogik mahorat asoslariga: kasbiy pedagogik bilimlar, insonparvarlikka yo'nalganlik, pedagogik texnika, kasbiy pedagogik faoliyatni amalga oshirish tajribasi, pedagog shaxsi taalluqlidir.

Mahoratning shakllanish bosqichlariga: reproduktivlik (boshlang'ich), ijodiylik, ijodiy-novatorlik kiradi.

Pedagogik mahorat darajalari o'qituvchi ish darajasining davomi hisoblanadi:

- *reproduktiv (o'ta past);*

- *moslashuvchan (past);*

- *lokal (chegaralangan)- modellashtirish (o'rtacha qoniqarli).*

Bu daraja talabalar bilan bo'ladigan o'quv-tarbiya ishlarining ayrim yo'nalishlarida yuqori sifati bilan xarakterlanadi:

- *izchil modellashtirish* (yuqori). Bu bosqichda, pedagog faoliyatining barcha turlarida yuqori sifatga erishiladi;

- *izchil modellashtirish* (oliy). Bunda, faoliyatning barcha turlarida ijodiy munosabat namoyon bo'ladi, o'quv-tarbiya jarayonining samaradorligini

oshirish yoʻllari izlanadi.

Pedagogik mahorat komponentlari kasbiy faoliyatga kasbiy vazifalarini bajarish uchun zarur boʻlgan malaka nuqtai nazardagi qarashlarni aks ettiradi.

Tadqiqotchilar malaka deganda xatti-harakatlar tizimini uni amalga oshirish maqsadi va shart-sharoiti bilan muvofiq ravishda samarali bajarish imkoniyatini tushunadilar.

Pedagogik mahorat komponentlarini hosil qiladigan quyidagi malaka guruhlari farqlanadi:

- loyihalash;
- konstruksiyalash;
- tashkilotchilik;
- muloqot;
- bilish va reflektivlik.

Keyingi yillarda pedagogik mahorat kategoriyasiga nisbatan yangicha qarashlar paydo boʻldi. Pedagogik mahoratning anʼanaviy izohlaridan bir qadar chekinish ham yuz berdi (I.A.Zyazyun, N.V.Kuzmina, V.A.Slastenin).

Pedagog tadqiqotchilarning Sankt-Peterburg maktabi, pedagogik mahoratni kishining alohida holati – yaʼni uning kasbiy mashgʻuloti keng maʼnoda kishilar bilan ishlashning oʻziga xos sohasi boʻlgan pedagogika hisoblanadi, deb tavsiflaydi.

Pedagogik mahoratning asosi **pedagogik bilimdonlik**dir.

Pedagogik bilimdonlik, deganda konkret tarixiy davrda qabul qilingan meʼyorlar (normalar), standartlar va talablarga muvofiq pedagogik vazifani bajarishga qobiliyat va tayyorlik bilan belgilanadigan integral kasbiy-shaxsiy tavsifnoma tushuniladi.

Pedagogik bilimdonlik pedagogik sohada mahorat bilan ishlayotgan kishining taʼlim va tarbiya ishida insoniyat toʻplagan barcha tajribalardan ratsional foydalanish qobiliyatini koʻzda tutar ekan, demak, u yetarli darajada pedagogik faoliyat va munosabatlarning maqsadga muvofiq usullari va shakllarini egallashi lozim boʻladi.

Kasbiy-pedagogik bilimdonlikning bosh koʻrsatkichi bu insonga, shaxsga yoʻnalganlikdir.

Kasbiy-pedagogik bilimdonlik pedagogik voqelikni izchil idrok eta bilish va unda izchil harakat qila olish malakasini qamrab oladi. Bu xislat pedagogik jarayon mantigʻining yaxlitligicha va butun tuzilmasi bilan birgalikda koʻra olish, pedagogik tizimning rivojlanish qonuniyatlari va yoʻnalishlarini tushunish imkoniyatini taʼminlaydi hamda maqsadga muvofiq faoliyatni konstruksiyalashni osonlashtiradi.

Bilimdonlik oʻqituvchi uchun oʻta muhim boʻlgan uchta holat bilan bogʻlangan zamonaviy pedagogik texnologiyalarni egallashni taqozo etadi:

- odamlar bilan oʻzaro aloqada boʻlishda, madaniy muloqatda boʻlish;
- fani sohasi boʻyicha axborotlarni qabul qila bilish va uni oʻqitish mazmuniga

moslab qayta ishlash va undan mustaqil tahsil olishda foydalana olish;

- o'quv axborotlarini boshqalarga bera olish.

Kasbiy-pedagogik bilimdonlik asosan to'rtta komponenti bilan xarakterlanadi:

- shaxsga, insonga yo'nalganlik;
- pedagogik voqelikni izchil idrok etish;
- fan sohasiga yo'nalganlik;
- pedagogik texnologiyalarni egallash.

Hozirgi ta'lim sharoitida kasbiy-pedagogik bilimdonlik yana uch komponent bilan to'ldiriladi:

• bilimdonlik, umuman, o'z faoliyatini jahon pedagogik madaniyati darajasida ishlab chiqilgan tajribalar asosida tashkil etish qobiliyati hamda unga va vatanimizdagi pedagogikaga integrasiyalasha olish;

• o'z safdoshi tajribasi va innovatsion tajribalar bilan o'zaro samarali munosabat o'rnatish qobiliyati;

• o'z tajribalarini umumlashtirish va boshqalarga bera olish malakasida namoyon bo'ladi.

Pedagogning kasbiy bilimdonligi kreativlik bilan xarakterlanadi.

Kreativlik — bu kasbiy hayot usuli, ko'p qirrali ta'lim jarayoni va tizimining maqsadlari, mazmuni, texnologiyalari sathida yangi jarayoni va voqelikni yaratish istagi va malakasidir. Kreativlik o'qituvchiga innovatsion o'zgarishlar oqimiga moslashib olishiga yordam beradi.

Har qanday darajadagi kasbiy bilimdon pedagogik refleksiyaga qodirdir.

Refleksiya — fikrlashning maxsus usuli bo'lib, pedagogik voqelikka, tarixiy-pedagogik tajribaga, muayyan kasbiy mavqening tashuvchisi bo'lgan o'z shaxsiyatiga qayta nazar tashlashdir.

Yuqoridagi kasbiy-pedagogik bilimdonlikni tashkil etuvchi barcha komponentlar murakkab tuzilmani hosil qilib, mutaxassisning «ideal modeli»ni shakllantira boradi va pirovard natijada zich birlashib ketadi hamda o'qituvchi shaxsi faoliyati tavsifini belgilaydi.

Bilimdonlik faqat faoliyat jarayonida va faqat konkret kasb doirasida namoyon bo'ladi va baholanadi.

Pedagogik muhitda o'qituvchi faoliyatini baholashda, odatda, «pedagogik madaniyat» termini qo'llanadi.

Pedagogik madaniyat kasbiy faoliyatning individual mazmuni bilan bog'lanadi.

Pedagogik bilimdonlik o'qituvchining yuksak natijalarga erishishini ta'minlaydi.

Pedagogik madaniyat faoliyat va munosabatlarga estetik shakl erishishini

Pedagogik faoliyat pedagogik madaniyat tushunchasi tahlili omili bo'lib xizmat qiladi.

Pedagogik madaniyat umuman madaniyatning namoyon bo'lishidir.

oshirish yo'llari izlanadi.

Pedagogik mahorat komponentlari kasbiy faoliyatga kasbiy vazifalarini bajarish uchun zarur bo'lgan malaka nuqtai nazardagi qarashlarni aks ettiradi.

Tadqiqotchilar malaka deganda xatti-harakatlar tizimini uni amalga oshirish maqsadi va shart-sharoiti bilan muvofiq ravishda samarali bajarish imkoniyatini tushunadilar.

Pedagogik mahorat komponentlarini hosil qiladigan quyidagi malaka guruhlari farqlanadi:

- loyihalash;
- konstruksiyalash;
- tashkilotchilik;
- muloqot;
- bilish va refleksivlik.

Keyingi yillarda pedagogik mahorat kategoriyasiga nisbatan yangicha qarashlar paydo bo'ldi. Pedagogik mahoratning an'anaviy izohlaridan bir qadar chekinish ham yuz berdi (I.A.Zyazyun, N.V.Kuzmina, V.A.Slastenin).

Pedagog tadqiqotchilarning Sankt-Peterburg maktabi, pedagogik mahoratni kishining alohida holati — ya'ni uning kasbiy mashg'uloti keng ma'noda kishilar bilan ishlashning o'ziga xos sohasi bo'lgan pedagogika hisoblanadi, deb tavsiflaydi.

Pedagogik mahoratning asosi **pedagogik bilimdonlikdir.**

Pedagogik bilimdonlik, deganda konkret tarixiy davrda qabul qilingan me'yorlar (normalar), standartlar va talablarga muvofiq pedagogik vazifani bajarishga qobiliik va tayyorlik bilan belgilanadigan integral kasbiy-shaxsiy tavsifnoma tushuniladi.

Pedagogik bilimdonlik pedagogik sohada mahorat bilan ishlayotgan kishining ta'lim va tarbiya ishida insoniyat to'plagan barcha tajribalardan ratsional foydalanish qobiliyatini ko'zda tutar ekan, demak, u yetarli darajada pedagogik faoliyat va munosabatlarning maqsadga muvofiq usullari va shakllarini egallashi lozim bo'ladi.

Kasbiy-pedagogik bilimdonlikning bosh ko'rsatkichi bu insonga, shaxsga yo'nalganlikdir.

Kasbiy-pedagogik bilimdonlik pedagogik voqelikni izchil idrok eta bilish va unda izchil harakat qila olish malakasini qamrab oladi. Bu xislat pedagogik jarayon mantig'ining yaxlitligicha va butun tuzilmasi bilan birgalikda ko'ra olish, pedagogik tizimning rivojlanish qonuniyatlari va yo'nalishlarini tushunish imkoniyatini ta'minlaydi hamda maqsadga muvofiq faoliyatni konstruksiyalashni osonlashtiradi.

Bilimdonlik o'qituvchi uchun o'ta muhim bo'lgan uchta holat bilan bog'langan zamonaviy pedagogik texnologiyalarni egallashni taqozo etadi:

- odamlar bilan o'zaro aloqada bo'lishda, madaniy muloqatda bo'lish;
- fani sohasi bo'yicha axborotlarni qabul qila bilish va uni o'qitish mazmuniga

moslab qayta ishlash va undan mustaqil tahsil olishda foydalana olish;

- *o'quv axborotlarini boshqalarga bera olish.*

Kasbiy-pedagogik bilimdonlik asosan to'rtta komponenti bilan xarakterlanadi:

- *shaxsga, insonga yo'nalganlik;*
- *pedagogik voqelikni izchil idrok etish;*
- *fan sohasiga yo'nalganlik;*
- *pedagogik texnologiyalarni egallash.*

Hozirgi ta'lim sharoitida kasbiy-pedagogik bilimdonlik yana uch komponent bilan to'ldiriladi:

• *bilimdonlik, umuman, o'z faoliyatini jahon pedagogik madaniyati darajasida ishlab chiqilgan tajribalar asosida tashkil etish qobiliyati hamda unga va vatanimizdagi pedagogikaga integrasiyalasha olish;*

• *o'z safdoshi tajribasi va innovatsion tajribalar bilan o'zaro samarali munosabat o'rnatish qobiliyati;*

• *o'z tajribalarini umumlashtirish va boshqalarga bera olish malakasida namoyon bo'ladi.*

Pedagogning kasbiy bilimdonligi kreativlik bilan xarakterlanadi.

Kreativlik — bu kasbiy hayot usuli, ko'p qirrali ta'lim jarayoni va tizimining maqsadlari, mazmuni, texnologiyalari sathida yangi pedagogik voqelikni yaratish istagi va malakasidir. Kreativlik o'qituvchiga innovatsion o'zgarishlar oqimiga moslashib olishiga yordam beradi.

Har qanday darajadagi kasbiy bilimdon pedagogik refleksiyaga qodirdir.

Refleksiya — fikrlashning maxsus usuli bo'lib, pedagogik voqelikka, tarixiy-pedagogik tajribaga, muayyan kasbiy mavqening tashuvchisi bo'lgan o'z shaxsiyatiga qayta nazar tashlashdir.

Yuqoridagi kasbiy-pedagogik bilimdonlikni tashkil etuvchi barcha komponentlar murakkab tuzilmani hosil qilib, mutaxassisning «ideal modeli»ni shakllantira boradi va pirovard natijada zich birlashib ketadi hamda o'qituvchi shaxsi faoliyati tavsifini belgilaydi.

Bilimdonlik faqat faoliyat jarayonida va faqat konkret kasb doirasida namoyon bo'ladi va baholanadi.

Pedagogik muhitda o'qituvchi faoliyatini baholashda, odatda, «**pedagogik madaniyat**» termini qo'llanadi.

Pedagogik madaniyat kasbiy faoliyatning individual mazmuni bilan bog'lanadi.

Pedagogik bilimdonlik o'qituvchining yuksak natijalarga erishishini ta'minlaydi.

Pedagogik madaniyat faoliyat va munosabatlarga estetik shakl beradi.

Pedagogik faoliyat pedagogik madaniyat tushunchasi tahlili omili bo'lib xizmat qiladi.

Pedagogik madaniyat umuman madaniyatning namoyon bo'lishidir.

Madaniyat faoliyat jarayoni va natijasi o'laroq subyektning dunyo obyektlarini o'zlashtira borishdagi barcha xatti-harakatlarini qamrab oluvchi sotsial hodisani bildiradi. Madaniyat inson yaratgan, shuningdek, qanday vosita va metod bilan yaratgan barcha hodisalarni o'zida birlashtiradi.

Pedagogik madaniyatda, umuman madaniyatda bo'lganidek, predmet-hosila va texnik-texnologik jihatlar mavjud.

Pedagogik madaniyat bir qator tizim hosil qiluvchi unsurlarga ega. Ularga quyidagilar kiradi:

Pedagogik loyihalash madaniyati. U obyektiv imkoniyatlar bilan talab va istaklarni o'zaro nisbatlagan holda maqsadni to'g'ri tanlay olish, vazifalarni belgilab olish, ularning yechilish bosqichlarini rejalashtirish hamda zarur qurollarni tanlab olish malakasidir. Loyihalash madaniyatini namoyish qilish bu ijodga, ya'ni favqulodda yangini yaratish, o'rnatilgan me'yorlar va namunalar chegarasidan chiqib keta olish qobiliyati hamdir.

Bilimlilik madaniyati. U pedagogik bilimlarning turli-tumanligi va pedagog tomonidan bu bilimlarni egallanishini bildiradi.

Dunyoqarash madaniyati. Uning darajasini aksariyat hollarda pedagog va o'qituvchining o'zaro munosabatlari jarayoni va natijalari belgilaydi.

Turli namunadagi dunyoqarashning mavjudligi, xususan, stixiyali, muntazam, ilmiy va mistik, irratsional, optimistik va pessimistik, dogmatik va tanqidiy, diniy, ateistik, ratsional va pedagogik faoliyat subyektlarining ham bir necha namunasi borligini taqozo qiladi.

Dunyoqarash madaniyati fan, falsafa, din kabi ma'naviy madaniyat unsurlari bilan tanishish chog'ida shakllanadi.

Pedagogik madaniyatning yana bir unsuri **fikrlash madaniyatidir.**

Fikrlash madaniyati ham kundalik hayot jarayonida odatdagi vositalar, ham maxsus vositalar (uning tarkibiga formal mantiqni o'rganish ham kiradi) da vujudga keladi.

His etish madaniyati. U insonlar oliy kechinmalarining keng uyg'unligi hosilasi bo'lib, ularsiz pedagogik jarayonda muloqotning bo'lishi mumkin emas.

Baholash madaniyati u yoki bu sabab va hodisalar bo'yicha axloqiy, estetik, siyosiy, huquqiy, diniy yoki falsafiy xarakterdagi malakali hukm chiqarish qobiliyatidir.

Muloqot madaniyati pedagogik madaniyatning eng muhim komponenti bo'lib, u pedagogning o'quvchilar, ota-onalar hamda rahbariyat yoki quyi vazifa egallovchi shaxslar, shuningdek, pedagogik ish doirasidan tashqaridagi barcha insonlar bilan muloqot qilish madaniyatlarini qamrab oladi.

Tashkiliy madaniyat ham pedagogik madaniyat tizimiga kiradi va u o'qitish hamda tarbiya jarayonini pedagogik doiraning turli darajalarida

(jamiyatda, o'quv yurtlarida, bolalar guruhlarida) tashkil etish imkoniyatini beradi.

Shunday qilib, pedagogik mahoratning tarkibiy qismlariga quyidagilar kiradi:

- har bir o'quvchi uchun dolzarb bo'lgan hayotiy mazmun rivojlanishini, o'quvchining shu rivojlanish kesmasida, harakat qila olishida, uning hayot mazmunining ochilishi va amalga oshishida o'qituvchi qanday bilim bilan unga yordam ko'rsata olishini «ko'ra olish» qobiliyati;

- ayrim o'qituvchilar rivojlanish mazmuni va kesmasi integratsiyasi hisoblangan hamda jonli organizm sifatida o'quvchilar (sinf va b.) guruhini uning rivojlanish va mazmun kasb eta borish jarayonida «ko'ra olish» qobiliyati;

- sinfning integral mazmuni va integral rivojlanish kesmasini «ko'rish» va idrok etish malakasi;

- o'zining organizmini yuksak darajada anglash. Sinf, o'quvchi o'z istaklari, motivlari, afzal ko'rish jihatidan ular uchun zarur bo'lgan haqiqiy axborotlarni ajrata olish malakasi;

- shaxsiy xususiyatlar oqibati sifatida vujudga keladigan turli buzilish vaziyatlaridan idrokni chalg'itish;

- o'z sezgilarining nozik farqlanish imkoniyatlari vositasida yuqori his bilan boshqarish;

- keng boshqaruv repertuari, boshqarishning xilma-xil uslublari, axborotlarni uzatish «qurollari»: ovoz, xatti-harakat, mimika va boshqalarni egallash;

- kasbiy usullar va metodlarning keng jamg'armasi;

- metodologiyani egallash.

5.2. Oliy maktab o'qituvchisining kasbiy-pedagogik faoliyati

Oliy maktab o'qituvchisining samarali faoliyati uning chuqur va rang-barang kasbiy bilimlari, dars berish metodikasini egallanganligi, o'z mehnatining psixologik asoslarini hisobga olishi bilan bog'langan.

Bu vazifalarning hal qilinishida pedagog shaxsiga muhim ahamiyat beriladi.

5.2.1. O'qituvchi shaxsiga qo'yiladigan talablar:

Oliy maktab o'qituvchisi shaxsiga jiddiy talablar qo'yiladi. Ular pedagoglar va psixologlar tomonidan chuqur o'rganilgan. O'qituvchi shaxsiga qo'yiladigan eng muhim talab uning yuqori malakali bo'lishidir. Balki uningsiz pedagogik faoliyat yuritib bo'lmaydi. Oliy maktab o'qituvchisi ham shunday talablarga javob berishi kerakki, bunda talablar

uni yuksak darajada bo'lg'usi mutaxassisni shakllantiradigan shaxs darajasiga ko'tarsin.

Oliy maktab o'qituvchisiga quyidagi muhim va doimiy talablar qo'yiladi:

- *jamiyat rivojlanishining siyosiy, sotsial va iqtisodiy yo'nalishlarini to'g'ri baholay olishi;*

- *muayyan taraqqiyot davrida jamiyat uchun zarur bo'lgan bo'lg'usi mutaxassisni shakllantirish standartlarini egallagan bo'lishi;*

- *pedagogik faoliyatni sevishi;*

- *o'z sohasi bo'yicha maxsus bilimlarga ega bo'lishi;*

- *zakovatli bo'lishi;*

- *pedagogik tuyg'u;*

- *yuksak yetuklik;*

- *umumiy madaniyat va axloqning yuksak darajasi;*

- *pedagogik texnologiyalarni mahorat bilan egallagan bo'lishi.*

Pedagog shaxsiga qo'yiladigan qo'shimcha talablar: *kirishib keta olish, san'atkorlik, quvnoqlik, yaxshi did va boshqalar.*

Yuqorida sanab o'tilganlar, pedagog shaxsiga xos bo'lgan tug'ma xislatlar emas, balki ular pedagogning o'z ustida muntazam va betinim mehnati, ulkan xizmatlari natijasida yuzaga keltiriladi.

5.2.2. Pedagogik qobiliyat

O'qituvchining kasbiy faoliyati favqulodda umumiy va xususiy qobiliyatlarni talab qiladi.

Kasbiy-pedagogik faoliyatning muvaffaqiyati xususiy pedagogik qobiliyatlarga bog'liq bo'ladi. Pedagogik qobiliyatlarning quyidagi guruhleri farqlanadi:

- *obyektga (talabaga) nisbatan sezgirlik;*

- *kommunikativlik — insonlarga yuz tutish, xayrixohlik, xushmuomalalik;*

- *perseptiv qobiliyatlar — kasbiy yetuklik, empatiya, pedagogik tuyg'u;*

- *shaxs dinamikasi — irodaga ta'sir eta olish va mantiqiy ishonтира olish qobiliyati;*

- *hissiy barqarorlik - o'zini boshqara olish;*

- *kreativlik — ijodiy ish qobiliyati.*

Pedagogning xususiy qobiliyatlariga bilim, malaka va ko'nikmalarni egallash faoliyati va shaxsni tarbiyalash qobiliyati ham tegishlidir.

O'qitish, o'rganish va o'rgatish bo'yicha qobiliyatlariga quyidagilar kiradi:

- *talabani tushunishini ko'rish va sezish hamda bunday tushunishning darajasini va xarakterini o'rnatish qobiliyati;*

- *o'quv materialini mustaqil tanlab olish hamda o'qitishning samara beruvchi usul va metodlarini belgilash qobiliyati;*

- *materialni yetarli bayon qilish hamda uning barcha talabalarga*

tushunarligini ta'minlash qobiliyati;

• *talabalarining individualligini hisobga olgan holda o'qitish jarayonini tashkil etish qobiliyati;*

• *o'qitish jarayonida pedagogik texnologiyalardan foydalanish qobiliyati;*

• *talabalarining katta odimlar bilan rivojlanishini tashkil etish qobiliyati;*

• *o'zining pedagogik mahoratini takomillashtirish qobiliyati;*

• *o'zining tajribasini boshqalar bilan baham ko'rish qobiliyati;*

• *mustaqil ta'lim olish va mustaqil takomillashish qobiliyati.*

Pedagogik jarayonga qaratilgan pedagogik qobiliyatlarga quyidagilar kiradi:

• *boshqa insonning ichki holatini to'g'ri baholash, unga hamdardlik bildirish, hamnafas bo'la olish qobiliyati (empatiya qobiliyati);*

• *taqlid qilish uchun namuna bo'lish qobiliyati;*

• *tarbiya jarayonida individual xususiyatlarni inobatga olish qobiliyati;*

• *muloqotning lozim topilgan uslubini hamda o'z o'rnini topish, kelisha olish qobiliyati;*

• *hurmat qozonish, ya'ni talabalar o'rtasida obro'ga ega bo'lish qobiliyati.*

Pedagogik qobiliyatlar ichida pedagogik muloqotga bo'lgan qobiliyat alohida ajralib turadi.

O'qituvchining talabalar bilan davomiy va samarali aloqalarini tashkil etishni kommunikativ qobiliyat bilan bog'laydilar.

Kommunikativ qobiliyat — bu pedagogik o'zaro aloqalar doirasidagi o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladigan muloqot qobiliyatidir.

Psixologiyaga oid adabiyotlarda kommunikativ qobiliyatlarning bir necha guruhlari farqlanadi:

1. Kishining boshqa kishini bilishi. Bu qobiliyatlar guruhida kishiga shaxs sifatida, shaxsning alohida qiyofasi, motivi va xatti-harakatlariga baho berish, kishining tashqi ko'rinishi, xulqi va ichki dunyosi nisbatiga baho berish; savlati, imo-ishora, mimika, pantomimikasini «o'qiy» olish kabilar qamrab olinadi.

2. Kishining o'z-o'zini bilishi. U o'z bilimlarini, qobiliyatlarini o'z xarakteri va o'z shaxsining boshqa qirralarini hamda tashqaridan va uning atrofidagi kishilar unga nisbatan qanday baho berishi lozim bo'lsa, shunday baho berishni ko'zda tutadi.

3. Muloqot vaziyatini to'g'ri baholay olish. Bu vaziyatni kuzatish, uning ko'proq axborot beradigan belgilarini tanlash va unga diqqatni jalb qilish; yuzaga kelgan vaziyatning sotsial va psixologik mundarijasini to'g'ri idrok etish va baholash qobiliyatidir.

5.2.3. O'qituvchi faoliyati turlari

Oliy maktab o'qituvchisining kasbiy faoliyati turli yo'nalishlarda bo'ladi. Ulardan eng muhimlari tubandagilar:

O'quv pedagogik faoliyat. Bu faoliyat jamiyat talablariga mos ravishda oliy maktabda o'quv jarayonini tashkil etishga yo'naltiriladi. Oliy maktabdagi o'quv jarayoni uchun o'quv va ilmiy-tadqiqot ishlarining uzviy bog'liqligi, talabalar faolligi va mustaqil ishlari ijodiy potentsial bo'lgan shaxs ahamiyatini oshirish xarakterlidir.

Oliy maktabdagi pedagogik faoliyatda nazariy va amaliy faoliyat qo'shib olib boriladi.

Nazariy faoliyat yangi qonuniyatlarni ochish bilan bog'lanadi.

Amaliy faoliyat muayyan vaziyatlarni yangilashga va pedagogik vazifalar tizimini hal qilishga yo'ngan bo'ladi.

O'qituvchi konkret fanni boshqa o'quv fanlari bilan o'zaro bog'lagan holda uning o'qitilish maqsad va vazifalarini belgilaydi. Talabaning o'quv-bilish faoliyatini jonlantirishni ta'minlaydigan o'qitishning mazmuni, zamonaviy shakl va metodlarini o'ylab topadi.

O'qituvchi o'quv-pedagogik faoliyatining o'ziga xosligi uning ilmiy-tadqiqot ishlarida faol ishtirok etishidir.

Oliy maktab o'qituvchisining pedagogik faoliyati tavsifida olimlar, odatda, N.V.Kuzmina va Z.F. yesarova tadqiqotlariga tayanadilar. Ular quyidagi komponentlarni farqlaydilar:

- konstruktivlik;
- tashkilotchilik;
- ilmiy bilish;
- kommunikativlik.

Konstruktivlik komponenti ilmiy-tadqiqot, o'quv-tarbiya ishlarida loyihalash yoki o'z konstruksiyalash malakalarida ko'rinadi.

Loyihalash malakasi — bu ilmiy izlanishni yoki o'quv-tarbiya jarayonini modellashtirishning intellektual malakalaridir. O'qituvchining loyihalash malakasi Z.F.Esarova tomonidan tadqiq etilgan.

Oliy maktab o'qituvchisi faoliyatini tavsiflash va baholash uchun quyidagi sathlardan foydalaniladi:

• **reproduktiv.** Bunda o'qituvchi faqat o'zining axborotlarini loyihalashtiradi, lekin auditoriyadagi talabalarning saviyalarini hisobga olmaydi;

• **moslashuvchan.** Bu sathda o'qituvchi o'quv axborotlarini auditoriyadagi talabalarning saviyalariga mos qilib modellashtiradi;

• **lokal-modellashtirish.** Bu sathda o'qituvchi axborotlarni bayon qilibgina qolmaydi, balki ayrim masalalar bo'yicha bilim, malaka va ko'nikmalar tizimini modellashtira olishi lozim;

• **tizimli-modellashtirilgan bilim.** Bu sathda konkret fanni o'zlashtirish

uchun zarur bo'lgan o'z faoliyati va talabalar faoliyati tizimini modellashtiradi;

• *tizimli-modellashtirilgan faoliyat. Bu sathda o'qituvchi talabalar bilan birga barcha o'quv-tarbiya ishlari tizimini modellashtira oladi.*

Tashkilotchilik faoliyati. Bunday faoliyat ilmiy izlanish va o'quv-tarbiya jarayonini aniq rejalashtirish va tashkil etish malakasida ko'rinadi. Bu o'qituvchi, talaba va boshqa olimlarning o'zaro aloqador faoliyatidir.

Tashkilotchilik faoliyati o'zini, o'zining vaqtini; talabalarning individual, guruh, kollektiv ishini; birgalikdagi tadqiqotlarini amalga oshirish uchun kadrlarni tanlab olish va ularning vazifalarini belgilab berishni tashkil etish malakasida namoyon bo'ladi.

Tashkilotchilik faoliyatining asosiy vazifasi shu faoliyat ishtirokchilarining xatti-harakatlarini integrasiyalashtirish.

Ilmiy-bilish faoliyati. Bu faoliyat atrof-olamni va o'zini chuqur va har tomonlama bilish malakasida ko'rinadi.

O'qituvchi o'z tadqiqotlari, talabalar va aspirantlarning ilmiy faoliyati jarayoni va natijalarini tahlil qiladi.

Kommunikativlik faoliyati. Bu faoliyat safdoshlari va talabalar bilan maqbul o'zaro aloqalarni belgilash malakasini ko'zda tutadi.

Kommunikativlik faoliyati asosida o'qituvchining o'z-o'zini boshqarish qobiliyati yotadi.

Tadqiqotchilar pedagogik vazifani pedagogik jarayonning asosiy birligini namoyon etadigan o'ziga xos tizim sifatida izohlaydilar.

V.A.Slastenin pedagogik vazifa deganda, bilish, voqelikni yangilash (o'zgartirish) maqsadi bo'lgan o'ylangan pedagogik vaziyatni tushunadi.

O'qituvchining maqsadga yo'nalgan faoliyatida pedagogik vazifaning: **strategik, taktik va operativ** kabi uch katta guruhi farqlanadi.

Strategik vazifa. Bu o'ziga xos ulkan vazifa. Strategik vazifalar ta'limning umumiy maqsadlaridan kelib chiqadi. U jamiyat rivojlanishining obyektiv ehtiyojlarini aks ettiradi. Bu vazifalar pedagogik faoliyatning dastlabki maqsadi va yakuniy natijalarini aniqlab beradi.

Joriy pedagogik jarayonda strategik vazifalar taktik vazifalarga aylanadi.

Taktik vazifalar ta'limning yakuniy natijalarini ta'minlashga yo'nalganligini saqlab qolgan holda strategik vazifalarning u yoki bu bosqichida hal qilinadigan vazifalardir.

Operativ vazifalar pedagog amaliy faoliyatida joriy va birinchi navbatda hal qiladigan vazifalardir.

Oliy maktab o'qituvchisining kasbiy faoliyat tahlili shuni ko'rsatadiki, bu kasb o'ta murakkab hamda o'ta ijodiy kasbdir.

Shunday qilib, o'qituvchining pedagogik mahorati pedagogik vazifalarni yuksak darajada yechish, o'qituvchining shaxsiy xislatlari sintezi, uning rang-barang ilmiy sohadagi va pedagogik faoliyatidagi bilim hamda malaka va ko'nikmalari bilan belgilanadi.

ADABIYOTLAR

1. Азизходжаева Н.Н. Педагогические технологии в подготовке учителя. Ташкент, 2000.
2. Аллаёров И.А. Дидактические основы активного обучения управленческим дисциплинам. — Ташкент: Фан, 1994.
3. Беспалько В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. — М., 1995.
4. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. — М., 1989.
5. Бордовский Г.А., Извозчиков В.А. Новые технологии обучения: Вопросы терминологии// Педагогика. — 1993.-№5.
6. Гальперин П.К. К теории программированного обучения. — М., 1967.
7. Кларин М.В. Инновации в мировой педагогике. — Рига, 1995.
8. Кларин М.В. Педагогическая технология. — М., 1989.
9. Кудрявцев П.О. Проблемное обучение. Истоки и сущность.: Знание, 1991.
10. Молибог А.Г. Программирование обучение. — М., 1967.
11. Пидкасистый И.И. и др. Технология игры в обучении и развитии. — М.: РПА, 1996.
12. Самоунина Н.В. Организационно обучающие игры в образовании. — М.: Народное образование, 1996.
13. Селевко Г.К. и др. Дифференциация обучения. — Ярославль, 1995.
14. Селевко Г.К. Опыт разработки теории педагогики сотрудничества. Методические рекомендации. Ч. I, II. — Ярославль, 1988, 1989.
15. Селевко Г.К., Тихомирова Н.К. Педагогика сотрудничества о перестройке школы. — Ярославль, 1990.
16. Унт Инге. Индивидуализация и дифференциация обучения. — М.: Педагогика, 1990.
17. Шаталов В.Ф. Педагогическая проза. — М.: Педагогика, 1980.
18. Эльконин Д.В. Психология игры. — М., 1979.
19. Юдин В.В. Педагогическая технология. — Ярославль, 1997.

X U L O S A

Oliy ta'limdagi islohotlar zamonaviy bosqichi demokratik yuksak rivojlangan mamlakatlar darajasida O'zbekistonning ilg'or ilmiy-texnik, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy rivojlanishini ta'minlashga qodir va ma'naviy, madaniy va axloqiy sifatlariga ega yuksak malakali raqobatbardosh kadrlarni tayyorlashni talab etadi.

Oliy maktabda ta'lim mazmuni mutaxassislar shaxsini rivojlantirish, ularning chuqur fundamental bilimlarini va amaliy tayyorgarliklarining asosiy vositalaridan biri hisoblanadi.

Oliy maktabda ta'limning yangi mazmuni zamonaviy bosqichda davlat standarti bilan belgilanadi.

Oliy ta'lim standarti kadrlar tayyorlash, ta'lim mazmuni sifatiga talablarni belgilaydi.

Davlat standarti me'yoriy hujjatlari asosida oliy maktabda o'qitish jarayonini takomillashtirish yo'llari belgilanadi.

Oliy maktabda o'qitish jarayoni ijtimoiy-pedagogik qonuniyatlar bilan belgilanadi va o'qitish tashkiliy shakllari va metodlari turli-tuman tizimlari doirasida amalga oshiriladi.

Oliy maktabda ta'lim mazmunini qayta tashkil qilish: mutaxassislarni tayyorlash yangi samarali shakllarini izlash bevosita talabalar bilim olish faoliyatlarini faollashtirish bilan bog'liq.

Bilim olish faoliyati nazariy asoslarini asoslash uchun yaqin sharq va Markaziy Osiyo qomusiy olimlarining pedagogik qarashlari muhim ahamiyatga ega.

Oliy ta'lim mazmunining sifatini takomillashtirish pedagogikadagi bugungi kunda yangi pedagogik innovatsiya yo'nalishisiz mumkin emas. Oliy maktabda innovatsiyon jarayonlar innovatsiyon xususiyati yangiliklar kiritish, o'qituvchilar kasbiy imkoniyatlari bilan belgilanadi.

Oliy maktabda pedagogik innovatsiyalar pedagogik texnologiyalar muammolari bilan uzviy bog'liqdir.

Pedagogik texnologiyalardan foydalanish ta'lim texnologiyalari ilmiy asoslarini, mualliflik maktablarini va yangi tajriba texnologiyalarini ishlab chiqish bilan bog'liq.

Mazkur qo'llanmada pedagogik texnologiyalarni tizimlashtirish va umumlashtirishga urinishlar ushbu muammoni hal etmaydi. Ta'lim mazmunini yanada takomillashtirish oliy maktabda o'quv jarayoni yangi texnologik muammolarni qo'yishni va hal etishni talab etadi.

Asosiy foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Азизходжаева Н.Н. Педагогические технологии в подготовке учителя. Ташкент, 2000.
2. Аллаёров И.А. Дидактические основы активного обучения управленческим дисциплинам. — Ташкент: Фан, 1994.
3. Беспалько В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. — М., 1995.
4. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. — М., 1989.
5. Бордовский Г.А., Извозчиков В.А. Новые технологии обучения: Вопросы терминологии// Педагогика. — 1993.-№5.
6. Н.В.Вишнякова. Креативная психопедагогика. - Минск, 1995.
7. С.М.Годник. О сущности профессионально-педагогической деятельности. Воронеж, 1992.
8. Гальперин П.К. К теории программированного обучения. — М., 1967.
9. В.И.Загвязинский. Инновационные процессы в образовании и педагогическая наука. -Тюмень, 1990.
10. Инновационная обучение: стратегия и практика. - М., 1994.
11. Инновационные методы обучения в вузе. Сборник научных трудов. - Мурманск, 1993.
12. Кан-Калик В.А., Никандров Н.Д. Педагогическое творчество. - М., 1990.
13. Кларин М.В. Инновационные модели учебного процесса в современной зарубежной педагогике - М., 1994.
14. Кларин М.В. Инновации в мировой педагогике. — Рига, 1995.
15. Кларин М.В. Педагогическая технология. — М., 1989.
16. Кудрявцев П.О. Проблемное обучение. Истоки и сущность.: Знание, 1991.
17. Молибог А.Г. Программирование обучение. — М., 1967.
18. Пидкасистый И.И. и др. Технология игры в обучении и развитии. — М.: РПА, 1996.
19. Самоунина Н.В. Организационно обучающие игры в образовании. — М.: Народное образование, 1996.
20. Селевко Г.К. и др. Дифференциация обучения. — Ярославль, 1995.
21. Селевко Г.К. Опыт разработки теории педагогики сотрудничества. Методические рекомендации. Ч. I, II. — Ярославль, 1988, 1989.
22. Селевко Г.К., Тихомирова Н.К. Педагогика сотрудничества о перестройке школы. — Ярославль, 1990.
23. Сластенин В.А., Кодымова Л.С. Педагогика: Инновационная деятельность. - М.: Магистр, 1997
24. Унт Инге. Индивидуализация и дифференциация обучения.- М.: Педагогика, 1990.
25. Шаталов В.Ф. Педагогическая проза. — М.: Педагогика, 1980.
26. Эльконин Д.В. Психология игры.- М., 1979.
27. Юдин В.В. Педагогическая технология. — Ярославль, 1997.

PEDAGOGIK TERMINLARNING QISQACHA LUG'ATI

Avtokratik — hokimlik, kishining buyruqbozlik, ko'rsatmalar berish va jazolash kabi shakllarda boshqalarga (masalan, o'qituvchining talabaga) nodemokratik usullardan foydalangan holda ta'sir etishga moyilligi.

Agressivlik — dushmanlik, boshqalarga, atrofdagilarga zarar yetkazish, tajovuz qilish, noqulaylik tug'dirish maqsadini amalga oshiruvchi shaxsning xususiyati.

Dolzarblashtirish — shaxsdagi mavjud bilim, malaka va ko'nikmalarni turli axloqiy shakllar va hissiy holatlarni qayta ishlab chiqish va ularni botiniy holatdan zohiriy harakatlarga aylantirish.

Aksiologiya — qadriyatlar to'g'risidagi falsafiy ta'limot, aksiologik qadriyatlar mohiyati.

Aksiologik yondoshuv — insonparvarlik pedagogikasiga xos bo'lgan xususiyat, bunda inson ijtimoiy qadriyat va jamiyat rivojlanishining provard maqsadi sifatida qaraladi. Aksiologik tafakkur o'zaro aloqadagi hamda o'zaro harakatdagi dunyo konsepsiyasiga asoslanadi.

Amaliy tadqiqotlar — pedagogik jarayonning ayrim jihatlarini chuqur o'rganishga qaratilgan ishlar, pedagogik amaliyot qonunlarini ochish.

Anketalashtirish — anketa yordamida ijtimoiy, iqtisodiy, demografik, psixologik pedagogik va boshqa tadqiqotlar uchun dastlabki materiallarni yig'ish jarayoni.

Antropologiya — odamning biologik tabiatini har tomonlama o'rganuvchi fan.

Asotirlar - ibtidoiy insonlarning koinot, tabiat hodisalarining mohiyati, paydo bo'lish sabablarini o'zlaricha izohlash maqsadida yaratgan og'zaki hikoyalardir. Insoniyat tafakkurining ilk mevasi sifatida asotirlar qadimgi ajdodlarimizning atrofini o'rab olgan borliqqa, turli- tuman narsa va hodisalarga, koinot va yer osti dunyosiga bo'lgan qarashlar tizimidan iborat.

Asotirlar keyinchalik inson badiiy tafakkurining rivoji, ilm-fan taraqqiyoti tufayli, tabiat hodisalari va turli narsalarning sir-asrorini tushunib yetishlari oqibatida afsona, rivoyat kabi janrlarga aylangan.

Asotirlar yer yuzidagi barcha xalqlarda mavjud, chunki barcha xalqlar o'z taraqqiyotining ilk bosqichlarida asotirlar orqali fikrlash, dunyoga asotirlar nigohi bilan qarash bosqichini bosib o'tganlar.

Assimilyatsiya — yangi sharoitda tayyor malaka va ko'nikmalardan jiddiy o'zgarishsiz foydalanish

Autotrening - o'zini-o'zi ishlantirish, shaxsning o'zini-o'zi boshqarishga qaratilgan maxsus mashqlar to'plami. Autotreningdan shaxsning o'z ruhiy holati va xulqini boshqarishda foydalaniladi.

Axborotli malaka — ta'lim va tarbiya masalalariga axborotlarni moslashtirish va talqin qilish malakasi.

Axloq — shaxsning jamiyatga va boshqa kishilarga nisbatan burchini belgilab beruvchi me'yorlar tizimi, ma'naviy xulq qoidalari, u ijtimoiy ong shakllaridan biridir.

Bayon qilish — o'qituvchi tomonidan o'rganilayotgan material mazmunini izchil so'zlab berish metodi.

Bilish faoliyati — idrok qilish hissi, nazariy fikrlash va amaliy faoliyat birligi.

Boshqarish — tashkil etish, qaror qabul qilishga qaratilgan faoliyat. Obyektni o'z xizmat vazifasi doirasida nazorat qilish, tartibga solish, ishonchli axborotlar asosida tahlil qilish va yakun yasash.

Burch — muayyan axloqiy majburiyatlarni his qilish, uning zarurligini anglash.

Vazifa — maqsad va uni amalga oshirish bosqichlarining oydinlashtirilishi.

Verbal — ifodali, og'zaki.

Gumanizm — 1) insonning insonga bo'lgan mehri-muhabbati, uning shani, qadrini hurmat qilish, kishi manfaatlari uchun qayg'urish g'oyalari bilan sug'orilgan va kishilar o'rtasidagi tenglik, halollik, **insoniy munosabat tamoyillariga asoslangan dunyoqarash**; 2) **insoniylik va insonparvarlik, insonlarning bunyodkorligiga ishonch.**

Davlat ta'lim standarti — uzluksiz ta'limning muayyan bosqichida shaxs (mutaxassis)ning tayyorgarlik darajasi va mazmuniga qo'yiladigan minimum talablar.

Didaktika — ta'lim va o'qitish nazariyasi hamda o'qitish jarayonida tarbiyalash mazmunini ifodalovchi pedagogikaning tarkibiy qismi.

Dolzarblikni asoslash — ta'lim va tarbiya nazariyasi hamda amaliyotining istiqboldagi taraqqiyoti muammolarini o'z vaqtida o'rganish hamda hal qilish zarurligini ko'rsatish.

Dunyoqarash — shaxsning tafakkur tarzi va yo'nalishini aks ettiruvchi qarashlar, e'tiqod hamda fikr-o'ylar tizimi.

Idrok etish malakasi — boshqa subyektning xususiyatlarini — uning muloqoti va muloqotga hozirligini aniqlash uchun zarur bo'lgan kasbiy — pedagogik malaka.

Ideal — oliy maqsad, biror narsaning namunasi, shaxs, guruhlarining xatti-harakatlari, intilishlari intihosi.

Ijtimoiy idrok etish — kishilar tomonidan ijtimoiy obyektlarning idrok etilishi, tushunilishi va baholanishi.

Izohlash, tushuntirish — og'zaki izoh, yoritilishi lozim bo'lgan turli materiallarni izohlash, isbotlash, tahlil qilish.

Ilmiy muammo (masala) — fan orqali hal qilinadigan asosiy ziddiyatlar.

Ilmiy yangilik — muayyan davrga nisbatan ma'lum bo'lmagan va pedagogikaga oid adabiyotlarda qayd qilinmagan nazariy, amaliy xulosalar. Ta'lim qonuniyatlari, uning tuzilmasi, mexanizmlari mazmuni, tamoyillari va texnologiyalari.

Individuallik — shaxsning betakror biososilogik xususiyatlari.

Intellekt — shaxsning turli faoliyat shakllarini muvaffaqiyat bilan o'zlashtirishini belgilaydigan tug'ma va o'zlashma barcha aqliy qobiliyatlar majmui.

Ishontira olish — axborot oqimining shaxs tomonidan tanqiddan holi, erkin ravishda o'zlashishiga erishishni ko'zlagan ruhiy ta'sir etish metodi.

Ishonch hosil qilish — shaxsning muayyan qoida va talablarini ongli ravishda o'zlashtirish vositasida tarbiyalash metodi. Tegishli ma'lumotlar va argumentlarga asosanib, shaxsning o'z hukmi hamda xulosalari to'g'riligiga ishonchni yuzaga keltirish jarayoni va natijalari.

Ichiqoralik — o'zgarlar iste'dodini ko'rolmaslik va ularning muvafaqqiyatsizligidan quvonish.

Ichki pozitsiya (mavqe) — shaxsning kundalik ehtiyoji bilan uzviy bog'liq va hayotining muayyan davri faoliyatining asosiy mazmuni va yo'nalganligini belgilovchi ijtimoiy ko'rsatkichlar tizimi.

Istiqbolni belgilash malakasi — ijtimoiy bilish jarayonlarini rejalashtirish va boshqarish.

Kalokagatiya — go'zallik, olijanoblik hamda jismoniy va ma'naviy boyliklar uyg'unligi.

Kasbiy — pedagogik muloqot — pedagog va tarbiyalanuvchining o'zaro zich ijtimoiy — psixologik aloqasi tizimi bo'lib, uning mazmuni axborotlar ayriboshlash, tarbiyaviy ta'sir o'tkazish, kommunikativ vositalar yordamida o'zaro munosabatlarni tashkil etish hisoblanadi.

Kasbiy tayyorgarlik — bo'lajak mutaxassisning psixologik, psixofiziologik, jismoniy hamda ilmiy-nazariy va amaliy tayyorgarligi.

Kasbiy bilimdonlik — pedagogik faoliyat yuritish uchun zarur bo'lgan nazariy va amaliy tayyorlik birligi.

Kibernetika — axborotlar almashish, ularni qayta ishlashni boshqarish haqidagi fan.

Kognitiv — bilish jarayoni.

Kollektiv — jamoa. Umumiy maqsad yo'lida shaxslarning o'zaro munosabatlari, tashkiliyligi va intilishlari bilan bir-biriga monand turg'un sotsial (ijtimoiy) guruh.

Kommunikatsiya — kishilarning o'zaro muloqotlarida axborotlar almashish tavsifi.

Kommunikativ ko'nikma — muomala qila olish, pedagogik texnika malaka va ko'nikma tushunchasi.

Kommunikativ faoliyat — pedagogning tarbiyalanuvchilar, boshqa

pedagoglar, jamoatchilik vakillari, ota-onalar bilan maqsadga muvofiq tarzda o'rnatgan munosabatlari.

Konstruktiv faoliyat — o'qituvchi faoliyatining asosligini va puhtaligini o'zida konstruktiv mazmun (o'quv materiallarini tanlash va joy-joyiga qo'yish, pedagogik jarayonni rejalashtirish va tashkil etish), konstruktiv — operativ (o'zining va talabani xatti-harakatlarini rejalashtirish), konstruktiv — material (pedagogik jarayonning o'quv-material bazasini loyihalashtirish) ni birlashtiradi.

Konflikt — zid qarashlar, fikrlar to'qnashuvi, jiddiy qarshilik, qizg'in bahs.

Kreativlik — betakror qadriyatlar yaratuvchi, nostandart yechimlar qabul qiluvchi individning botiniy qobiliyati.

Kuzatish — biror pedagogik hodisa bo'yicha konkret faktik material olish maqsadini ko'zlagan idrok etishning shakli.

Ko'nikma — o'rganish natijasida qo'lga kiritilgan, beixtiyor, avtomatik tarzda bajariladigan harakat. Ko'nikmalar biror harakatni nazoratsiz, avtomatik tarzda bajarish qobiliyatlaridir.

Ko'rsatma — ehtiyojning mavjudligi va obyektiv vaziyat hamda uni qondirish bilan bog'liq ravishda oldindan shaxslarning ma'lum faolligini tayyorlash, ularni joylashtirish.

Laboratoriya ishi — asbob-uskunalar va boshqa texnik moslamalardan foydalangan holda talabalar bilan tajribalar o'tkazish, biror hodisani maxsus jihozlar yordamida o'rganish.

Leksiya (ma'ruza) — odatda oliy o'quv yurtida biror fan mazmunini og'zaki bayon qilishga asoslangan o'quv jarayoni, metodi.

Maktabning ichki boshqaruvi — yuksak natijalarga erishish maqsadida bilishning obyektiv qonunlari asosida yaxlit pedagogik jarayon qatnashchilarining o'zaro maqsadli, ongli harakatlari.

Malaka — shaxsning o'zi egallagan bilimlari asosida ularning yangi sharoitdagi yangiliklar bilan birga, ma'lum bir faoliyatni samarali bajarish qobiliyati.

Malaka tavsifnomasi — o'qituvchining nazariy va amaliy bilimlariga qo'yiladigan umumiy talablar.

Matematik va statistik metod — bu metod og'zaki so'rov va eksperiment natijalariga ishlov berishda, shuningdek, o'rganilayotgan hodisalar orasidagi miqdoriy aloqadorlikni o'rnatishda qo'llaniladi.

Mafkura — jamoat hayotining barcha sohalari uchun umumiy bo'lgan g'oya va qarashlar tizimi.

Mashq — o'zining bilimlarini chuqurlashtirish hamda tegishli malaka va ko'nikmalar hosil qilish maqsadida harakatlarni og'zaki va yozma ravishda takroran amalga oshirish.

Mashq qilish — o'quvchining o'z qobiliyatlari, bilim, malaka va

ko'nikmalarini o'stirishga qaratilgan harakatlari.

Maqsad — faoliyat natijasini oldindan fikran belgilash.

Maqtoov — foydali ish qilgan shaxs va yoki, jamoani og'zaki taqdirlash.

Menejment — sotsial, shuningdek, ta'lim jarayonlarini boshqarish tamoyillari, metodlari, vositalari va shakllari majmuasi.

Metod — 1) tabiiy va ijtimoiy hayot hodisalarini tadqiq qilish, bilish usuli; 2) harakat qilish usuli, tarzi.

Metodika — biror ishni tashkil qilishda maqsadga muvofiq qo'llanadigan metodlar.

Metodologiya — 1) dunyoni ilmiy bilish metodi haqidagi ta'limot; 2) biror fanda, shu jumladan pedagogikada qo'llaniladigan metodlar.

Mifologiya - Qadimgi dunyo xalqlarining dunyo, tabiat hodisalari, ularning paydo bo'lishi hamda, xudolar va qahramonlar haqidagi rivoyatlari, afsonalari. Bu afsonada qadimiy xalqlarning dunyo xamda xudolar haqidagi ibtidoiy tasavvurlari aks etgan bo'ladi.

Motiv — kishining ma'lum ehtiyojlarni qondirish uchun asos bo'ladigan kishining ichki faoliyat mazmuni.

Motivatsiya — shaxsni faol xatti-harakatlarga undovchi sabablar, asoslar to'plami bo'lib, u ayni zamonda kishi xulqini fiziologik va psixologik boshqarishning dinamik jarayonini ham bildiradi. U faoliyatning yo'nalishi, faolligi, uyg'unligi hamda turg'unligini belgilaydi.

Muammoli o'qitish - o'quv mashg'ulotini tashkil etish shakli bo'lib, unda pedagog rahbarligida muammoli vaziyat yuzaga keltiriladi va uning hal qilinishida ta'lim oluvchilar faol mustaqil harakat qiladilar.

Muammoli vaziyat - o'quv vaziyati bo'lib, u mashaqqat bilan hal qilinadigan masala tufayli yuzaga keladi.

Muloqotning yetakchi tipi — rivojlanishning ma'lum bir davrida atrofda kishilar bilan muomalada yetakchilik qiladigan muloqot tipi bo'lib, uning natijasida shaxsning asosiy sifatleri shakllanadi.

Munozara — 1) matbuotda, suhbatda biror bahsli masalani muhokama qilish, bahs; 2) muayyan muammo bo'yicha fikr almashishga asoslangan ta'lim metodi.

Nazariy bosqich - tadqiqot obyekti to'g'risidagi amaldagi va istiqboldagi tasavvurlar hamda ularga bo'lgan talab o'rtasidagi ziddiyatni yengish.

Nazariy tahlil — pedagogik hodisalarning alohida jihatlari, belgilari, xususiyatlari o'ziga xosligini aniqlash va tahlil etish.

Obyekt — insonning, subyektning bilish predmeti va faoliyati.

Odat — kishining ma'lum e'tiqodlar, qadriyatlar yoki axloqiy me'yorlardan kelib chiqib amalga oshiradigan ongli faoliyati.

Pedagog — tarbiyachi, o'qituvchi, dars beruvchi.

Pedagogika — yosh avlod ta'lim va tarbiyasi haqidagi fan.

Pedagogikada antropologik yondashuv — odam to'g'risidagi barcha fanlar

ma'lumotlaridan muntazam foydalanish va pedagogik jarayonni tashkil etish hamda amalga oshirishda ularni hisobga olish.

Pedagogikaning nazariy vazifasi — ilg'or va yangi pedagogik tajribalarni o'rganish.

Pedagogikaning texnologik vazifasi — diagnostik sath — pedagogik hodisalar holatini aniqlash; bashorat qilish sathi — pedagogik faoliyatni eksperimental tadqiq qilish va shu asosda pedagogik voqelikni yaratish modellarini o'rnatish; loyiha sathi- pedagogik faoliyatning nazariy konsepsiyasi, uning mazmuni va xarakteri asosida ularga muvofiq metodik materiallar (o'quv reja, dastur, darslik va o'quv qo'llanmasi, pedagogik tavsiyanomalar) ishlab chiqish; yaratuvchilik sathi - pedagogik fan yutuqlarini takomillashtirish va qayta rejalashtirish maqsadida ta'lim amaliyotiga tatbiq etish; reflektik tuzatma (korrektirovka) sathi - ilmiy tadqiqotlar natijalarining ta'lim va tarbiya amaliyotiga singib ketishini baholash.

Pedagogika predmeti — maxsus institutlarda (oila, ta'lim va tarbiya, madaniyat muassasalari) maqsadga muvofiq tashkil etiladigan real, yaxlit pedagogik jarayon.

Pedagogik jarayon — ta'lim masalalari, uning taraqqiyotini hal qilishga qaratilgan, maxsus tashkil etilgan pedagog va tarbiyalanuvchilarning maqsadli o'zaro munosabatlari.

Pedagogik jarayon tamoyillari — pedagogik faoliyatni tashkil etishning asosiy talablari bo'lib, u pedagogik jarayonning yo'nalishini ko'rsatadi va uning qonuniyatlarini ochib beradi.

Pedagogik ixtisoslik — ta'lim natijasi o'laroq bilim, malaka va ko'nikmalar majmuidan iborat bir kasbiy guruh doirasidagi faoliyat turi.

Pedagogik ixtisoslashish — pedagogik ixtisoslik doirasidagi faoliyatning bir turi.

Pedagogik malaka — muayyan toifadagi vazifalarni hal qilish imkoniyatiga ega bo'lgan mutaxassisning kasbiy pedagogik tayyorgarligi darajasi.

Pedagogik masala — pedagogik jarayonning asosiy birligi, o'ziga xos tizimidir. U voqelikni bilish va qayta yaratish zaruriyati bilan bog'liq tafakkur qilinadigan pedagogik vaziyat hamda ta'lim qatnashchilarining ma'lum bir maqsadini ko'zlagan ta'lim va tarbiyadagi moddiylashtirilgan vaziyat xisoblanadi.

Pedagogik mahorat — U pedagogik jarayonni bilish, uni tashkil eta olish, harakatga keltira olish (A.S. Makarenko), hamda pedagogik jarayonning yuqori samaradorligini belgilovchi shaxsning ish sifati va xususiyatlari sintezidir.

Pedagogik muloqot — ta'lim oluvchilarning maqsadlari hamda ularning birgalikdagi faoliyatlari mazmunidan kelib chiqadigan o'zaro aloqalarni o'rnatish va rivojlantirishni, bir-birini anglash va qo'llab-quvvatlashni tashkil etishning ko'p qirrali jarayoni.

Pedagogik takt — bolalar faoliyatining turli doiralarida ular bilan

muloqotda bo'lishning pedagogik tamoyili, o'Ichovi hamda o'quvchilar bilan ularning shaxsiy xususiyatlarini hisobga olgan holda to'g'ri muloqotda bo'la olish malakasi.

Pedagogik texnika — 1) har bir ta'lim oluvchiga va jamoaga pedagogik ta'sir o'tkazishda samarali qo'llash uchun zarur bo'lgan malaka va ko'nikmalar majmuasi; 2) har bir ta'lim oluvchi va jamoaning faolligini pedagogik jihatdan ta'minlash uchun zarur bo'lgan malaka va ko'nikmalar.

Pedagogik texnologiya — 1) oldindan loyihalashtirilgan pedagogik jarayonni amaliyotda rejali va bir maromda tatbiq etish yoki pedagogik masalani yechishga qaratilgan pedagogning uzluksiz o'zaro bog'langan harakatlari tizimi; 2) ta'lim va tarbiya metodlarining u yoki bu to'plamini qo'llash bilan bog'liq bo'lgan pedagogning uzluksiz, o'zaro shartlangan harakatlari tizimi; 3) pedagogning yutuqlariga kafolat beradigan aniq ishlab chiqilgan va qat'iy ilmiy loyihalashtirilgan pedagogik harakat; 4) ta'lim shakllarini optimallashtirishga qaratilgan, texnika hamda inson omillari, uning o'zaro hamkorligi asosida o'qitish jarayoni va bilimlarni egallash, yaratish, qo'llash hamda belgilashning tizimli metodi.

Pedagogik tizim - shaxsni rivojlantirish va yaxlit pedagogik jarayonni birlashtirgan ta'limning o'zaro bog'langan tashkiliy tuzilmasi.

Pedagogik faoliyat — ta'lim maqsadlarini amalga oshirishga qaratilgan ijtimoiy faoliyatning alohida turi.

Pedagogik o'yin — bilim olishga qaratilgan va ma'lum bir pedagogik natijani ko'zlagan hamda ta'lim jarayonida muayyan maqsadni amalga oshiruvchi faoliyat turi.

Pedagogning kommunikativ madaniyati — pedagogning kishilar bilan qisqa muddatda muloqot o'rnatish hamda ular bilan muloqot o'rnatishga bo'lgan doimiy intilishi.

Pedagog nuqtai nazari (pozitsiyasi) — pedagogning dunyoga, pedagogik voqelikka va pedagogik jarayonga bo'lgan intellektual va hissiy munosabati.

Pedagogik haqqoniylik — o'qituvchinig obyektivlik mezoni va uning ma'naviy tayyorgarlik darajasi.

Proektiv malaka — malakaning maxsus turi bo'lib, kutilgan pedagogik natijalarni konkret ta'lim va tarbiya rejalarida aks ettiradi.

Preskriptiv — me'yoriy.

Psixologiya — 1) shaxsning obyektiv borliqni faol aks ettirish jarayonini o'rganuvchi fan; 2) ma'lum bir faoliyat turining o'zaro shartlangan psixik jarayonlar to'plami; 3) psixika, xarakter xususiyati va ko'ngil xazinasi.

Ratsionalizasiya — metodlarni yoki biror ish harakatni takomillashtirish.

Releksatsiya — kuchli hayajon va jismoniy zo'riqishdan so'ng yengil tortish hamda tinchlanishning umumiy holati.

Retrospektiv — o'tmishga murojat etish.

Refleksiv malaka — pedagogga nisbatan qo'llanadigan nazorat - baholash

faoliyati.

Refleksiya — takrorlash, aks ettirish, o'z harakatlari va holatlarini tahlil qilish.

Rivojlanishning ehtimollik nazariyasi — shaxs psixikasi rivojlanishining har bir davrini tasodifiy faktlar yig'indisiga ko'ra belgilashga asoslangan nazariya bo'lib, u avvalgi rivojlanish davridagi erishilgan sathga nisbatangina bog'liq bo'ladi.

Rol ijro etish — qatnashuvchilarning yakka va guruh bo'lib turli rollarda sahnaga chiqishi, obrazga kirishi.

Ruhiiy pedagogik tayyorgarlik — pedagogikaning metodologik asoslari va kategoriyalarini, shaxsning ijtimoiylashuvi va taraqqiyoti qonuniyatlarini hamda ta'lim va tarbiyaning mohiyati, maqsadi va texnologiyalarini bilish.

Sardor — guruh a'zolariga lozim bo'lgan vaziyatlarda sezilarli ta'sir o'tkaza oladigan shu guruhning a'zosi.

Suggestiya — uqtirish, to'la ishonch hosil qilish.

Suhbat — kuzatuv chog'ida yetarli darajada aniq bo'lmagan zarur axborotni olish uchun qo'llanadigan tadqiqot metodi.

Tadqiqot obyekti — ziddiyat va muammoli vaziyat tug'diruvchi, bilishga qaratilgan ilmiy tahlilga muhtoj obyekt.

Tadqiqot predmeti — bevosita o'rganilishi lozim bo'lgan va amaliy yoki nazariy jihatdan muhim ahamiyat kasb etadigan obyektning mohiyati, xususiyati.

Tazyiq o'tkazish — uyaltirish, aybdorlik hissi bilan ko'ngli cho'kkanlarning fikri, hissiyoti, intilishi va maylini ularning ongidan xalos qilish.

Talqin qilish — biror hodisa yoki narsani izohlash, tushuntirish.

Takabbur — o'z manfaatlarini yuqori qo'yuvchi, manman shaxs.

Takt — misli ko'rilmagan tarzda o'zini tuta bilish.

Ta'lim — 1) shaxsning jismoniy va ma'naviy shakllanishining yagona jarayoni, sotsial etalonlarning ijtimoiy ong sifatida u yoki bu darajada qayd qilingan hamda tarixan shartlangan ideal timsollarga ongli yo'naltirilgan ijtimoiylashish jarayoni; 2) muayyan bilimlarni egallash g'oyaviy-axloqiy qadr, malaka, ko'nikma, axloq me'yorlariga qaratilgan jamiyat a'zolarining ta'lim va tarbiyasi vazifasini bajaradigan nisbiy mustaqil tizim.

Ta'limning madaniy insonparvarlik vazifasi — U kishining hayot to'siqlarini yengishga yordam beradigan ma'naviy kuchi, qobiliyati, malakalari, tabiat va ijtimoiy hayotga moslashish vaziyatidagi xarakteri, ma'naviy masuliyatining shakllanishi, shaxsning, kasbiy takomili hamda shaxsning o'zi tomonidan amalga oshirilishini ta'minlovchi imkoniyatlari kabilarni o'z ichiga oladi. Shuningdek, u yana shaxsning intellektual va axloqiy erkinlikka, shaxsiy muxtoriyatga hamda baxtiga erishish uchun zarur bo'lgan vositalar va shaxsning individual ijodiy taraqqiy etishi borasidagi ma'naviy

imkoniyatlarining ochilishi uchun sharoitlar yaratishi kabilarni ham nazarda tutadi.

Ta'lim turlari — sokratcha suhbat metodi, an'anaviy ta'lim, izohli-namunali (illyustrativ) ta'lim, bilimlarni mustaqil egallash, dasturlashtirilgan ta'lim, ta'limni algoritmash jarayoni, differensiasiyali, individual ta'lim va boshqalar.

Tarbiya — 1) shaxsning ma'naviy va jismoniy holatiga muntazam va maqsadga muvofiq ta'sir etish; 2) pedagogik jarayonda ta'lim maqsadlarini amalga oshirish uchun pedagog va tarbiyalanuvchilarning maxsus tashkil etilgan faoliyati.

Taqlid qilish — biror harakat, qiliq, ahd, fikr va hissiyotni takrorlash, aynan o'zlashtirish.

Tafakkur — U inson aqliy faoliyatining oliy shakli bo'lib, insonlarni o'rab olgan dunyodagi o'zaro bog'langan narsa va hodisalarni bilish jarayonidir. Shuningdek, u yana muhim hayotiy jarayonlarni his qilish va muammolarni hal qilish, ma'lum bo'lmagan voqea hodisalarni qidirish hamda, kelajakni ko'ra olish degani hamdir. Tafakkur, tushuncha, hukm, xulosa shakllarida namoyon bo'ladi.

Temperament — 1) shaxsning psixik faoliyati dinamikasining turli jihatlarini bildiradigan turg'un individual xususiyatlarining qonuniy munosabatlari; 2) shaxsning dinamik xususiyatlari: intensivlik, tezlik, temp, psixik jarayonlar va holatlar ritmi.

Test — 1) standart shakldagi topshiriqlar bo'lib, aqliy taraqqiyot, qobiliyat, bilim va malakani aniqlash maqsadida o'tkaziladigan sinovdir; 2) aniq sotsiologik tadqiqotlarda foydalaniladigan tarqatma material, savolnoma; 3) shaxs ruhiyati va xulqining aniq miqdoriy va ma'lum sifat baholarini oldindan berilgan ba'zi standart — test me'yorlari bilan qiyosiy o'rganishga mo'ljallangan psixologik tadqiqotlarning standartlashtirilgan metodi.

Testdan o'tkazish — ta'lim oluvchining bilim va malakalarini, psixik rivojlanishi va ijtimoiy tajribasini aniqlash uchun savollar tizimining qo'yilishidir.

Texnologiya — ishlab chiqarish jarayonida ashyolar, materiallar, yarim tayyor mahsulotlarni tayyorlash, qayta tayyorlash, ashyoning holati, xususiyati, shaklini o'zgartirish metodlari to'plami.

Tizim — 1) yaxlit ta'limni, uning birligini belgilovchi bir-biri bilan qonuniy bog'liq aksariyat unsurlar (predmetlar, hodisalar, qarashlar, bilimlar va boshqalar); 2) qismlarning ma'lum bir bog'lanishlarda, harakatlarning o'ta izchillikda rejali, to'g'ri joylashish tartibi.

Turtki (stimul) — shaxs psixikasi motivlarining shakllanishini ta'minlovchi tashqi ta'sir.

Tushuncha — atrof-muhitdagi hodisalar, predmetlarning muhim xususiyatlarini, ular orasidagi aloqa va munosabatlarni bilish.

Faoliyat — 1) ongli maqsad bilan boshqariladigan kishining ichki (ruhiy), tashqi (jismoniy) faolligi; 2) atrof-muhitning kishilar tomonidan maqsadga muvofiq qayta bunyod etilishi.

Faoliyatning yetakchi turi — bola hayotining muayyan davridagi psixik rivojlanishini yetarli darajada ta'minlovchi hamda keyingi taraqqiyotiga asos bo'luvchi faoliyatdir.

Fundamental — asosiy, fundamental

Xayrixohlik — kishilarga ochiq ko'ngilli bo'lish, iltifotli, marhamatli bo'lish.

Shaxs — 1) kishilarning ijtimoiy xulqi, insonlar orasida o'zini tutishini aks ettiradigan ruhiy sifatlari majmuini bildiruvchi tushuncha; 2) turli-tuman sifatlar tizimidagi kishining ruhiy, ma'naviy mohiyati; 3) ijtimoiy mohiyat kasb etgan va o'z-o'zini anglash qobiliyatiga ega bo'lgan kishi.

Shaxs dinamikasi — kishining ontogenetik rivojlanishini o'z ichiga olgan holda subyektning xususiyatlari va sifatining vaqtga nisbatan o'zgarish jarayoni.

Shaxsiy fazilat — shaxs tomonidan o'zining axloqiy, ruhiy va ishchanlik qobiliyatining ijtimoiy ahamiyatini, jamiyatdagi o'rnini anglay olish xususiyati.

Etiquod — shaxs amal qiladigan bilim, tamoyil va ideallarning haqoniyligiga qalban va asosli ishonch bilan bog'langan, uning atrof-muhitga hamda o'zining xatti-harakatlariga bo'lgan subyektiv munosabati.

Evrastika — ilmiy tadqiqotning mantiqiy usullari va metodik qoidalari tizimi.

Empirik — tajribaga asoslangan.

Empirik bosqich — tadqiqot obyekti to'g'risida har tomonlama tasavvur hosil qilish, ta'lim amaliyoti, ilmiy bilimlar saviyasi va hodisalar mohiyatiga erishishga bo'lgan talab o'rtasidagi ziddiyat, ilmiy muammoni nomlash.

Estetik tarbiya — go'zallikni his qilish, atrof-muhitdagi go'zallikni payqay olish va tushunishga bo'lgan qobiliyatni tarbiyalash.

Ehtiyoj — individning biror narsa-hodisaga muhtojligi va kishining ruhiy quvvati hamda faolligi manbai hisoblanadigan asosiy xususiyati.

Ehtimollik — tasodifiylik, pedagogik hayotdagi o'zgarishlarni aniq aytib berish mumkin bo'lmagan, ehtimol kutilgan jarayon.

O'yin — faoliyatning bir turi bo'lib, ijtimoiy tajribalarni o'zlashtirish va bunyod etishga hamda, o'z xatti-harakatlarini takomillashtirishga qaratilgan bo'ladi.

O'z-o'zini baholash — shaxsning o'z psixologik sifatlari, xulqi, yutuqlari va muvaffaqiyatsizliklari, qadr-qimmati hamda, kamchiliklarini baholay olishi.

O'z-o'zini tarbiyalash — 1) shaxsga xos bo'lgan madaniyatning shakllanishi va rivojlanishiga qaratilgan izchil va ongli faoliyat; 2) shaxsning o'z jismoniy, ruhiy va axloqiy sifatlarini tinmay amalga oshirish.

O'qitish - ta'lim oluvchining bilish faoliyatini boshqarishga qaratilgan o'qituvchining faoliyati.

O'qitish — 1) ta'limning o'ziga xos usuli bo'lib, unda shaxsга nazariy va amaliy bilimlar berish jarayonida uning rivojlanishi ta'minlanadi; 2) o'quvchi va o'qituvchi, o'quvchining boshqa o'quvchilar bilan aloqasi natijasi o'laroq atrof-muhit, uning qonuniyatlari, taraqqiyot tarixi va ularning o'rganilish usullarini bilishning muntazam boshqarilish jarayoni.

O'qituvchining innovatsion faoliyati — sotsial ijtimoiy pedagogik fenomen bo'lib, ijodiy imkoniyatni aks ettirish hamda, kundalik faoliyatdan chetga chiqishdir.

O'qitish vazifasi — ta'limiy, tarbiyaviy va rivojlanish vazifalari.

O'qitish turlari — sokratcha suhbat metodi, qoloq ta'lim, izohlash-namoyish etish asosida o'qitish, bilimlarni mustaqil egallash, dasturlashtirilgan ta'lim, o'quv jarayonini algoritmlash, differensiasiyali hamda individual ta'lim va boshqalar.

O'qish — o'quvchining o'z qobiliyati, limi, malaka va ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan harakati.

O'quvchilarni kasbga yo'naltirish — o'quvchi-yoshlarga kelajakda o'z kasblarini aniqlab olish uchun yordam ko'rsatishga qaratilgan ijtimoiy-iqtisodiy, psixologik, pedagogik, tibbiy-biologik va ishlab chiqarish — texnik tadbirlarning asoslangan tizimi.

O'quv-bilish faoliyati — insoniyat tomonidan to'plangan madaniy boylikni egallash bilan bog'liq faoliyat.

O'quv faoliyati — shaxsning yangi bilim, malaka va ko'nikmalarni egallash jarayoni.

Qanoat — ma'lum maqsadga erishish yo'lida ijobiy tuyg'u bilan bog'langan shaxsning psixologik holati.

Qiziqish — shaxs harakatiga sabab bo'ladigan faoliyat yo'nalashining ongli shakli.

G'ayri ixtiyoriylik - tashqi holat yoki shaxsiy kayfiyatlar ta'sirida dastlabki ishonchlarga moyil kishi xulqining xususiyati.

Halollik — shaxsiy va ijtimoiy majburiyatlarni, axloqiy me'yorlarni rostgo'ylik bilan saqlash.

Hasad — o'zgalarning muvaffaqiyatlarini ko'ra olmaslikdan kelib chiqadigan tuyg'u.

Yaxlitlik — pedagogik jarayonning sintezlashgan sifati bo'lib, uning oliy darajadagi taraqqiyotini, unda faoliyat ko'rsatayotgan subyektlar hamda, obyektlar faoliyatini ta'minlovchi jarayondir.

Yaxlit pedagogik jarayon - tarbiya jarayonida ta'lim va ta'lim jarayonida tarbiya berishning o'zaro singib ketgan, yaxlit holga kelgan jarayoni.

N.N. AZIZXO'JAYEVA

PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR VA PEDAGOGIK MAHORAT

O'quv qo'llanma

Nashr uchun mas'ul:

O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi

Adabiyot jamg'armasi direktori

Qurbonmurod Jumayev

Muharrir:

Nodir Ramozonov

Musavvir va texnik muharrir:

Nodir Ortiqov

Dilnoza Jumayeva

Terishga berildi 04.07.2006 y. Bosishga ruxsat

etildi 20.07.2006 y. Qog'oz formati 60x84 1/16

Ofset bosma usulida bosildi. Hajmi 10.0 bosma

toboq. Nusxasi 1000.

Buyurtma № 30

O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot

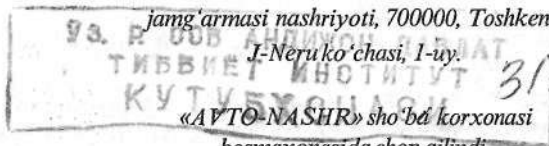
jamg'armasi nashriyoti, 700000, Toshkent,

J-Neru ko'chasi, 1-uy.

«AVTO-NASHR» sho'ba korxonasi

bosmaxonasida chop qilindi.

700005, Toshkent shahri, 8-mart ko'chasi, 57-uy.

Naila Nazirovna Azizxo'jaeva

Pedagogika fanlari doktori, professor, Xalq ta'limi sohasida xizmat ko'rsatgan arbob, Xalqaro pedagogik va maxsus fanlar akademigi N.N.Azizxo'jaeva O'zbekiston Respublikasining uzluksiz ta'lim tizimi o'quv-tarbiyaviy jarayoniga pedagogik texnologiyalarni tatbiq etish va o'rganish maktabini yaratdi.

N.N.Azizxo'jaeva tomonidan tashkil etilgan innovatsiya texnologiyalari markazi ko'plab OTM, o'rta maxsus, kasb-hunar kollejlari o'qituvchilariga yangi pedagogik texnologiyalarni o'zlashtirishlariga imkoniyat beradi.

O'quv qo'llanmada respublikamiz oliy maktablarida magistrantlarni samarali kasbiy faoliyatga tayorlashning asosiy muammolarini hal etish borasida so'z boradi.